
LATVIJAS UNIVERSITĀTES ZINĀTNISKIE RAKSTI
ACTA UNIVERSITATIS LATVIENSIS

**BALTU
FILOLOĢIJA**

VIII

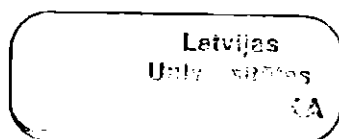
1999

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

BALTU FILOLOĢIJA

VIII

Zinātniskie raksti
619. sējums

Rīga 1999

Baltu filoloģija VIII: Zinātniskie raksti. Atb. red. P. Vanags.
8. laidiens. – Rīga: LU, 1999, 619. sēj. – 202 lpp.

Redakcijas kolēģija:
Dr. hab. philol. I. Freimane
Dr. hab. hum. P. Vanags
Dr. philol. S. Kļaviņa
Dr. philol. L. Leikuma
Dr. philol. Dz. Paegle

© Latvijas Universitāte, 1999

1 - 2577

ISSN 1407-2157

Andra KALNAČA

FUNKCIONĀLĀS GRAMATIKAS METODOLOĢISKIE PRINCIPI

Pētot valodas gramatisko sistēmu, analizējot atsevišķu šīs sistēmas elementu semantiku, jāsaprot, ka noteiktu semantisku funkciju veikšanā piedalās valodas elementi, kas pieder pie dažādiem valodas līmeņiem un ir mijiedarbībā. Respektīvi gramatiskas formas semantika pilnībā realizējas tikai teikumā vai tekstā saistībā ar citiem vārdiem un to formām. Tāpēc, konstatējot un analizējot dažādu valodas līdzekļu mijiedarbību noteiktu semantisku funkciju veikšanā, lietderīgi ir izmantot funkcionālās gramatikas atziņas, jo tradicionālā gramatika vērsta uz gramatisko formu aprakstu atsevišķas valodas apakšsistēmas robežās. Tātad abām pieejām ir atšķirīga pētīšanas ievirze. Tradicionālajai gramatikai tā ir sistēmiski diferencējoša, bet funkcionālajai gramatikai – integrējoša.

Funkcionālā gramatika ir valodas gramatiskās izpētes virziens, kura mērķis ir izziņāt un aprakstīt katra valodas elementa funkcijas un funkcionēšanas likumsakarības kopīgā valodas sistēmā¹. Galvenā izpētes dominante ir valodas semantiskās funkcijas, jo tās ir cieši saistītas ar valodas komunikatīvās būtības izpausmi. Funkcionālās gramatikas pētīšanas objekts ir funkcionāli semantiskas kategorijas – kategorijas, kas apvieno dažādu līmeņu valodas līdzekļus. Piemēram, kolektīvo monogrāfiju sērijā "Теория функциональной грамматики" (A. Bondarko redakcijā) analizētas tādas funkcionāli semantiskās kategorijas kā temporalitāte, aspektualitāte, modalitāte, personalitāte, lokalizācija u.c.², uzsverot, ka šo kategoriju centrs ir nomēna vai verba morfoloģiska kategorija, kas papildināta ar citiem valodas līdzekļiem, kuri spēj izteikt attiecīgo semantiku. Paraugam temporalitāte kā funkcionāli semantiska kategorija:

Temporalitāte

centrs – darbības vārda īstenības izteiksmes laika formu sistēma gan primārajās nozīmēs, gan visās iespējamās sekundārajās nozīmēs;

perifērija

- 1) darbības vārda divdabja formu ietvertais laiks;
- 2) darbības vārda atstāstījuma, vēlējuma un vajadzības izteiksmju laika formas³;
- 3) darbības vārda ciešāmās kārtas laika formas;
- 4) sintaktiskie laika izteikšanas paņēmieni (ar salikta teikuma daļām vai kontekstu);

5) leksiskie laika rādītāji – lietvārdi *rīts, vakars*, apstākļa vārdi *drīz, šodien* u.c.

Visus minētos valodas līdzekļus apvieno viena semantiska funkcija – izteikt temporalitāti vai nu kategoriālu formu, vai leksēmu veidā. Turklāt visi valodas līdzekļi ir cieši saistīti un viens otru papildina laika nozīmes izteikšanā, un darbojas teikumā atkarībā no satura, ko vēlas izteikt teksta autors.

Darbības vārda laika formu sekundāro nozīmju realizācija bieži ir saistīta ar leksiskiem laika rādītājiem teikumā, piemēram, *Es tūlīt lecu (=lekšu) zemē [no galda] (A.Eglītis)! Nākamgad dodamies (=dosimies) uz Vāciju, lai piedalītos mākslas gadatirgos (Diena); Rīt sākas (=sāksies) voleja turnīrs (G.Janovskis)*. Šajos teikumos vienkāršās tagadnes formām ir nākotnes nozīme, to norāda laika apstākļi *tūlīt, nākamgad, rīt*.

Laika formu sekundāro nozīmju izpausme var būt atkarīga arī no laika attieksmēm starp salikta teikuma daļām. Piemēram, vienkāršo un salikto laika formu sinonīmija iespējama tikai saliktā teikumā, kur vienā teikuma daļā darbība beigusies ātrāk nekā darbība otrajā teikuma daļā. Iepriekš notikušu darbību šādā sintaktiskajā kontekstā var izteikt gan ar vienkāršo, gan ar salikto laika formu. Saliktajai laika formai tā ir primāra nozīme, vienkāršajai – sekundāra nozīme, piemēram, *Jūs aizmirstat (=esat aizmirsis), kur atrodaties (M.Zīverts); "Es tevi ēdišu, gailīti!" "Neēdi, neēdi, vilciņ, vēl nenoskaitīju (=nesmu noskaitījis) pātarus!" (Džūkstes pasakas); Kad Bīrons atvēra (=bija atvēris) durvis, aiz viņa redzēja vairāku galminieku un augstu militārpersonu sejas (J.Sarma); Kad sestdienas vakarā visi aizies (=būs aizgājuši) uz baznīcu, mājās būs vientuļīgi un garlaicīgi (Ā.Erss)*.

Arī atstāstījuma, vajadzības un vēlējuma izteiksmju formas laika ziņā pieskaņojas kontekstā esošajām īstenības izteiksmes formām, t.i., laika atskaites punkts ir īstenības izteiksmes forma – *Kad jūs pateicāt, ka strādājošā municijas fabrikā un vienmēr nakts maiņā, ka jūs nakti nekad nebūšot mājā, tad man iešāvās lieliska doma prātā (M.Zīverts); Pēdējā laikā darbs nemaz negribēja šķirties, bet tas bija jānobeidz par katru cenu (A.Eglītis); Šoreiz dievs nesūtīs savu eņģeli, lai tas atvērtu izeju un izlāistu jūs no šejienes ārā (M.Zīverts)*.

Tāpat darbības vārda divdabja formu izteiktā laika atskaites punkts vienmēr ir finītā verba laiks. Divdabju ietvertā darbība ir vai nu vienlaicīga ar galveno teikuma darbību, vai notikusi iepriekš, piemēram, *Durvis*

atvēra smaidīga kundze gluži baltiem, sidrabaini mirdzošiem, glīti sakārtotiem matiem (A.Eglītis); Viņa man pieķērās ar abām rokām un aizelsusies izbīlī čukstēja – čūska (G.Janovskis); Kārlēns saņurcēja maizes ietinamo papīru (G.Janovskis); Kādu laiku mēs ēdām klušēdami (G.Janovskis); Man ir laba sirds, un es nejaudāju redzēt tevi raudam (M.Ziverts); Tālvaidim ienākot, istabas durvis aizvērās (A.Eglītis).

Tādad funkcionālisms valodniecībā nozīmē, ka valoda tiek pētīta kā dinamiska, atvērta sistēma, ar kuras palīdzību valodas lietotāji sazinās un nodod viens otram informāciju. Kā raksta B. Preislers grāmatā "A Handbook of English Grammar on Functional Principles", funkcionālā gramatika cenšas atbildēt uz jautājumu – ar kādu mērķi, kāpēc valoda tiek lietota⁴.

Galvenās lingvistiskās metodes, kas tiek izmantotas funkcionālajā gramatikā, ir funkcionālā metode un opozīciju metode. Šo metožu izmantojumu nosaka jau minētā dažādu valodas elementu mijiedarbība semantisku funkciju veikšanā. Funkcionālās metodes būtība ir lingvistiskās analīzes virzība no gramatiskās formas semantikas uz tās izteikšanas līdzekļiem. Savukārt opozīciju metodes pamats ir valodas elementu pretstatījums, tā atklājot to strukturālo un semantisko hierarhiju.

Abu lingvistisko metožu pamatā ir F. de Sosīra postulētais valodas un runas šķīrums⁵. Valoda eksistē visu valodas lietotāju apziņā un ir pamatā bezgalīgam skaitam runas aktu; valoda un runa viena otru papildina. Taču priekšstatu un domu daudzveidību, kas izpaužas runā, iespējams saistīt ar valodu tādēļ, ka valoda ir daudzu semantisku un gramatisku sistēmu kopums, sistēmām esot līdzsvarā un vienai otru papildinot⁶. F. de Sosīra zinātniskā darbība ir idejiskais pamats triju Eiropas strukturālisma skolu darbībai – Ženēvas lingvistiskajai skolai (F. de Sosīrs ir arī šīs skolas dibinātājs), Kopenhāģenas lingvistiskajai skolai un Prāgas lingvistiskajai skolai. Šajās lingvistiskajās skolās veidojās modernā lingvistika ar tās dažādajiem virzieniem, kā arī modernās lingvistiskās metodes.

Funkcionālās metodes resp. funkcijas lingvistiskā izpratne aizsākusies Kopenhāģenas lingvistiskā skolā šī gadsimta 20. gadu otrajā pusē ar L. Jelmsleva (vēlāk arī H. Uldāla u.c.) darbiem⁷. Lingvistiskā funkcija L. Jelmsleva izpratnē ir valodas elementu paradigmātiskās un sintagmātiskās attieksmes, kuras ir mijiedarbībā⁸. Turklāt L. Jelmslevs uzskata, ka paradigmātiskās attiek-

smes ir atkarīgas no sintagmātiskajām, taču eksistē arī atgriezeniska saikne – sistēma jeb paradigma ir tā, kas veido tekstu. Tātad L. Jelmsleva devums ir ļoti vispārinātā funkcijas loģiskā un gramatiskā izpratne. Jāpiebilst, ka sākotnēji termins *funkcija* tiek lietots paralēli ar terminiem *forma*, *atkarība*, *attieksmes*, pamazām nostiprinoties terminam *funkcija*.

Vienlaicīgi ar Kopenhāģenas lingvistiskās skolas un L. Jelmsleva idejām attīstās arī Prāgas lingvistiskās skolas darbība. R. Jākobsona, V. Matēziusa, N. Trubeckoja un S. Karcevska darbos, funkcionāli interpretējot valodas materiālu, tiek postulēts opozīciju princips valodniecībā. Te var minēt fonoloģijai veltītās "Tēzes" 1. Lingvistiskajā kongresā Hāgā 1928. gadā, kas ir opozīciju principa pieteikums⁹. Svarīgākā atziņa – valodas fonētiskajā sistēmā ir fonemātiski pāri, kas atšķiras pēc viena un tā paša principa. Šo principu iespējams vispārināt un definēt t.s. marķētājpazīmi jeb šķirējpazīmi (piemēram, līdzskaņu opozīcija / – /, n – ņ, k – ķ, g – ģ utt., kur šķirējpazīme ir palatalizācija). Marķētājpazīme vienmēr ir saistīta ar noteiktu funkciju valodas sistēmā, t.i., tai ir konkrēts uzdevums, fonoloģijā bieži saistīts ar vārddarināšanu vai formveidošanu.

Arī N. Trubeckoja darbā "Grundzüge der Phonologie" (1939.g.) demonstrēta opozīciju metode valodas fonoloģiskajā aprakstā, uzsverot, ka šī metode ļauj izziņāt, kāda vispār ir fonoloģisko elementu funkcija valodas sistēmā un kāpēc valodas fonoloģiskie elementi nav izolējami no citiem valodas sistēmas elementiem. N. Trubeckojs ir izveidojis arī valodas fonoloģiskās sistēmas klasifikāciju, balstoties uz dažādu šīs sistēmas elementu loģisko un jēdzienisko opozīciju klasifikāciju.

Tātad jau no Prāgas lingvistiskās skolas darbības sākuma iezīmējas funkcijas un opozīcijas izpratnes apvienojums valodas izpētē. Viens no svarīgākajiem teorētiskajiem atzinumiem – valoda ir hierarhiski saistītu semantisku un strukturālu opozīciju sistēma. Sākotnēji Prāgas skolā lingvistiskā izpēte vairāk orientēta tieši uz valodas fonoloģiskās sistēmas aprakstu. Taču jau 30. gadu sākumā R. Jākobsons pēc fonoloģijas parauga mēģina veidot valodas gramatiskās sistēmas modeli. Ja fonēmām ir invarianti un konteksta nosacīti varianti, tad arī gramatiskajām formām un to nozīmēm iespējami invarianti un konteksta nosacīti varianti. Tātad R. Jākobsona uzmanības centrā ir gramatiskās formas un to funkcijas attieksmes¹⁰.

Arī Ž. Kantino ir viens no pirmajiem, kas savos lingvistiskajos

pētījumos apvieno funkcijas un opozīcijas izpratni morfoloģijas un sintakses parādību izpētē. Tieši viņš darbā "Signifikatīvās opozīcijas" formulē domu, ka gramatiskā kategorija veidojas uz vārdformu proporcionālu opozīciju bāzes¹¹.

Šīs idejas tālāk attīsta un pilnīgo E. Benvenists¹², E. Košmiders¹³, J. Kurilovičs¹⁴ u.c., analizējot un skaidrojot dažādu valodas elementu cilmi, būtību un vietu valodas sistēmā. Pētījumu gaitā noskaidrojas arī tas, ka ne visas fonoloģiskās opozīcijas ir izmantojamas morfoloģijā, jo gramatiskās opozīcijas pēc savas būtības atšķiras no fonoloģiskajām¹⁵. Cēlonis tam ir gramatisko formu funkcionālā asimetrija – kontekstā gramatiskā forma un tās nozīme ne vienmēr sakrīt, t.i., var atšķirties formālais un jēdzieniskais saturs. Šo gramatisko formu īpatnību atzīmējuši daudzi pētnieki – V. Gaks¹⁶, S. Karcevskis¹⁷, E. Sepīrs¹⁸, V. Skalička¹⁹ u.c. Tāpēc gramatiskajām formām tiek šķirtas divējādas funkcijas – primārās un sekundārās. Primārās funkcijas izpaužas tiešā formu sastatījumā jeb paradigmātiski un ir gramatisko kategoriju pamats. Sekundārās funkcijas izpaužas tikai kontekstā jeb sintagmātiski, jo izriet no teksta autora komunikatīvā mērķa²⁰. Gramatisko opozīciju hierarhijas pamatā ir sinonīmija – viena gramatiskā forma tās primārajā funkcijā var būt sinonīmiska citai formai tās sekundārajā funkcijā. Piemēram, vienkāršās tagadnes un vienkāršās nākotnes sinonīmija teikumos *Rudenī Rīgā s ā k a s aptiekāru palīgu kursi* (G. Janovskis) un *Rudenī Rīgā s ā k s i e s aptiekāru palīgu kursi*. Abas laika formas sākas un sāksies izsaka nākotni; vienkāršās nākotnes formai tā ir primārā nozīme, bet vienkāršās tagadnes formai – konteksta nosacīta sekundāra nozīme. Opozīciju hierarhija kādas noteiktas semantiskas zonas ietvaros ir universāla un nav atkarīga no konkrētas valodas. Piemēram, vienkāršo un salikto laiku gramatiska un semantiska opozīcija ir raksturīga visām valodām, kurās ir saliktie laiki u. tml.

Mūsdienu funkcionālās gramatikas galvenais metodoloģiskais princips ir valodas vienību jeb elementu funkcijas izpratne – tā ir šo elementu spēja valodas sistēmā veikt noteiktu semantisku un strukturālu uzdevumu, kā arī funkcionēšanu runā resp. tekstā. Valodas vienību funkcionēšana tiek saistīta ar aktualizāciju – valodas pāreju runā. Šajā procesā noteiktu semantisku funkciju veikšanā mijiedarbojas dažādu valodas līmeņu elementi. Tādējādi funkcionālās gramatikas izpētes sfēra saistīta gan ar gramatisko tipoloģiju, gan ar sastatāmo valodniecību, psiholingvistiku, sociolingvistiku, pragmatiku u.c. zinātnes nozarēm.

Nobeigumā gribētos uzsvērt, ka funkcionālā gramatika nekad nav izvirzīta kā atsevišķa, izolēta zinātnes disciplīna. Funkcionālā gramatika ir daļa no valodas funkcionālā modeļa, kura apzināšana un izpēte aizsākta Prāgas un Kopenhāģenas lingvistiskajās skolās jau minēto L. Jelmsleva, V. Matēziusa, R. Jākobsona, N. Trubeckoja u.c. autoru darbos un kas dažādos aspektos turpinās arī mūsdienu valodniecībā²¹

Atsauces

¹ Теория функциональной грамматики. Аспектуальность, временная локализованность, таксис. Под ред. Бондарко А. - Ленинград, 1987, с.6

² Теория функциональной грамматики. Под ред. Бондарко А. Ленинград / Санкт -Петербург, 1987 - 1996; Аспектуальность, временная локализованность, таксис, 1987; Темпоральность, модальность, 1990; Персональность, залоговость, 1991; Субъектность, объектность, коммуникативная перспектива высказывания, определенность / неопределенность, 1992; Качественность, количественность, 1996; Локативность, бытийность, поссесивность, обусловленность, 1996.

³ Verba pavēles izteiksmei latviešu valodā ir tikai personu formas, kurām laika nozīmes nav.

⁴ Preisler B. A Handbook of English Grammar on Functional Principles. - Aarhus, 1992, 5. Līdzīgu funkcionālās gramatikas definējumu skat. arī Bell R.T. An Introduction to Applied Linguistics. - London, 1981, 12.

⁵ De Saussure F. Cours de linguistique générale. - Paris, 1967, 25 - 32; (grāmatas pirmizdevums - 1916. gadā).

⁶ Trubetzkoy N. Grundzüge der Phonologie. - Göttingen, 1939.

⁷ Hjelmslev L. Omkrig sprogteoriens grundlæggelse. - Copenhagen, 1943; Hjelmslev L. Langue et parole // Essais linguistiques. Travaux du cercle linguistique de Copenhagen XII. - Copenhagen, 1959; Uldall H.J. On Equivalent Relations // Travaux du cercle linguistique de Copenhagen V. Copenhagen, 1949.

⁸ Hjelmslev L. Langue et parole // Essais linguistiques. Travaux du cercle linguistique de Copenhagen XII, 69 - 81.

⁹ Thésés // Travaux du cercle linguistique de Prague I. - Prague, 1929, 7 - 29. Sk. arī Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок. Москва, 1967, 226 - 238 un Матезиус В. Попытка создания теории структурной грамматики // Пражский лингвистический кружок, 196 - 209.

¹⁰ Jakobson R. Zur Struktur der russischen Verbuns // Selected Writings. 2nd volume. - The Hague, Paris, 1971, 3 - 15; Jakobson R. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb. - Harvard University, 1954 u.c.

¹¹ Кантино Ж. Сигнификативные оппозиции // Принципы типологического анализа языков различного типа. - Москва, 1972, 61 - 94.

¹² Benveniste E. Problème de linguistique générale. – Paris, 1966.

¹³ Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола. Опыт синтеза // Вопросы глагольного вида. – Москва, 1962, 105 – 167.

¹⁴ Kuritowicz J. Esquisses linguistiques. – Wrocław – Kraków, 1960.

¹⁵ Morfoloģijā tiek izmantotas opozīcijas, kas rāda attieksmes starp opozīcijas locekļiem. No tām var minēt privativās un ekvipolentās opozīcijas. **Privativās** opozīcijas būtība ir marķēto un nemarkēto locekļu pretstatījumā, piemēram darbības vārda 1. un 2. persona kā dialoga personas pretstatā 3. personai. Šķīrējpažīme ir saikne ar dialogu resp. piedalīšanās komunikācijā. Verba 1. un 2. personai saikne ir, 3. personai – nav. **Ekipolentās** opozīcijas būtība ir divu marķētu locekļu pretstatījumā, piemēram, darbības vārda 1. un 2. personas pretstatījums. Abas ir dialoga personas, taču katrai ir sava šķīrējpažīme – 1. persona ir teksta autors, 2. persona – teksta adresāts.

¹⁶ Гак В. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. – Москва, 1979, 29.

¹⁷ Karcevskij S. Systéme du verbe russe. – Prague, 1927; Karcevskij S. Sur la structure du substantif russe. – Prague, 1932.

¹⁸ Sapir E. Language // Bornstein D.D. Readings in the Theory of Grammar. – Cambridge, Massachusetts, 1976, 122 – 136.

¹⁹ Скаличка В. Ассиметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. – Москва, 1967, 121.

²⁰ Степанов Ю. Методы и принципы современной лингвистики. Москва, 1975, 81.

²¹ Skat. Hajičova E. Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns. – Praha, 1993; Peregrin J. Words and Worlds. An Essay on Foundations of Logic, Semantics and Ontology. – Praha, 1992 u.c.

Avoti

"Diena" (laikraksts)

Džūkstes pasakas. – Rīga, 1980

Eglītis A. Homo Novus. – Rīga, 1992

Eglītis A. Mistery Sorrijs. – Rīga, 1993

Erss Ā. Muižnieki. – Rīga, 1990

Janovskis G. Pilsēta pie upes. – Rīga, 1992

Sarma J. Gadsimteni. – Tīlta Apgāds, 1959

Ziverts M. Kamerlugas. – Rīga, 1989

Irina DIMANTE

SALĪDZINĀMI VĒSTURISKĀS METODES IZMANTOŠANAS IESPĒJAS BALTU UN SLĀVU KONTAKTU IZPĒTĒ

Vēršoties pie valodas vēstures faktiem, var izskaidrot ne tikai mūsdienu valodas parādības, bet arī prognozēt iespējamās valodas struktūras izmaiņas nākotnē.

Ir pierādīts, ka tālā senatnē baltu un slāvu pirmvalodā ir notikušas vairākas līdzīgas pārmaiņas, kas vēlākā posmā noteica līdzīgu lingvistiskās attīstības procesu esamību abās valodu grupās, kā arī to atsevišķās valodās.

Protams, būtu lietderīgi salīdzināt latviešu un krievu valodu visos valodas līmeņos, sākot ar fonētisko un beidzot ar semantisko no senatnes līdz mūsdienām.

Darba izpētes objekts ir dažu sākotnēji lokāli temporālo nominālas cilmes adverbu veidošanās procesi un to tālākā evolūcija.

Denominālo adverbu īpatnība latviešu valodā ir lokatīva locījuma galotne, kura ne vienmēr ir uztverama kā stingusi (jau izveidojusies) forma. Dažkārt nav īsti skaidrs, vai tā vai cita vārda forma ir lietvārds lokatīva locījumā vai arī (jau izveidojies) apstākļa vārds. Tādējādi var secināt, ka lokatīvs latviešu valodā, tāpat kā *творительный* krievu valodā, iekļaujot sevi apstākļa vārda nozīmi, kalpo par denominālo adverbu radīšanas dzīvu avotu.

Šī pētījuma ievirze, no vienas puses, ir retrospektīva – tā ir vēsta uz pagātņi, virzoties no vēsturiski konstatēta stāvokļa uz sākotnējās situācijas noskaidrojumu. No otras puses, tām ir perspektīva apskata raksturs – virzība no sākotnējā stāvokļa raksturojuma uz sastatījumu ar situāciju vēlākā (t. s. mūsdienu) attīstības posmā. Ņemot vērā to, ka daudzu adverbu attīstības un evolūcijas process bijis ļoti līdzīgs kā krievu, tā arī latviešu valodā, ir iespējams veikt to salīdzinošo analīzi kompleksā veidā. Acīmredzot ir lietderīgi papildus izmantot arī citas metodes: kopā ar salīdzināmi vēsturisko metodi izmantojot arī tipoloģisko un kontrastīvo metodi, tādējādi nodrošinot objektīvu pieeju attiecīgo valodas materiālu izpētei. Mūsdienu salīdzināmi vēsturisko pētījumu metodē šāda pieeja tiek akceptēta.

Dotajā izpētes procesā tāda kompleksa pieeja ļauj restaurēt senos valodas faktus, veikt mūsdienu valodas sistēmā eksistējošu apstākļa vārdu struktūras un funkciju analīzi, kā arī prognozēt to pārveidošanās iespējas nākotnē.

Savukārt iegūtie rezultāti vēlreiz apliecina baltu un slāvu valodu vistuvāko radniecību.

Kā piemēru var minēt mūsdienu adverbus *priekšā* un *pretī/mi*/ latviešu valodā un *(в)переди* un *напротив* krievu valodā, kuri ir izveidojušies no vienas indoeiropiešu pirmvalodas saknes *per (par to sīkāk varam ieskatīties etimoloģiskajās vārdnīcās). Valodas attīstības gaitā uz šī pamata slāvu valodās izveidojās dažādas semantiski tuvas formas (lit. skat. raksta beigās). Piemēram, slāvu baznīcas valodā ir atrodamī vissenākie rakstu valodas vārdi, to skaitā arī daudzi adverbī:

1) *предъ, предн* kas nozīmēja "priekšā, uz priekšu" lokāli un temporāli

прежде (senkrievu: "pretī" un "pirms"
переже, пренъ)

2) *противу* kas nozīmēja "pretī" lokāli un temporāli, pirms, agrāk.

Arī mūsdienu krievu valodā dažos vārdos ir saglabāties senais celms, piemēram: 1) *прежний, опередить, передник, предупредить*; 2) *противник, противиться, противный, запретить* utt.

Tajā skaitā arī adverbī, kuros dominē formas ar afiksiem: *впереди, вперед, наперед, впредь, по-прежнему; напротив, противно*.

Vissenākajos slāvu rakstos un krievu pirmajās rakstu hronikās ir parādījušies arī no adverbjiem veidoti priedēkļi:

1) *(в)переди* un *перед(и), пред*;

2) *(на)против*.

Turklāt ir sastopami arī salikti vārdi, kuros pirmais komponents ir saistīts ar adverbju vai ar priedēkli, piemēram:

1) *предубеждение, предувение, предвестник; председатель; предисловие, предусмотрительный, предгорие*,

2) *противоестественный, противотуманный, противостояние, противоаварийный, противоалкогольный* - šādu vārdu skaits pēdējā laikā ļoti palielinājies.

Līdzīgus procesus var vērot arī baltu valodās, kad no indoeiropiešu saknes *per- izveidojas paralēlas formas *preitia un *preti.

Lietuviešu valodā no baltu pirmvalodas ir attīstījies adverbs *priešais* ar nozīmēm "priekšā" un "pretī", no kura vēlāk laika gaitā izveidojās arī prievārds un priedēklis: *prieš-*.

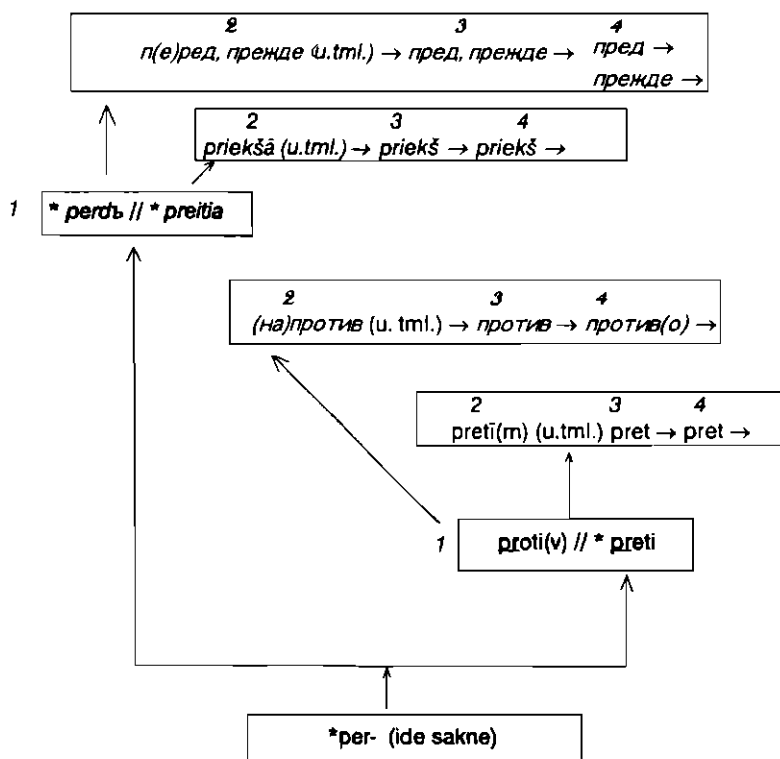
Latviešu valodā senajā baltu formā *preitia attīstības gaitā tika iesprausts līdzskanis (*k*) un vēlāk izveidojās nomena forma *priekšā* ar

ar patstāvīgu adverbīālu nozīmi. Paralēli baltu formai **preti* no ide. **per* latviešu valodā pašā sākotnē ir konstatējama tikai adverbs forma. Vēlāk no apstākļa vārdiem attīstījās arī priedēkļi *'priekš* un *²pret*, kā arī saliktie vārdi, kuros pirmā morfēma var būt saistīta kā ar adverbu, tā arī ar priedēkli, piem., *¹priekšlaukums, priekšistaba, priekšlasītājs* un *priekšālasītājs*; *²pretdabisks, pretatbīde, pretcīņa, pretruna*" LLVV 6².

Pamatojoties uz augstākminēto, šo evolūcijas procesu abās valodās – krievu un latviešu, shematiski varētu parādīt sekojošā veidā:
 1. ide celms vai sakne → 2. nomenu lokāmā forma vai adverbs → 3. prievārds → 4. morfēma, kas veic salikterņa pirmā komponenta funkcijas. Pie tam vairākas formas mūsdienās varētu funkcionēt paralēli.

Taču šajā pētījumā attīstības procesa ainu, pamatojoties uz salīdzināmi vēsturisko metodi, shēmas veidā varētu parādīt šādi:

Protams, ka šāda tipa shēmu varam lietot tikai nosacīti, jo katrā

*Šāda tipa vārdu skaits ir krietni pieaudzis pēdējā laikā. Var domāt, ka tā ir attīstības tendence ne tikai krievu un latviešu, bet arī baltu valodās.

atsevišķā gadījumā darbojas īpatnas, tikai dotajam gadījumam raksturīgas lingvistiskās likumsakarības. Piemēram, līdzīgu ainu iegūstam arī vārdiem, kuru sastāvā ir ģenētiski kopīgas morfēmas: caur- / ч(е)реа-, iekš-/ внутр(и)-, virs-/ (с)верх- u.tml.

Literatūra

1. K. Karulis. Latviešu etimoloģijas vārdnīca (divos sējumos). R., 1992. – II sēj., 79. lpp., 81. lpp.
2. М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка (в 4 томах). - М. 1987. - Т. 3, с. 237, 282-283.

Igoris KOŠKINS

STRUKTURĀLISMA METOŽU IZMANTOŠANA LITERĀRĀS VALODAS VĒSTURES PĒTĪŠANĀ

Literāras valodas vēstures objekta un priekšmeta specifika pamatojas uz ciešām sakarībām ar psiholoģiju, kulturoloģiju, literatūrzinātni u. c. Tādēļ literāras valodas vēsturei kā zinātnes nozarei ir raksturīga metodoloģisko principu zināma nenoteiktība. Literāras valodas vēsturi ļoti bieži sajauc ar blakus nozarēm – stilistiku, leksikoloģiju, tekstoloģiju, un tā pārvēršas vai nu par literāro tekstu vēsturi un kritiku, vai par stilistiskām etidēm. Strukturālisma metodoloģijas, galvenokārt tā saucamā Prāgas lingvistiskā pulciņa metožu izmantošana šajā ziņā, kad valodas vienības pēta vispirms divos aspektos – strukturālajā aspektā un funkcionālajā aspektā, palīdz precīzākai literāras valodas vēsturisko īpatnību attīstības tendenču aprakstīšanai. Pie tam liela nozīme ir strukturālisma metodoloģiskajiem jēdzieniem, tādiem kā **struktūra, opozīcija, modelis, funkcija**. Visu teikto varētu apliecināt ar dažiem krievu literārās valodas vēstures faktiem, kuri vai nu līdz šodienai izraisa plašākas diskusijas, vai nav pilnīgi pētīti.

Struktūras un opozīcijas jēdzienu izmantošana palīdz izvairīties no daudzām neskaidrībām, kas rodas, pētot senlaiku literāro valodu. Piemēram, krievu literārās valodas vēstures zinātnē vēl šodien tiek diskutēti jautājumi par literāras valodas izcelsmi, par tās raksturu. Nav vienošanās par to, kā raksturot vēsturiskās attiecības starp **literāro valodu** un **rakstu valodu**: vai tā bija viena valoda vai divas valodas. Kā zināms, pašlaik slāvistikā eksistē divas teorijas par senkrievu literārās valodas izcelsmi: tā saucamā "Šahmatova teorija" un "Obnorska teorija". Pie tam tieši "Šahmatova teorijai" ir daudz piekritēju starp slāvistiem gan Krievijā, gan ārpus Krievijas. Pēc šo zinātnieku domām par literāro valodu uzskatāma tikai baznīcslāvu valoda, kas izveidojusies uz senslāvu valodas pamatiem. Tad, viņuprāt, domājot par laikposmu līdz 18. gadsimtam, var runāt tikai par senkrievu rakstu valodu. Bet par literāro valodu bija pavisam cita valoda. Galvenā tēze, kuru izvirzījis A. Šahmatovs savas teorijas ietvaros, ir tēze par svešo krievu literārās valodas avotu, par ko ir kļuvusi senslāvu valoda: "Наш современный литературный язык, разговорный язык образованных классов, по происхождению своему древнеболгарский язык,

пересаженный в Россию в качестве церковного языка. На Руси, сначала на юге, в Киеве, потом на северо-востоке, в Москве, он подвергся обрусению, проникся живыми народными элементами и в сильной степени приблизился благодаря этому к наречиям города Москвы..” Šahmatovs pierādījis šo tēzi, konstatējot lielā daudzumā senslāvismus (baznīcslāvismus) visos mūsdienu krievu literārās valodas līmeņos, kā arī analizējot seno sociolingvistisko situāciju. Līdz 17. gs. beigām – 18. gs. sākumam sociolingvistiskā situācija esot bijusi valodu attiecību ziņā trīspusēja: literārā valoda – baznīcslāvu valoda, kurai bija raksturīga asimilācija; rakstu valoda, t.i. lietišķo tekstu valoda, un sarunvaloda – dialekts vai koinē. Tieši sociolingvistiskais faktors ir galvenais punkts šajā ziņā “Šahmatova teorijas” piekritēju darbos.² Ja ņem vērā pašus tekstus, var konstatēt, ka patiesībā nav neviena “tīra” teksta ne vienā, ne otrā pusē; visi teksti ir difūzi. Un šīs difūzijas raksturs parādās katrā valodas līmenī. S. Obnorskis savu teoriju par “savu”, t.i. austrumslāvu, senkrievu literārās valodas avotu radījis it kā pretstatā “Šahmatova teorijai” Izmantojot tā paša veida argumentus, t.i. rusismu un slāvismu samēru, viņš iekļāvis dažādus lietišķus tekstus literārās valodas sfērā.³ Neskatoties uz to, ka galveno “Obnorska teorijas” tēzi noraidīja slāvistu vairākums, problēma ir palikusi. Jau V. Vinogradovs savā koncepcijā, kas ir “Šahmatova teorijas” savdabīga modernizācija, runā par ģenētiski jaukto senkrievu literārās valodas pamatu.⁴ Acīmredzot atbildes jāmeklē, ne tikai analizējot rusismu un slāvismu samēru un sociolingvistiskā faktora izpausmi, bet arī izmantojot strukturālo pieeju šīs problēmas risināšanā.

Minētā problēma nav vienīgā. Daudzi zinātnieki uzskata, ka senkrievu literārās valodas vēsture sākas tikai reizē ar rakstības tradīciju, kas savukārt ir sākusies ar austrumslāvu kristianizēšanu. Bet neskaidrība pastiprinās, ja salīdzina dažādu literāro valodu vēsturi. Piemēram, A. Ozols grāmatā par latviešu tautasdziesmu valodu pilnīgi pamatoti uzskata to par literāro valodu (viņš runā par “dialektāli specifisku literāro valodu”), pamatojoties vispirms uz to, ka tieši tā bija “atlasīta, izkopta valodas forma uz dažādu dialektu pamatiem.”⁵ Nevar teikt, ka nav bijis mēģinājumu risināt šīs problēmas. Galvenokārt šie mēģinājumi pamatojas nevis uz **metodoloģiju**, bet uz **kritēriju** meklēšanu, pēc kuriem var sadalīt visus tekstus. Teiksim, Ņikita Tolstojs uzskata teksta žanru par galveno kritēriju šajā ziņā un pat piedāvā “žanru piramīdu”⁶

Ja apraksta senlaiku lingvistisko situāciju ar opozīciju palīdzību,

kuras ir atspoguļotas tekstos, un ja uzskata literāro valodu par sarežģītu, bet vienīgo struktūru, kur katrai daļai ir sava funkcija, pie tam šī funkcija izskaidrojama no opozīcijas analīzes, – tad var domāt, ka daudzas problēmas kļūst liekas. Valodas elementu piederība literārajai valodai ir nosakāma, izejot no opozīcijas 'literārā valoda – citas valodas eksistences formas', kad literārajai valodai un tās elementiem šajā pretstatījumā ir raksturīgas noteiktas pazīmes, vispirms normēšana jeb standartizācija. Jāpiebilst, ka atšķirībā no citiem uzskatiem var konstatēt, ka visas šīs pazīmes, izņemot tikai rakstiskas formas pastāvēšanas obligātumu, piemīt diahronijai. Bet tām ir cits raksturs. Normēšana parādījās kā tā saucamā grāmatu norma. Stilistiskās diferencēšanas vietā pastāvēja sadalījums paveidos, un variēšanās attiecībās atradās **dažādu** valodas sistēmu līdzekļi. Šo līdzekļu sadale bija atkarīga no funkcijas. Teiksim, vārdu rindā austrumslāvu *олень* 'briedis' – baznīcslāvu *елень* 't. p.' pirmais vārds tika lietots lietišķā tekstā vai privātā vēstulē, bet otrais vārds – publicistiskā tekstā. Kodificēšanas, t. i. gramatiku vārdnīcu, skolas mācību vietā eksistēja tekstu eksegēze, tā saucamās glosas (*гlossы*) grāmatu malās ar sinonīmisku skaidrojumu, piemēram, *правда рекъше истина* 'taisnība, tas ir patiesība' Beidzot kodifikācija pastāvēja arī kā tradicionālo formulu – sintagmu komplekts, no kuriem grāmatnieks tieši savāca tekstu kā mozaīku.

Senkrievu literārās valodas struktūras sadale paveidos ir nosakāma, izejot no citas (otras) opozīcijas: 'grāmatu norma dialekta (valodas) norma' Pie tam grāmatu norma pamatojās uz diviem avotiem. No vienas puses, pēc savas izcelsmes tā ir saistīta ar senslāvu valodu. No otras puses, savas attīstības gaitā grāmatu norma iekļāva sevī arhaiskus valodas elementus, t. tādus, kuri bija veidojušies grāmatu normas un evolucionējošās valodas normas dzīvā pretstatījumā. Teiksim, austrumslāvu pirmvalodas sistēmas vēsturē izzudušas parasto preterītu formas – aorists un imperfekts (*кънязь ходи/ хожаше* 'kņazs gāja') vai izzudušas substantīvu formas ar tā saucamās otrās palatalizācijas refleksiem (*руць*, tagad *руке* 'rokai'; *дуси*, tagad *духи* 'gari'). Tikko šīs formas izzuda, tās kļuva par grāmatu normas elementiem. Tas, starp citu, neļauj uzskatīt grāmatu normu par kādu svešu parādību. Tātad konkrēta teksta piederība kādam literārās valodas paveidam ir saistīta ar šīs opozīcijas realizēšanu konkrētajā tekstā.

Pie tam teksta žanram šeit nav galvenā nozīme, jo žanra un literārās

valodas paveida saistība ir dinamiska un mainīga. Piemēram, aģiogrāfisko tekstu evolūcija krievu literārās valodas vēsturē. Slāviem labi zināmais teksts "Mihaila Klopska svētās dzīves apraksts" eksistē trijās redakcijās un tikai pēdējā (16. gadsimta redakcija) atspoguļo grāmatu normu. Tieši sākot ar 14. gadsimtu, aģiogrāfija kļuva par to lauku, kur rodas jaunais stils, kas ir visciešāk saistīts ar grāmatu normu, – stils "плетение словес" ("vārdu višana").

Abas opozīcijas noteic senkrievu un veckrievu literāro valodu saturu. Kļūst pilnīgi skaidrs, ka ne jebkurš literārās valodas elements var būt par grāmatu normas elementu. Pie pēdējiem nepieder ne no folkloras vai citām valodām (izņemot senslāvu valodu) aizgūtas tradicionālas formulas – sintagmas, ne senlaiku literārās valodas līdzekļi, kuri atspoguļo valodas normu. Piemēram, ziemeļsenkrievu (Novgorodas zemes) rakstu tekstos, ko uzskata par literāriem, bet sarunvalodu atspoguļojošiem lietišķajiem tekstiem, ļoti bieži ir sastopami aizgūvumi no senģermāņu valodām. Tie ir gan leksiskie ģermānismi *скалви* 'svaī', *ласть, ласты* 'svara mērs', *мятель* 'mētēlis', *пискуп* 'bīskaps', *местерь* 'mestrs' u.c., gan vārdkopas, ar kurām noformēja miera līgumu tekstus un kuras tāpēc bija tekstos obligātas. Lingvistisko un ekstarlingvistisko faktoru analīze rāda, ka par tādām formulām – sintagmām ir uzskatāmas vārdkopas *горою и водою* -pa sauszemi un ūdeņiem', *доконьчати мирь* 'noslēgt miera līgumu' u.c.⁷ Šādas analīzes detaļas tomēr nav šī raksta tēma. Svarīgākais ir tas, ka literārajā valodā kopā ar Bībeles formulām, kuru avots bija senslāvu valoda, funkcionēja arī citu avotu tradicionālas formulas. Tas pilnīgi saskan ar Šahmatova apgalvojumu, ka "Русская правда" (senkrievu juridiskais teksts) ne tikai atspoguļo ūzusu, bet arī rakstiski fiksē kādu mutisko tekstu.⁸ Tas nozīmē, ka šis teksts ir apkopota valodas forma (sal. ar minētiem A. Ozola vārdiem par tautasdziesmu valodu); pie tam tā ir senziemeļģermāņu juridisko normu fiksācija.

Modeļa un funkcijas jēdzienu izmantošana palīdz atsevišķa stila vai stila paveida aprakstīšanai senlaiku literārās valodas ietvaros. Ir zināms, cik grūti ir pareizi noteikt valodas līdzekļa vai vienības stilistisko nokrāsu diahronijā. Ja apkopo kādas tekstu grupas stilistiskās īpašības un uzskata tās par stila modeli uz teksta kā slēgtas mikrosistēmas pamata, tad var noteikt šī stila modeļa diferenciālās pazīmes, kas atšķir šos tekstus no citiem, kaut gan tie atspoguļo to pašu literāro normu. Ar to ir izskaidrojami šī stila modeļa sintagmātiskie un paradigmatiskie principi. Kā piemēru var minēt t. s. stilu "*pletenije sloves*" ("vārdu

višana"). Dažādās mācību grāmatās, kā arī zinātniskos rakstos vēl joprojām ir atrodami tādi šī stila raksturojumi, kā metaforu un citu tropu bagātība vai retoriskais pleonasms. Taču tas viss ir redzams arī citu laikposmu literārajos tekstos, kuri atspoguļo grāmatu normu. Tikai teksta vienību stilistisko un semantisko funkciju pētīšana stila modeļa paradigmātiskajā un sintagmatiskajā plāksnē ļauj rekonstruēt šī stila īsto raksturu. Aplūkosim vienu piemēru. Kādā 16. gadsimta tekstā – "Josifa Volocka dzīves aprakstā" – kas konsekventi atspoguļo šo stila modeli, ļoti bieži lietoti substantīvi ar piedēkli *-enije*: *вътъмънение* no verba *вътъмънити* 'padarīt tumšu'. Šis piedēklis piederēja pie grāmatu normas. Bet tikai paradigmātisks un sintagmatisks saskaņojums ar citiem teksta elementiem piešķir šai leksēmai specifiku. Ja ņem vērā visu kontekstu "*ты избъжалъ еси вътъмънение египта страстей*" – tu esi izsargājies no kaislību Ēģiptes tumsības', kā arī dažādas semantiskas paralēles tekstā ar vārdu *тъма* 'tumsa', ar sinonīmu *мыгла* 'migla', vārdam *вътъмънение* var konstatēt dažādu nozīmju vienlaicīgu eksplicēšanu. Tiek eksplicētas **dažādas abstraktas nozīmes**: metaforiskā nozīme 'dvēseles tumsa' un vairākas simboliskas nozīmes. To apliecina vārda *Ēģipte* iekļaušana kontekstā. Taču būtu labāk teikt "*вътъмънение страстей*" 'no kaislību tumsības'. Bet vārds *Ēģipte* rada simbolisku variāciju, kas saistīta ar svēto grāmatu sižetu – Ēģiptes mocībām, seno jūdu vēsturi utt.

Neskatoties uz to, ka strukturālisma metodes tiek sekmīgi izmantotas, skaidrojot valodu struktūru evolūcijas iekšējos un ārējos faktorus, liela nozīme strukturālajai pieejai ir tieši literāro valodu attīstības pētīšanā.

Atsauces

- ¹ A. A. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка. М., 1941. - с. 4.
- ² Sk. piem., A. В. Исаченко. К вопросу о периодизации истории русского языка // Вопросы теории и истории русского литературного языка/ Сборник в честь проф. Б. А. Ларина. Л., 1963. - с. 149-158.
- ³ С. П. Обнорский. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.-Л., 1946. - с. 6.-8.
- ⁴ В.В. Виноградов. Избранные труды: История русского литературного языка. М., 1978. - с. 10.-35.
- ⁵ A. Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. Rīga, 1993. – 9. – 10. lpp.
- ⁶ Н. И. Толстой. История и структура славянских литературных языков. - М., 1988. - с. 168.
- ⁷ Sīkāk sk. Koškins I. Deutsches Lehngut in den altrussischen Nowgoroder Urkunden// Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum/ Hrsg. von Gisela Brandt. Stuttgart: Heinz, 1996. – 87.–98. lpp.
- ⁸ Е. Ф. Карский. Русская Правда по древнейшему списку. Л., 1930. – с. 20.

Sarma KĻAVIŅA

LATVIEŠU VALODA KVANTITATĪVĀS LINGVISTIKAS SPOGULĪ

Valodas kvantitatīvo pētījumu stimuls var būt tīri zinātniska interese par valodas un runas kvantitatīvo pusi, par valodas elementu funkcionēšanu. Izteikumus taču veido diskrētas, uzskaitāmas vienības, to atkārtotāšanās vien var jau radīt domu par kādām skaitliskām likumsakarībām valodā.

Taču noteicošais stimuls kvantitatīvajai lingvistikai bija un joprojām ir sabiedrības praktiskās vajadzības. Līdz ar zinātnes un tehnikas progresu tādiem tradicionālās lietišķās valodniecības uzdevumiem kā, piemēram, valodu mācīšana, vārdnīcu veidošana, rakstības, arī stenogrāfijas sistēmu izstrāde un uzlabošana u. c., ir pievienojušies jauni svarīgi uzdevumi, kas saistīti ar moderno informācijas tehnoloģiju. To risināšanā būtiska loma ir arī valodas kvantitatīvai izpētei tās funkcionālajos variantos.

Tā kā datora atmiņas apjoms ir ierobežots, rodas nepieciešamība pēc t. s. bāzes valodas, kas ir statistisks tuvinājums reālajai valodai. Tādējādi kvantitatīvā jeb statistiskā lingvistika palīdz īstenot datorlingvistikas uzdevumus, bet savukārt datortehnoloģija ļauj mūsdienīgi pētīt valodu, tās kvantitatīvo pusi, arī paplašina gan datu uzkrāšanas, gan apstrādes iespējas.

Arī lietišķās valodniecības tradicionālo uzdevumu veiksmīgai risināšanai joprojām vajadzīgi valodas kvantitatīvi raksturojumi. Pieminēsim šoreiz tikai valodu mācīšanu.

Vispārzināms, ka izšķiroša nozīme ir racionālai metodikai, kas izvirza reālus uzdevumus, izmanto objektīvi izraudzītu materiālu. Tādas metodikas izstrādē centrālā vieta ir mācību materiāla atlasei. To izdarīt palīdz rezultāti, ko iegūst valodnieki, statistiski novērojot un aprakstot valodas funkcionēšanu un nošķirot noteiktā darbības jomā visvarbūtiskākos, resp. visbiežāk lietotos elementus. Taču, kā rāda prakse, lietošanas biežums nav un nevar būt vienīgais valodas materiāla atlases kritērijs. *Mēs vairs neticam biežuma nesatricināmajai un universālajai hierarhijai...*, bet mēs zinām arī, ka nav cita paņēmiens, lai atšķirtu galveno no otršķirīgā, ir teicis franču zinātnieks R. Mišea (31, 297 lpp.). Tāpēc joprojām valodas elementu statistiskie raksturojumi ir pamats minimumvārdnīcām un bāzes gramatikām.

Valodu kvantitatīvi pētījumi pasaulē ir aizsākušies jau pagājušā gadsimta beigās ar pirmajām biežuma vārdnīcām. Sākot ar mūsu gadsimta 50. gadiem, pieauga interese par šo valodas pētīšanas aspektu (skat.: 8, 3.–11.lpp). Tagad, 90. gados ir uzkrāti teorētiskie vispārinājumi un bagāta pētniecības pieredze. Par to liecina kaut vai bibliogrāfija *Bibliography of Quantitative Linguistics*, kas publicēta 1995. gadā (2). Bez tam 1994. gadā nodibināta Starptautiskā kvantitatīvās lingvistikas asociācija (*International Quantitative Linguistics Association*, saīsināti – *IQLA*), un tā sāka izdot savu žurnālu *Journal of Quantitative Linguistics* (6).

Pārļūkosim latviešu valodas kvantitatīvo raksturojumu pūru.

Tās pašreizējā izpētes pakāpē tas rodams trīs veidos: intuitīvos priekšstatos, skaitliskos datus un statistiskos parametrus.

1. Intuitīvi priekšstati gan par valodas elementu izplatību, gan par to lietošanas proporcijām. Tie tiešā vai netiešā veidā ir atrodami daudzos valodas aprakstos, un tos izsaka vārdi *daudz, maz, izplatīts, produktīvs, vairāk, mazāk, bagāta un daudzveidīga valoda* u. c. Nenoliedzot intuitīva vērojuma lomu, tomēr jāteic, ka šie priekšstati nereti izrādās maldīgi. Piemēram, latviešu valodas akadēmiskajā gramatikā ir apgalvots, ka piedēklis *-ain-* ir ļoti produktīvs īpašības vārdu darināšanas piedēklis (17, 229. lpp.). Taču statistiskie dati liecina, ka šā piedēkļa produktivitāte atpaliek no piedēkļu *-īg-* un *-isk-* produktivitātes (27, 57. lpp.).

2. Skaitliski dati. Disertācijās, diplomdarbos, kursdarbos un publikācijās pētnieki mēdz norādīt aplūkotās parādības izplatību absolūtos skaitļos, resp. absolūto biežumu pētītajā tekstu kopumā jeb izlasē / paraugkopā, dažkārt gan aizmirstot pateikt par tās apjomu. Diemžēl šādas biežumu absolūtās vērtības nav salīdzināmas ar kādas citas izlases vērtībām, ja izlašu apjomi ir dažādi. Ja izlases apjoms pētījumā ir minēts, tad no absolūtā biežuma var aprēķināt relatīvo biežumu procentos vai daļskaitļos.

Piemēram, *Latviešu valodas biežuma vārdnīcas* (turpmāk – *LVBV*) dati ir izmantojami salīdzināšanai savā starpā un ar citiem analogiskiem datiem pēc šīs pārrēķināšanas. Ja vienā tekstu kopumā vārds *darbs* ir lietots 1235 reizes (8, 114. lpp.), bet otrā – 2059 reizes (12-2, 49. lpp.), mēs nevaram teikt, ka otrā tas lietots biežāk, jo tekstu kopumi nav bijuši vienādi (1.– 20 000, 2.– 30 000 vārdlietojumu). Relatīvais biežums iznāk abos gadījumos vienāds: $f = 0,006$ jeb 0,6 %.

3. Trešais kvantitatīvo raksturojumu veids – statistiski para-

metri – tiek iegūts, izmantojot matemātiskās statistikas un varbūtību teorijas jēdzienus un metodes. Matemātiski korekti ir izlasē novērotos raksturojumus tikai ar noteiktiem nosacījumiem, ar noteiktu ticamības līmeni un relatīvo kļūdu attiecināt uz universu jeb ģenerālkopu, t. i., uz visu valodu vai uz visu funkcionālo stilu, vai uz visu kāda autora valodu. Novērtēt kādu izlases statistisko raksturojumu nozīmē atrast tam atbilstošu lielumu universā, izmantojot matemātiskās statistikas un varbūtību teorijas metodes.

Piemēram, publicistikas tekstu izlasē esam konstatējuši jautājamiem vietniekvārdiem relatīvo biežumu $f = 1,2\%$, bet daiļliteratūras izlasē – $f = 1,9\%$. Taču, ja kaut nedaudz mainīsim izlases, piemēram, aplūkosim citus autorus, palielināsim vai samazināsim izlases apjomu, nedaudz mainīsies arī jautājamo vietniekvārdu relatīvais biežums. Rodas jautājums, kādās robežās tas svārstīsies, resp., kādā intervālā vispār atrodas jautājamo vietniekvārdu biežums publicistikas stilā un daiļliteratūrā, tātad universā. Matemātiskā statistika un varbūtību teorija ir noskaidrojusi, kā pēc izlasē novērotā biežuma var aprēķināt intervālu, kurā ar zināmu varbūtību atrodas biežuma vērtība universā. Šis aprēķins pamatojas uz likumsakarību: ja lielumam ir normālais sadalījums (skat. 15, 57.– 61. lpp.), tad 95,5% tā vērtību atrodas divkārtotā standartnovirzes σ robežās uz vienu un otru pusi no vidējās vērtības. Tātad ne mazāk kā 95,5 procentos gadījumu biežums universā atrodas robežās no $f_1 - 2\sigma$ līdz $f_1 + 2\sigma$. Matemātiskā statistika piedāvā arī formulu biežuma robežu aprēķināšanai (skat.: 24, 45. lpp.). Izmantojot to, noskaidrojam, ka mūsu piemērā jautājamo vietniekvārdu biežums publicistikā atrodas intervālā no 1,07% līdz 1,33%, bet daiļliteratūrā – no 1,62% līdz 2,16%. Pēc tam, salīdzinot šos biežumu intervālus, varam noteikt, vai jautājamo vietniekvārdu biežums publicistikā un daiļliteratūrā atšķiras būtiski vai nebūtiski. Tā kā biežumu intervāli nesaskaras, varam apgalvot, ka daiļliteratūrā jautājamais vietniekvārds lieto biežāk nekā publicistikā. Ja intervāli daļēji nosegtu viens otru, atšķirība būtu nebūtiska un šāds apgalvojums nebūtu pamatots.

Nākamā kvantitatīvās izpētes pakāpe ir **modeļi**. Tie ataino valodas funkcionēšanu, struktūru, elementu savstarpējās attiecības un mijiedarbi ar ārējiem faktoriem, piemēram, R. Kēlera sinerģētiskais modelis (10). Latviešu valodas raksturošanai pagaidām ir izmantoti daži uz citu valodu materiāla radītie modeļi: universālā Cipfa likuma, kurš apraksta vārda biežuma un tā ranga attiecības biežuma vārdnīcā, darbību un parametrus latviešu valodā ir pētījis S. Kļaviņa (1966) un

J. Piele (1992); Fuksa vārdu analīzes formulu latviešu rakstnieku tekstos ir pārbaudījuši E. un R. Drīļi (1963), bet N. Andrejeva modeli – V. Drīzule (1978).

Apkopojot skaitliskos datus un statistiskos parametrus par latviešu valodu, redzam, ka līdz šim visvairāk ir uzkrāts **leksikas** kvantitatīvo raksturojumu. Tie, pirmkārt, ir atrodami LVBV, kas iznākusi no 1966. gada līdz 1976. gadam un pārstāv 3 funkcionālos stilus (zinātnes un tehnikas, publicistikas, daiļliteratūras). Otrkārt, S. Kļaviņas disertācijā *Funkcionālo stilu sastatījums: lingvostatistisks pētījums* (Viļņas universitāte, 1977). Treškārt, studentu darbos par atsevišķu rakstnieku un dzejnieku leksiku.

Uz LVBV pamata ir izstrādātas 2 minimumvārdnīcas: J. Baldunčika un O. Buša *1000 vārdu* (1991) un V. Kuzinas arī *1000 vārdu leksikas minimums* (1994). Ir izdota arī *Latviešu-krievu mācību vārdnīca* ar 2000 biežāk lietotajiem latviešu valodas vārdiem (L. Magelis, 1996). Bez tam gandrīz visās cittauniešiem domātās mācību grāmatās ir ievietoti arī apgūstamo, bieži lietoto vārdu saraksti, piemēram, M. Sosāres un G. Pujātes *Latvian for Foreigners* (1995). Ir zināmi arī pāris ārpus Latvijas izdotie latviešu leksikas minimumi: M. Soikānes-Trapānes *Latviešu valodas pamata un tematisks vārdu krājums* (Amerikas Latviešu apvienība, 1984) un Jāzepa Leļa *Latviešu valodas mācība iesācējiem. Basic Latvian* (ALA, 1992).

Salīdzinot vairākus leksikas minimumus, izrādās, ka to sastāvs ir stipri atšķirīgs, piemēram, 1000 biežāk lietoto vārdu sarakstos kopīgi ir tikai 60% vārdu. Tas liecina, ka joprojām ir svarīga zinātniski pamatota, objektīva leksikas atlase. Bez tam – tā kā kopš 1991. gada latviešu valodas vārdu krājumā ir notikušas ļoti lielas pārmaiņas, ir nepieciešams noskaidrot mūsdienu aktuālā vārdu krājuma minimumu. Līdz šim pētnieki pārmaiņas leksikā nav fiksējuši un aprakstījuši, un valodas skolotāji nav ņēmuši tās vērā mācību procesā. Tātad būtu vajadzīga jauna biežuma vārdnīca un mūslaiku minimumvārdnīcas. Un sagatavot tās vairs nav tik grūti kā 60.–70. gados, jo modernā informācijas tehnoloģija ļauj apstrādāt lielus periodikas un citu tekstu, kā arī mācību grāmatu un vārdnīcu masīvus.

Vārdšķiru un gramatisko formu raksturojumi ir iegūti vairākos vai nu sinhroniskas, vai diahroniskas ievirzes pētījumos. Piemēram, vārdšķiru statistiskā sadalījuma noteikšana, kā arī gramatisko formu izplatības noskaidrošana dažādu funkcionālo stilu tekstos bija viens no S. Kļaviņas disertācijas uzdevumiem (1977). Īpaši vārdšķiru

sadalījumam dažādos tekstu tipos ir veltīta T. Jakubaite monogrāfija (1981). Dažos pētījumos ir analizētas atsevišķu valodas parādību lietošanas biežuma izmaiņas laika gaitā. Tā I. Freidenfelds ir pētījis prievārdu lietošanu literārās valodas vēsturē (1970), bet A. Miķelsons – saikļu lietošanu (1967).

Kvantitatīvie parametri ir meklēti arī **afiksiem**. Tos var raksturot divi lielumi: 1) produktivitāte (dažādu vārdu skaits vārdnīcā ar afiksu), 2) lietojamība (afiksa biežums tekstā), kā arī to savstarpējās attiecības. Šos parametrus latviešu valodas piedēkļiem un priedēkļiem var iegūt no divām vārdnīcām: no 1970. gadā izdotās inversās (19) un 1976. gadā publicētās inversās biežuma vārdnīcas (13) un pēc tam noskaidrot, piemēram, vai lietojamība neietekmē produktivitāti (27) u.tml.

Latviešu valodas pētnieki ir samērā daudz interesējušies **par teikumu garumu vārdformās** dažādu stilu un dažādu autoru tekstos. Iegūtie dati liecina, ka vidējais garums, piemēram, zinātniski tehniskos tekstos ir 9 vārdformas (35, 22. lpp.), bet daiļliteratūrā, kā rāda studentu kursdarbos veiktie mērījumi, – 6 vārdformas. Šis lielums, protams, ir variatīvs funkcionālos stilos un dažādu autoru darbos.

Savukārt, **vārdu garumu zilbēs** ir pētījis K. Karulis (1962), T. Jakubaite (1963), bet īpaši E. un R. Driļļi (1963), kas noskaidrojuši, ka daiļliteratūras tekstos vārdu garuma vidējais aritmētiskais ir intervālā starp 1,99 un 2,027 zilbēm. Tāpat kā ar teikumu garumu vārdformās, arī ar vārdu garumu zilbēs atšķiras autori, kā arī valodas. No aplūkotajiem autoriem (K. Skalbe, J. Poruks, E. Virza, J. Jaunsudrabiņš, J. Ezeriņš, brāļi Kaudzītes, A. Brigadere) vistuvāk kopteksta vidējam vārdu garumam ir J. Poruks, K. Skalbes un J. Jaunsudrabiņa vidējais vārdu garums ir mazāks, bet A. Brigaderes un E. Virzas – lielāks nekā koptekstā. Salīdzinot pēc vidējā vārdu garuma zilbēs angļu, vācu, grieķu, latīņu, krievu un latviešu valodu, redzams, ka angļu valodā tas ir visīsākais, bet latīņu valodā – visgarākais.

Arī **vārdu garums burtos** ir saistījis pētnieku interesi, un ir noskaidrots, ka zinātniski tehniskajos tekstos tas ir 7,1 burts (T. Jakubaite 1964, 21. lpp.), kaut visbiežāk šajos tekstos ir sastopami astoņburtu vārdi. Toties daiļliteratūras tekstos vislielākais relatīvais biežums ir piecu burtu vārdiem (A. Lorencs, Z. Nesaule 1966, 68. lpp.).

Pateicoties V. Rūķes-Draviņas pētījumam (18) Lundas universitātē (1948/49), mums ir zināmi **fonēmu biežumi** latviešu valodā. Izrādās, ka runu veido 55% līdzskaņu un 45% patskaņu un divskaņu. No patskaņiem populārākais ir a (apmēram trešā daļa no visiem

patskaņiem), bet no līdzskaņiem visvairāk lietotais ir s (16% no visiem līdzskaņiem). Īsie patskaņi, izņemot e, tiek biežāk lietoti nekā tiem atbilstošie garie patskaņi.

Par **grafēmu (burtu) biežumiem** ir interesējušies gan matemātiķi (A. Lorencs, Z. Nesaule 1966), gan valodnieki (T. Jakubaite 1964, J. Piele 1988), un pētījumos ir noskaidroti burtu biežumi gan neatkarīgi no pozīcijas, gan ņemot to vērā.

Kā ir izmantoti latviešu valodas kvantitatīvie raksturojumi?
Skaitliskie dati un statistiskie parametri ir jāvuši

1) noskaidrot funkcionālo stilu leksikas un morfoloģijas kvantitatīvos parametrus (S. Kļaviņa 1977),

2) noteikt stilus diferencējošas kvantitatīvas pazīmes leksikā un morfoloģijā (S. Kļaviņa 1977 u. c.),

3) kvantitatīvi novērtēt stilu līdzības pakāpi leksikā un morfoloģijā (S. Kļaviņa 1977),

4) atrast dažu autoru (E. Veidenbauma un viņa laikabiedru) individuālā stila kvantitatīvos parametrus (B. Štekele 1994 u. c.),

5) precīzāk aprakstīt literārās valodas vēstures procesus (I. Freidenfelds 1970 u. c.),

6) grupēt tekstus pēc kvantitatīvām pazīmēm (T. Jakubaite 1981 u. c.),

7) analizēt skolēnu rakstu valodas attīstību (I. Freidenfelds 1976),

8) atlasīt leksikas minimumu pēc vārdu lietošanas biežuma (J. Baldunčiks, O. Bušs 1991, V. Kuzina 1994, L. Magelis 1996 u. c.),

9) izmantojot amerikāņu zinātnieka M. Svodeša glottohronoloģijas jeb leksikostatistikas metodi, noteikt leišu un latviešu valodas sadalīšanās laiku (V. Urbutis 1962).

Ar to, protams, nav izsmeltas jau esošo latviešu valodas kvantitatīvo raksturojumu izmantošanas iespējas, bet nepieciešamība pēc jauniem parametriem un modeļiem jūtama gan valodu zinātnē, gan praksē. Amerikāņu zinātnieks Dž. Millers ir atzinis: *Statistikis atgādina karšu sastādītāju, kurš stāsta ceļotājam par pašiem svarīgākajiem dzelzceļiem, pilsētu blīvējumiem un galvenajām ģeogrāfiskajām īpatnībām. Par interesantām detaļām un skaistu peizāžu apzināti nekas netiek vēstīts. Pilsētas – punkti, upes – līkloču līnijas, bet par to, kas var interesēt cilvēku un kas ir ceļotāja īstenais mērķis, ne vārda. Taču tāpat kā karte palīdz sasniegt šo mērķi, tā zinātnes statistiskie fakti nodrošina pētniekiem orientāciju.*

Literatūra

1. Balduncičs J., Bušs O. 1000 vārdu: Latviešu valodas leksikas minimums ar tulkojumu krievu un angļu valodā. – Rīga: Zinātne, 1991.
2. Bibliography of Quantitative Linguistics. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1995.
3. Driļi E. un R. Latviešu valoda informācijas teorijas gaismā. – *Latvian Humanities and Social Science Association Essays*, II. New York, 1963, p. 138–151.
4. Freidenfelds I. Par lingvostatistiku latviešu literārās valodas vēsturē. – *Latviešu valodas un literatūras problēmas*. – Rīga: Zvaigzne, 1970, 122. 142. lpp.
5. Freidenfelds I. Skolēnu rakstu valodas attīstības analīze. – Rīga: Zvaigzne, 1976.
6. *Journal of Quantitative Linguistics*. Vol. 1–4. Swets & Zeitlinger Publishers (Netherland), 1994–1997.
7. Karulis K. Latviešu valodas vārdu garums zilbēs. – *Valodas un literatūras institūta bijetens*, 1962, Nr. 1.
8. Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. – Rīga: LVU, 1980.
9. Kļaviņa S. Linguostatistischer Vergleich von Funktionalstilen der lettischen Sprache. – *Quantitative Linguistics*. Vol. 20. *Glottometrika* 5. – Bochum, 1983, S. 14 – 44.
10. Köhler R. Zur sprachlichen Synergetik: Struktur und Dynamik der Lexik. – *Quantitative Linguistics*. Vol. 31. – Bochum, 1986.
11. Kuzina V. Latviešu valodas leksiskais minimums: 1000 biežāk lietotie sarunvalodas vārdi un to tulkojumi krievu valodā. – Rīga: Skolotāju darba birojs, 1994.
12. Latviešu valodas biežuma vārdnīca, 1. – 4. sēj. Rīga: Zinātne, 1966–1976.
13. Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca. – Rīga: Zinātne, 1976.
14. Lelis J. Latviešu valodas mācība iesācējiem. Basic Latvian. – ALA, 1992.
15. Liepa I. Biometrija. – Rīga: Zvaigzne, 1974.
16. Magelis L. Latviešu-krievu mācību vārdnīca ar 2000 biežāk lietotajiem latviešu valodas vārdiem. – Rīga: Jumava, 1996.
17. Mūsdienų latviešu literārās valodas gramatika, 1. sēj. – Rīga: Zinātne, 1959.
18. Rūke V. Lauthäufigkeit in der lettischen Schriftsprache. – *Slaviska Institutets vid Lunds Universitet, Årsbok 1948–1949*, S. 153 – 164.
19. Soida E., Kļaviņa S. Latviešu valodas inversā vārdnīca. – Rīga: LVU, 1970.
20. Soikāne-Trapāne M. Latviešu valodas pamata un tematisks vārdu krājums. – Amerikas Latviešu apvienība, 1984 (1. izd.), 1991 (4. izd.)
21. Sosāre M., Pujāte G. Latvian for Foreigners. – Rīga, 1995.

22. Štekele B. 19. gadsimta 90. gadu latviešu dzejas valodas datorfonds. Maģistra darbs. – Rīga, LU, 1994. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā.)
23. Urbutis V. Kaip senos lietuvių ir latvių kalbos. – *Kalbotyra*, IV. Vilnius, 1962, 381. – 386.
24. ван дер Варден, В. Л. Математическая статистика. - Москва, 1960.
25. Дризуле В. Об автоматическом распознавании омонимии флексий латышского языка. - *ZAV*, 1978, Nr, 10, 79. – 87. lpp.
26. Клявиня С. П. Сопоставление функциональных стилей латышского языка (лингвостатистическое исследование). Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. Вильнюс, 1977
27. Клявиня С. П. Сочетаемость и употребительность суффиксов имен прилагательных в латышском языке. - *Artura Ozola diena* – 1969. *Vārdarināšanas problēmas*. Rīga: LVU, 1969, 52-63. lpp.
28. Клявиня С. П. Частотный словарь латышской публицистики. Мензузовская конференция по вопросам частотных словарей и автоматизации лингвостатистических работ. Ленинград, 1966, с. 8-9.
29. Лоренц А., Несауле З. Статистические закономерности латышского языка. - *ZAV*, 1966, Nr.1, 65.- 72. lpp.
30. Микелсоне А. Историческое развитие употребления союзов в латышском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. Рига, 1967.
31. Мишев Р. Словари основной лексики. – *Методика преподавания иностранных языков за рубежом*. Москва: Прогресс, 1967, - 286 - 298.
32. Пиель Е. Ш. Исследование взаимозависимости внутренних характеристик текста и его внешних параметров. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. филол. наук. Москва, 1992.
33. Пиель Е. Ш. Статистика графем латышских научно-технических и художественных текстов. – *ZAV*, 1988, Nr. 11, 73 – 83. lpp.
34. Якубайтис Т. А. Части речи и типы текстов. – Рига: Зинатне, 1981.
35. Якубайтис Т. А. О статистической структуре научно-технических текстов латышского языка – *ZAV*, 1964, Nr. 3, 21.– 25. lpp.
36. Якубайтис Т. А. Вероятностные характеристики слов с разным количеством слогов в латышском языке. – *ZAV*, 1963, Nr. 7, 43. – 48. lpp.

Baiba MŪRNIECE

LINGVOSTATISTIKA AUTORA VALODAS PĒTĪJUMOS

Aprakstot valodu, iespējams to skatīt ne vien kvalitatīvā, bet arī kvantitatīvā aspektā. Lielākoties ir pētīta un aprakstīta valodas kvalitatīvā puse, bet zināms, ka valodā ir arī skaitliskas likumsakarības.

Valodas skaitliskās likumsakarības pēti lingvistiskā statistika, kas balstīta uz matemātiskās statistikas metodēm. Lai iegūtu statistiski ticamus datus, jāapstrādā liels tekstu korpuss. Mūsdienų datortehnoloģija šo darba un laikietaļpīgo procesu paātrina. Datorlingvistikas saikne ar lingvistisko statistiku ir abpusēja - analizējot tekstu, iespējams gūt algoritmiskus modeļus, kurus izmanto, veidojot tekstu sintēzes programmas.

Katram valodas lietotājam valodas līdzekļu biežums ir pastāvīgs un specifisks, bet ne nemainīgs. Humbolts atzinis, ka "Pēc īstās būtības valoda ir kaut kas pastāvīgs un katrā acumirkļī pārejošs, (..). Valoda pati nav produkts, bet ir darbība." [Humbolts, 94]. Ja noteiktu valodas vienību lietojums atsevišķai personai būtu stabils, bet grupai - variabls, tad lingvistiskajai statistikai būtu nesafīdzināmas iespējas autorības noteikšanā, līdzīgi kā pirkstu nospiedumu nemainība no personas dzimšanas līdz nāvei dod iespēju šo personu droši atšķirt no citām [Mullers, 171]. Un tomēr, kā izturēšanās maniere vai ģērbšanās stils, arī valoda var raksturot indivīdu.

Pētot konkrēta autora valodu, var pieņemt, ka katra autora stils ir mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu individuāla sistēma, kas rodas uz citu analogisku sistēmu fona. Norvēģu valodnieks G. Hetso uzskata, ka individuālais stils ir atkāpju summa no normas, par normu pieņemot to darbu valodu, kas rakstīti tai pašā laikā, kad pētāmā autora darbi [Hetso, 49]. Pretstatot kāda rakstnieka valodas īpatnības citiem tā pašā laika rakstniekiem, iespējams uzsvērt individuālo, neatkārojamo, tikai vienam raksturīgo. Īpaši svarīgas individuālās izpausmes ir tad, ja tiek analizēts sacerējums, kura autorpiederība nav zināma vai izraisa šaubas. Autora noteikšana nav tikai filoloģiska problēma, tā tiek risināta arī mākslas zinātnēs, kriminālistikā, psiholoģijā un citur.

Pierādot kāda darba autorību, atribūcijas principi prasa, lai argumenti raksturotu analizējamo darbu vismaz no trim aspektiem - biogrāfiskā, idejiskā, stilistiskā [Marusenko, 5-6]. Argumentus var iedalīt arī subjektīvos un objektīvos, par subjektīviem uzskatot komerciālos,

konjunktūras, estētiskos, psiholoģiskos un idejiskos apsvērumus, bet par objektīviem – dokumentālos (rokraksti), vēsturiskos (biogrāfija, laikabiedru liecības), stilistiskos (vēsturiski stilistiskos, literāri stilistiskos) un lingvostatistiskos faktoros.

Atribūcijas jomā iespējami divi pieņēmumi:

- 1) ir anonīmi vai pseidonīmi teksti, kuru autors nav zināms vai pieņēmums par autorpiederību ir hipotētisks;
- 2) ir teksti, kurus pieņemts uzskatīt par konkrēta autora darbiem, bet ir pamatotas šaubas, vai konkrētā persona ir īstais autors.

Visspilgtākais otrā pieņēmuma piemērs ir darbi, par kuru autoru uzskata Viljamu Šekspīru. Šodien ir zināmas vairākas versijas par personību, kura dēvējusi sevi par Šekspīru un radījusi pasaules literatūras klasikas pērles. Piemēram, versija par Rodžeru Menneru, piekto grāfu Ratlendu [Birzvalks, 173].

Arī latviešu literatūrā varam rast šādas literāras mistifikācijas, un spilgtākā no tām ir Eduarda Veidenbauma darbi.

Eduarda Veidenbauma brālis Kārlis Veidenbaums arī rakstīja dzeju, un tāpat kā Eduarda, Kārļa literārais mantojums ir ar neatbildētiem jautājumiem. Kārļa Veidenbauma dzeju raksturo divas tematiskās līnijas: filozofiskā un anakreontiskā. E. Veidenbauma daiļrades pētniece Līvija Volkova, balstoties uz šīm tematiskajām līnijām, ir sadalījusi K. Veidenbauma dzeju divās daļās. Pirmās daļas dzejoļi gan satura, gan stila ziņā tuvi Eduarda dzejai, bet otrās, resp. anakreontiskās, daļas dzejoļi vairāk atbilst Kārļa pasaules uztverei: daba, zeme, cilvēks kā zemes kopējs.

Šobrīd neatbildēts jautājums ir – cik lielā mērā Kārlis iespaidojies no brāļa dzejas, cik daudz sava mākslinieciskā skatījuma pielicis redaktors Eduards Treimanis-Zvārgulis, pagājušā gadsimta 90. gados gatavojot Kārļa dzeju izdošanai. (Par to sīkāk skat. Volkova 1, 118 – 137.) Te darbs tekstoloģijas speciālistiem, analizējot viena un otra brāļa darbus.

E. Veidenbauma oriģināldzeja (ap 80 dzejoļu) viņa dzīves laikā izplatījās tikai rokrakstos, turklāt, kā atzīst literatūrzinātniece L. Volkova, "vēl joprojām ir atklāts jautājums par Veidenbauma dzejoļu tekstu precizitāti" [Volkova 2, 13] un "ja mums nāktu rokā vēl kādi pilnīgi Veidenbauma dzejas noraksti, tas varētu ienest tekstoloģijas problēmās dažu labu korekciju un papildinājumu. Tomēr, iekams mūsu rīcībā nebūs paša dzejnieka manuskripta, tekstoloģiskajiem pētījumiem punktu pielikt nav iespējams." [Volkova 2, 63].

Literatūrpētnieki, risinot brāļu Veidenbaumu dzejas autorības problēmas, varētu balstīties arī uz autora valodas pētījumiem. Šai problēmai ir veltīti LU Filoloģijas fakultātes studentu darbi. Ir pētīta gan E. Veidenbauma, gan viņa laikabiedru dzejas valoda statistiskā aspektā [Vīgante, Liniņa, Šurna, Štekele], izveidots 19. gs. 90. gadu dzejas valodas datorfonds [Štekele], E. Veidenbauma populārzinātnisko rakstu datorfonds [Milčonoka]. Datorfondos ietilpst tekstu datu bāze, dzejas un populārzinātnisko rakstu valodā lietoto vārdformu reģistrs, konkordance un alfabētiskās biežuma vārdnīcas. Šīs datorvārdnīcas iespējams izmantot, salīdzinot E. Veidenbauma dzejas un prozas statistiskos parametrus ar viņa laikabiedru dzejas valodas statistiskajiem parametriem, tā raugot iegūt tikai Eduardam raksturīgo.

Statistiski raksturojot kāda autora valodu, iespējams izmantot dažādus raksturojuma kompleksus, piem., vārdu garumu, teikumu garumu, vārdšķiru kvantitatīvās attieksmes, bieži lietotos vārdus un vārdu savienojumus u.c. Apkopojot studentu darbos veikto statistisko analīzi, var salīdzināt E. Veidenbauma, K. Veidenbauma, E. Treimaņa-Zvārguļa un Zvanpūša dzejas valodas statistiskos raksturojumus, kā arī E. Veidenbauma prozas tekstu skaitliskos rādītājus. Analizētajā E. Veidenbauma dzejas izlasē ir 4244 vārdlietojumi, prozas izlasē – 15 776 vārdlietojumi (prozas izlasi veido triju populārzinātnisko rakstu: "Gabals iz tautsaimniecības", "Soda likumu vēsturiskā attīstība un viņu filozofiskais pamats" un "Vairāk gaismas!" teksti).

K. Veidenbauma dzejas izlasi reprezentē 1149 vārdlietojumi, tie ir dzejoļi, kuru tematika un stils tuvi E. Veidenbauma dzejai.

E. Treimaņa-Zvārguļa dzejas izlasē ir 6089 vārdlietojumi, Zvanpūša dzejas izlasē – 1968 vārdlietojumi.

Tiks salīdzināta:

- 1) dzejas valodas izlasēs un prozas izlasē biežāk lietoto vārdu statistika;
- 2) vārdšķiru statistika,
- 3) teikumu garums vārdos.

1. Vārdu krājuma statistika

Statistiski raksturojot vārdu krājumu, lieto absolūtā biežuma rādītāju **F**, bet tas nav izmantojams, ja izlašu apjomi atšķiras. No izlases apjoma – kopējā vārdlietojumu skaita **N** – un absolūtā biežuma var aprēķināt relatīvo biežumu izlasei **f**₁ ($f_1 = \frac{F_1}{N}$), kuru salīdzina apjoma

ziņā atšķirīgām izlasēm.

Visbiežāk lietotie vārdi nosaukto autoru dzejas izlasēs ir: *un, tas, kas, es, tu, mēs, tik*. Salīdzinājumam – mūsdienu dzejas tekstos: *un, būt, es, tas, kas, viņš, tu* [Biežuma vārdnīca, 11, 25]. Jāatzīmē, ka līdzīga aina ir arī citu stilu tekstos – vislielākais īpatsvars saikļiem un vietniekvārdiem.

Salīdzinot vārdšķiru attiecības starp salīdzinātajām izlasēm, jākonstatē, ka visu autoru darbos dominē lietvārds (apm. 30%), tam seko darbības vārds (apm. 25%). Īpatnības vērojamas K. Veidenbauma izlasē, kur dominē darbības vārdi, bet šī atšķirība nav būtiska, jo procentuālā starpība ir neliela (27,7% pret 26,1% lietvārdu).

Vārdšķiru rangu tabulā 3. vietu ieņem vietniekvārdi. Interesanti, ka E. Veidenbauma dzejā vairāk tomēr apstākļa vārdu, tad tiem seko vietniekvārdi. Starp vietniekvārdiem E. Veidenbauma tekstos vislielākais īpatsvars ir jautājamiem vietniekvārdiem – dzejnieku nemitīgi urdošās domas, vēlēšanās noskaidrot dzīves jēgu un savu misiju tajā izpaudusies daudzo jautājumu veidā.

2. Vārdšķiru statistika

Būtiski arī lietvārdu, īpašības vārdu un darbības vārdu lietojumi, jo tie nosauc, raksturo un atklāj autora radīto tēlu pasauli.

E. Veidenbauma dzejā visbiežāk sastopami lietvārdi. *Dzīve, pasaule, laiks, cilvēks, gals, nāve* tātad filozofisks cilvēka un pasaules skatījums. Līdzīga aina arī K. Veidenbaumam (*cilvēks, pasaule, dzīve, darbs, dvēsele*), E. Treimaņa-Zvārguļa un Zvanpūša tekstos biežāk sastopamie lietvārdi liecina par dzejnieku liriskas tiekšanos pēc konkrētības, saistīti ar cilvēka darba mūžu – Zvanpūtīm *dzīve, prāts, sirds, gars, darbs, roka*, E. Treimanim-Zvārgulim *sirds, laime, ļaudis, acs, krūts, kaps*. E. Veidenbauma prozas tekstos biežāk sastopamie lietvārdi ir: *zeme, sods, muižnieks, laiks, ļaudis, latvietis, strādnieks, likums, kārtība, cilvēks*. Savos populārzinātniskos rakstos E. Veidenbaums mēģinājis izglītēt tautiešus tiesību jomā, iepazīstinājis ar likumiem un sodiem, tāpēc minēto lietvārdu biežums ir likumsakarīgs.

Aplūkojot darbības vārdu lietojumu, konstatējams, ka vislielākais īpatsvars visu dzejnieku darbos ir verbiem *būt* un *iet*.

E. Veidenbauma prozas tekstos visbiežāk lietotie verbi *nebūt, būt*. Iespējams, šo īpatsvaru nosaka *būt* un *nebūt* lietošana salikto laiku formās.

Visbiežāk lietotie īpašības vārdi visās dzejas izlasēs ir *labs, liels, tumšs, svēts, gaišs, mūžīgs, brīvs, cēls*.

E. Veidenbauma prozas izlasē īpašvārdu īpatsvars nav liels un tie lielākoties ir attieksmes īpašības vārdi: *tagadējais, vajadzīgais, pēdējais*.

Vārdšķiru statistika vērtējama kopsakarā ar dzejas tematisko ievirzi, kā arī dzejas stilam un publicistikas stilam raksturīgo vārdšķiru lietojumu. Skatot atsevišķus vārdus vai vārdu grupas ārpus konteksta, nevar izdarīt nopietnus secinājumus. Bieži kāda vārda biežumu nosaka darba saturs, tie ir t.s. tematiskie vārdi, jo piem., Zvanpūša izlasē vārds *ratīņš* lietots tikai dzejoļī "Pie ratīņa", savukārt *grūtdienis* dzejoļī "Grūtdieņu žēlas" izmantots 4 reizes, bet visā izlasē 7 reizes.

Var vērtēt vārdu lietojumu vārdsavienojumu kontekstā. Apskatīto autoru darbos bieži lietoti vārdi *sirds* un *dzīve*. E. Veidenbaumam vārdsavienojumi, kuru centrā lietvārds *sirds*, saistīti ar dzejas varoņa pārdzīvojumiem; raugoties uz sava laika sabiedrību *sirdij top žēli*, bet pretī dzejnieka *jūtīgajai sirdij ir pasaules aukstā, akmens sirds*.

Kārļa Veidenbauma dzejas izlasē lietvārds *sirds* konstatēts tikai divos vārdsavienojumos – *sirdī vietu rast, sirdi valdzināja*. Zvanpūša dzejā lietvārds *sirds* *brīva kļūst, sirds sažņaugta, sirdi grauž un griež*. Zvanpūša dzejas izlases vārdšķiru statistika liecina, ka dzejnieka *sirds* jūtīgi atsaucas uz apkārt notiekošo, bet epitetus tās raksturošanai Zvanpūtis nav lietojis. E. Treimanim-Zvārgulim savukārt *sirds raud*, bet pārsvarā tādi raksturojumi kā *smaga sirds, drūma sirds, sirdī ziema*.

Zvanpūša dzejā apgalvots, ka *dzejas zieds – dzīve*, dzejnieks ar mieru to *ziedot*, lai arī tā *bangaina*, bet *baudāma ar apziņu*, jo tieši *dzīves vētrās* un cīņu mokās cilvēks norūdās.

Eduardam Veidenbaumam *dzīve* ir ar pesimistisku noskaņu – tā *irst*, ir *asa, skarba*, bet jūtama arī ticība *labākai dzīvei*. Kārļa Veidenbauma dzejā vārdu savienojumi ar vārdu *dzīve* raksturo tās nežēlību, cilvēks dzīvē nopūlas, taču sagaida viņu tikai mokas.

Arī neliela vārdsavienojumu analīze apliecina, ka analizētie autori bijuši reālisti, sava laika dzīvi vērojuši ar asu skatu, vien tikai noskaņu izteikšanas veids katram dzejniekam citāds.

Šo vārdsavienojumu pilnīgu analīzi varētu veikt, izmantojot pieminētajos dzejas un prozas datorfondos ietilpstošās konkordances (visu tekstos lietoto vārdformu un to apkaimes rādītājus).

3. Teikumu garums vārdos

Teikuma garums ir parametrs, kas, lai arī mainās atkarā no dzejoļa kompozīcijas un tam piemītošās noskaņas, var raksturot autora stilu. Norvēģu valodnieks Hetso [Hetso, 56] konstatējis, ka, lai rakstnieka valodas īpatnības parādītos teikumu garumā, nepieciešams apstrādāt tūkstoši teikumu. Bet 2000 vārdlietojumu liela izlase sniedz samērā pilnīgas ziņas par autora vārdu un teikumu garumu, un šāds vārdu skaits ir apmēram 110 – 140 teikumos.

E. Veidenbaumam, sākot ar teikumiem, kuros ir 3 vārdi, pieaugot vārdu skaitam teikumos, proporcionāli aug arī šādu teikumu skaits, līdz visbiežāk lietotajiem teikumiem, kuros ir 11 vārdu. K. Veidenbauma dzejā vislielākais īpatsvars ir 2 – 4 vārdu teikumiem, E. Treimanim-Zvārgulim vidējais vārdu skaits teikumā svārstās no 4 līdz 8 vārdiem. Zvanpūtis atšķirībā no pārējiem autoriem nav izteicies īsi, jo viņam raksturīgi teikumi ar 18– 22 vārdiem. Visgarākais teikums Zvanpūtim sastāv no 48 vārdiem, tas aizņem lielāko daļu dzejoļa "Lai ziedu vēsmas..." telpas.

Arī vārdu garums zilbēs ir svarīgs kvantitatīvs rādītājs [Tuldava, 150]. Visu autoru dzejas izlasēs tas ir apm. 5 zīmes vārdā un lielākoties tie ir vienzilbes vārdi. (Līdzīgu pētījumu par Rūdolfā Blaumaņa prozas darbiem veikuši valodnieki Elza un Rūdolfis Driļļi un konstatējuši, ka R. Blaumaņa prozai raksturīgs vienzilbes vārdu pārsvars vietās, kur tēlota spraīga darbība [Driļļi, 118].)

Visi šeit sniegtie statistiskie rādītāji nedaudz ieskicē autoru valodas ainu. Apkopojot 19. gs. 90. gadu dzejas valodas statistiskos parametrus, sastatot tos ar E. Veidenbauma dzejas un prozas darbu statistiku, varētu iegūt lingvostatistiskus datus, kuri būtu izmantojami Eduarda Veidenbauma dzejas tekstoloģijas problēmu risinājumam.

Literatūra

- Biežuma vārdnīca – Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 3. sēj. Daiļliteratūra, 1. d., R., 1972.
- Birzvalks – Birzvalks J. Šekspīrs no enciklopēdijām laukā nav jāmet // Karogs, 1994., nr. 3, 173–178. lpp.
- Driļļi Driļļi Elza un Rūdolfis. Rūdolfā Blaumaņa literāro darbu valoda informācijas teorijas gaismā // Valodas jautājumi, R. 1992., 117.–125. lpp.
- Humbolts – Par cilvēku valodu uzbūves dažādību un tās ietekmi

- uz cilvēku garīgo attīstību // Humbolts V. Izlase. R., 1985.
- Liniņa – Liniņa S. E. Treimaņa-Zvārguļa dzejas valodas statistiskie parametri. Diplomdarbs. Rīga, 1986. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā).
- Milčonoka – Milčonoka E. Eduarda Veidenbauma prozas datorfonds. Bakalaura darbs. Rīga, 1995. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā.)
- Mullers – Muller Ch. Einführung in die Sprachstatistik. Berlin, 1972.
- Šurna – Šurna A. Kārļa Veidenbauma dzejas valodas statistiskie parametri. Diplomdarbs. Rīga, 1986. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā.)
- Štekele – Štekele B. Zvanpūša dzejas valodas statistiskie parametri. Diplomdarbs. Rīga, 1987. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā.)
- Vīgante – Vīgante S. Eduarda Veidenbauma dzejas valodas sintakses statistiskie parametri. Diplomdarbs. Rīga, 1984. (Manuskripts LU Baltu valodu katedrā.)
- Volkova 1 – Pa tumsību domas un spriedumi brauc (E. Veidenbaums) // Karogs, 1997, nr. 7, 118.–137.lpp.
- Volkova 2 – Volkova L. Eduards Veidenbaums. R., 1979.
- Marusenko – Марусенко М.А. Атрибуция анонимных и псевдонимных литературных произведений методами распознавания образов. Ленинград, издательство Ленинградского университета, 1990, с. 5-6.
- Tuldava – Тулдава Ю. Длина слова и распределение слов по длине в тексте и в словаре // Linguistica, Tartu, 1986, с. 146–152.
- Hetso – Хетсо Г. Стиль и норма// Лингвистика текста и стилистика // Уч. зап. Тартусского гос. ун-в., вып. 585, Tartu, 1981.

Juris GRIGORJEVS

SPEKTROGRĀFIJAS METODE UN TĀS LOMA MŪSDIENU AKUSTISKAJĀ FONĒTIKĀ

Daļa valodnieku un vājāk izglītotu fiziķu varētu iebilst, ka tādai tehniskai metodei, kāda ir spektrogrāfija, ir maz vai nav nekāda sakara ar valodniecību un valodnieciskiem pētījumiem. Tam varētu piekrist, ja valoda eksistētu tikai rakstiskā vai kurlmēmo žestu valodas formā. Tomēr visiem daudz maz ir zināms, ka galvenā valodas eksistences forma ir runa, t.i., mūsu domu skaniskais atveidojums. Fonētika ir valodniecības nozare, kas nodarbojas ar valodas skaņu pētījumiem – gan skaņu izrunas, gan uztveres, gan arī skaņu objektīvo akustisko īpašību noteikšanu un analīzi. Bez tam skaņas izruna, tās akustiskās īpašības un skaņas uztvere ir cieši saistītas cita ar citu un savstarpēji atkarīgas. Tradicionāli ir pieņemts valodas skaņas raksturot pēc izrunas jeb artikulācijas pazīmēm. Kāpēc tad vajadzīga informācija par skaņas akustiskajām īpašībām? Atbilde ir vienkārša – skaņas akustiskā raksturojumā ir informācija par skaņas izrunu, un tā palīdz izprast arī uztveres mehānisma darbību.

Valodas skaņa, kā jebkura cita dabā uztverama skaņa, ir fizikāla parādība, tāpēc to var aprakstīt ar fizikāliem lielumiem. Skaņas realizācija ir svārstību vilnis (valodas skaņai – gaisa spiediena svārstību vilnis), kas pārvietojas ar noteiktu ātrumu atkarībā no vides fizikālā stāvokļa (gaisā apm. 340 m/s). Vienkāršas muzikālas skaņas jeb toņa vilni var attēlot kā sinusoidu (skat. 1. zīmējumu).

Skaņas vilnim ir ilgums, frekvence (svārstību skaits sekundē), amplitūda (novirze no miera stāvokļa) un fāze.

Bez vienkāršām muzikālām skaņām jeb toņiem dabā ir novērojamas arī saliktas jeb kompleksas skaņas, kuras veido vairāku dažādas frekvences, dažādas amplitūdas un dažādas fāzes toņu summa. Tādas ir arī valodas skaņas. Ja kompleksā skaņa ir periodiska, tās skaņas vijņa svārstību cikls atbilst to veidojošā zemākās frekvences toņa (pamattoņa) ciklam un frekvencei, bet skaņas vilnis veidojas kā visu šo skaņu veidojošo toņu amplitūdu summa katrā laika brīdī (skat. 2. zīmējumu).

Šāds komplekss skaņas vilnis veidojas, svārstoties balss saitēm. Ar balss saitēm varam mainīt pamattoņa frekvenci un lineāri arī pārējo toņu frekvences, jo tās ir atkarīgas no pamattoņa un atbilst pamattoņa frekvences reizinājumam ar veselu skaitli. Šādi tiek panākta intonācijas

modulācija, skaņai saglabājot piederību tai pašai skaņas kategorijai.

Turpretim skaņas akustiskā kvalitāte, uz kuras pamata nošķiram valodas skaņas citu no citas, ir atkarīga ne tikai no balss saišu darbības, kas palīdz nošķirt nebalsīgos līdzskaņus no balsīgajiem, bet arī no runas orgānu veidoto virsbalsenes gaisa ceļu jeb balss trakta tilpuma un formas. Ar gaisu pildītais balss trakts darbojas kā akustisks rezonators (līdzīgi ģitāras vai klavieru korpusam) ar noteiktām rezonanču frekvencēm. Mainot runas orgānu stāvokli un formu, mainās rezonatora forma un rezonējošās īpašības. No balss trakta rezonējošām īpašībām (rezonanču joslu platumiem un centru frekvencēm) ir atkarīgas visas skaņu īpašības, kas nav saistītas ar balsīguma un nebalsīguma pretstatu. Balss trakta rezonanču iespaidā tiek palielināta balss saišu vai balss traktā veidotās spraugas (spraudzeņiem) radītās kompleksās skaņas atsevišķu toņu amplitūda, t.i., palielinās šo toņu enerģija. Šās palielinātās enerģijas koncentrācijas vietas frekvencē tad arī nosaka skaņas uztveramo kvalitāti, kas artikulācijā atbilst dažādiem runas orgānu stāvokļiem.

Spektrogrāfijas metodes loma ir tāda, ka ar to var noteikt šo enerģijas koncentrācijas vietu novietojumu un sadalījumu frekvencē, tā gūstot informāciju par auditīvai uztverei svarīgajiem lielumiem, kā arī runas orgānu stāvokļiem dotās skaņas izrunas brīdī.

Spektrogrāfijas pamatā ir Žana Batista Žozefa Furjē atklātā metode kāda kompleksa veidojuma sadalīšanai sastāvdaļās. Izmantojot šo metodi, jebkuru kompleksu skaņu var sadalīt veidojošos toņos, iegūstot informāciju par katra toņa frekvenci, fāzi un amplitūdu. Šis informācijas divdimensionālu attēlu sauc par momentāno spektru, spektrālo šķērsgriezumu vai statisko spektrogrammu (skat. 3. zīmējumu). Nosaukums ir saistīts ar to, ka šis attēls rāda kādu kompleksu skaņu veidojošo toņu spektru noteiktā laika brīdī – viena balss saišu svārstības cikla laikā vai aprēķinātu vidējo spektru vairākiem cikliem kopā. Horizontālā ass norāda toņu frekvences, bet vertikālā – to amplitūdas.

Ja toņiem atbilstošo nogriežņu virsotnes savieno ar līkni, iegūst attēlu ar amplitūdu "smailēm" un "ieplakām". Virsotņu smailes sauc par formantiem un tie atspoguļo maksimālās enerģijas koncentrācijas vietas frekvencē skaņas izrunas laikā (precīzāk – mērāmajā brīdī). Formantu frekvences atbilst balss trakta rezonanču frekvencēm, tāpēc raksturo rezonatora (balss trakta) formu, kas ir atkarīga no runas orgānu stāvokļa. Sākot ar zemākās frekvences formantu, formantus

apzīmē ar kārtas numuriem – F1, F2, F3 utt. Ja nosaka formantu (smaiju) centru vērtības un attēlo tās grafikā (skat. 4. zīmējumu), kur horizontālā ass rāda pirmā formanta (F1) vērtības, bet vertikālā – otrā formanta (F2) vērtības, iegūst attēlu, kuru pagriežot attiecīgā leņķī (skat. 5. zīmējumu), piem. patskaņu izvietojums atgādina patskaņu fonoloģiskās klasifikācijas četrstūri (skat. 6. zīmējumu).

Tāpēc jau sen ir radies secinājums, ka patskaņu pirmie divi formanti (labiāļajiem priekšējās rindas patskaņiem – pirmie 3 formanti) sniedz pamatinformāciju par patskaņa artikulāciju. Aptuvena atbilde ir tāda, ka 1. formanta (F1) frekvences vērtība raksturo mutes vērums vai mēles pacēlumu, bet 2. formanta (F2) frekvences vērtība – mēles maksimālā pacēluma vietu rajonā no cietajām līdz mīkstajām aukslējām. Atbilstoši – jo plašāks mutes vērums vai zemāks mēles pacēlums, jo augstāka F1 vērtība, un – jo vairāk uz priekšu ir mēles augstākā pacēluma vieta, jo augstāka F2 frekvences vērtība (skat. 7. zīmējumu).

Arī līdzskaņiem ir iespējams saskatīt formantu struktūru, izņemot eksplozīvos slēdzenus, kuru formantu vērtības jānosaka pēc blakus esošo patskaņu formantu virziena slēguma apkaimē.

Tātad var secināt, ka jebkuras skaņas izrunai nepieciešamā rezonatora īpašības var aprakstīt ar nedaudzām skaitliskām vērtībām, norādot centru frekvences formantiem (kas atbilst balss trakta rezonancēm), to amplitūdas un formantu joslu platumus (nosaka amplitūdas līmeni, kas ir 3 dB zemāks par formantu centru amplitūdām).

Ja vēlas sekot akustisko īpašību maiņām skaņas izrunas laikā, momentānos spektrus var sakārtot secīgi, atbilstoši to secībai laikā, tā iegūstot trīsdimensiju attēlu t.s. "ūdenskrituma" spektru (skat. 8. zīmējumu).

Pierastāks trīsdimensiju attēls ir dinamiskā spektrogramma, kurā horizontālā ir laika ass, vertikālā – frekvences ass, bet amplitūdas izmaiņas tiek attēlotas ar t.s. "pelēko toņu skalū", kurā arvien lielākas amplitūdas vērtībai atbilst arvien tumšāks pelēkās krāsas tonis (skat. 9. zīmējumu). Līdz ar to dinamiskajā spektrogrammā momentānā spektra smailes attēlojas kā tumšas joslas. Šo joslu platumus ir atkarīgs no izvēlēta filtra joslu platumā. Ja filtra joslas platumus ir vismaz 2 reizes lielāks par skaņas pamattoņa vērtību, dinamiskajā spektrogrammā redzamās joslas atbilst formantiem un šo joslu vidus – formantu centriem (skat. 9. a) zīm.). Ja filtra joslu platumus ir apmēram 3 reizes mazāks par pamattoņa vērtību, dinamiskajā spektrogrammā redzamās

joslas atbilst skaņu veidojošajiem toniņiem, norādot to frekvences un amplitūdas maiņas laika gaitā (skat. 9. b) zīm.). Pirmā (zemākā) josla šādā spektrogrammā attēlo pamattoņa svārstības skaņas izrunas laikā. Šo informāciju lieto intonācijas kontūras noteikšanai. Ja pētnieku interesē nevis pamattoņa vērtības dažādos skaņas izrunas momentos, bet intonācijas kontūras forma, tā labāk novērojama skatot 5. tonim atbilstošo joslu, kurā frekvences vērtību maiņa redzama daudz skaidrāk, t.i. ar piekārtīgu palielinājumu.

No teiktā var secināt, ka spektrogrāfijas metode dod iespēju iegūt visu nepieciešamo akustisko informāciju par kādu valodas skaņu. Uz šīs informācijas pamata ir iespējams izskatīt artikulātoru stāvokļus izrunas laikā, paredzēt uztveres mehānisma darbību, sintezēt mākslīgo runu, kā arī veikt daudzas citas darbības, kas saistītas ar valodas skaņu izpēti un izmantošanu.

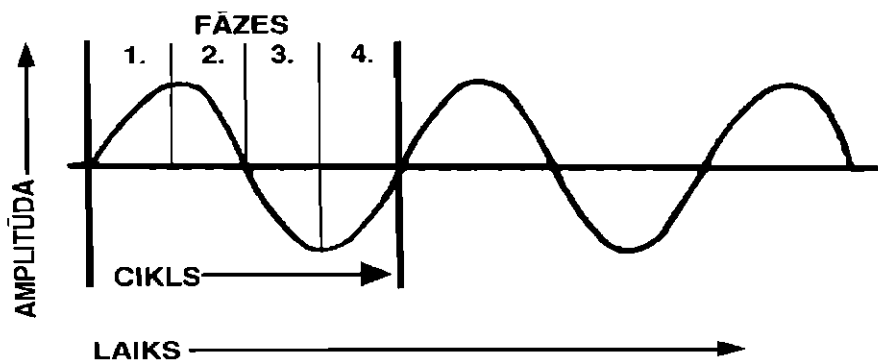
Literatūra

- Clark J. and Yallop C. (1990). *An Introduction to Phonetics and Phonology*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Fant G. (1960). *Acoustic theory of speech production*. Mouton, The Hague.
- Fant G. (1968). "Analysis and synthesis of speech processes." *Manual of Phonetics* (ed. B. Malmberg). Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Fant G. (1973). *Speech sounds and features*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Joos M. (1948). "Acoustic phonetics", *Language* 24 (Suppl.), 1–36.
- Kent R. and Read CH. (1992). *The Acoustic Analysis of Speech*. San Diego, California: Singular Publishing Group, Inc.
- Koenig W. (1949). "A new frequency scale for acoustic measurements" *Bell Laboratories record*, 27, 299–301.
- Ladefoged P and Harshman R. (1979). "Formant frequencies and movements of the tongue", *Frontiers of Speech Communication Research* (eds. B. Lindblom and S. Öhman). London: Academic Press.
- Lindblom B. and Sundberg J. (1971). "Acoustical consequences of lip, tongue, jaw and larynx movement" *Journal of the Acoustical Society of America*, 50, 1166–1179.
- McClellan M. and Tiffany W. (1973). "The acoustic parameters of stress in relation to syllable position, speech loudness and rate", *Language and Speech*, 16, 282–291.
- Medress M. Skinner T. and Anderson D. (1972). "Acoustic correlates of word stress", *Journal of the Acoustical Society of America*, 51, 101.

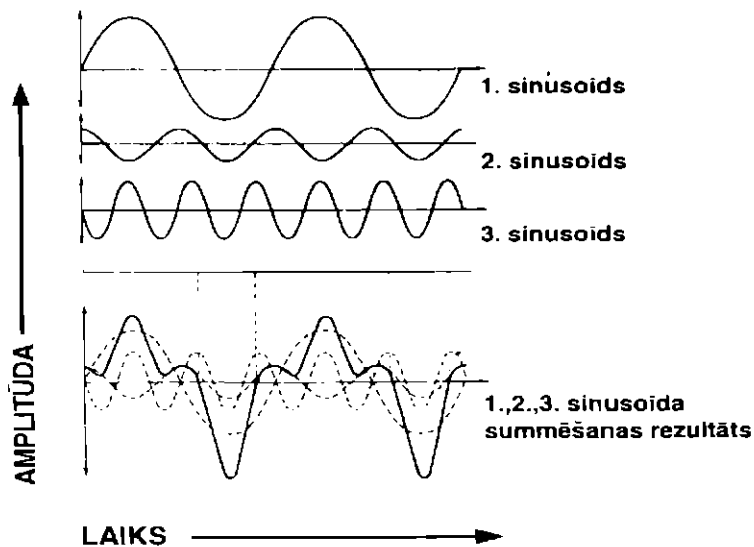
Mermelstein P. (1973). "Articulatory model for the study of speech production", *Journal of the Acoustical Society of America*, 53, 1070–1082.

Mol H. (1970). *Fundamentals of Phonetics*, Vol. 2. Mouton, The Hague.

Sondhi M. (1986). "Resonances of a bent vocal tract", *Journal of the Acoustical Society of America*, 79, 1113–1116.

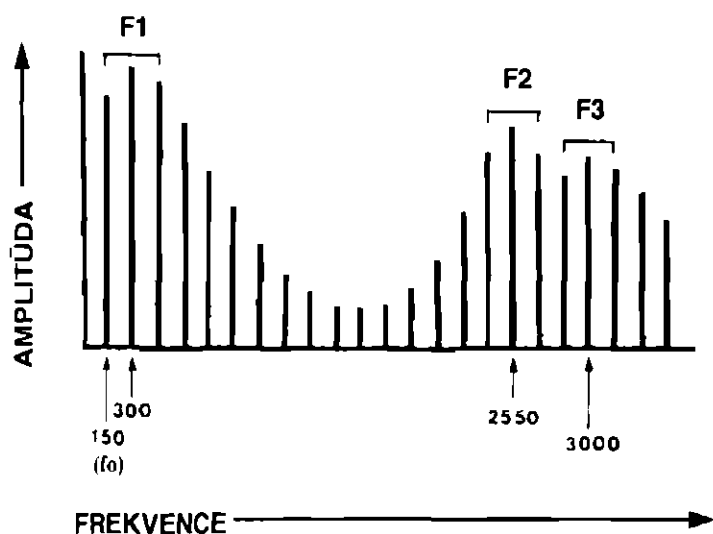

1. zīmējums. Sinusoīds.

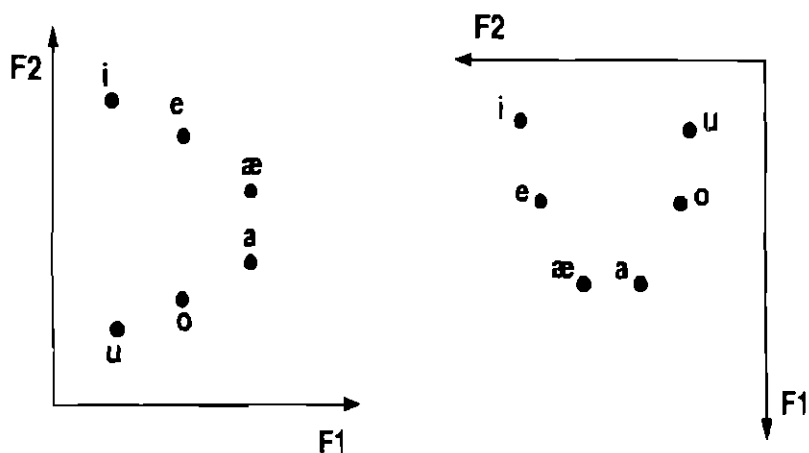

2. zīmējums. Kompleksa skaņas viļņa veidošanās.

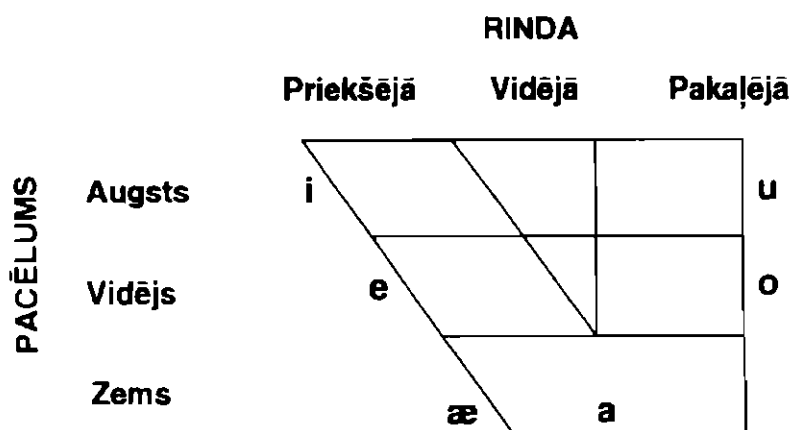

3. zīmējums. Momentānais spektrs.

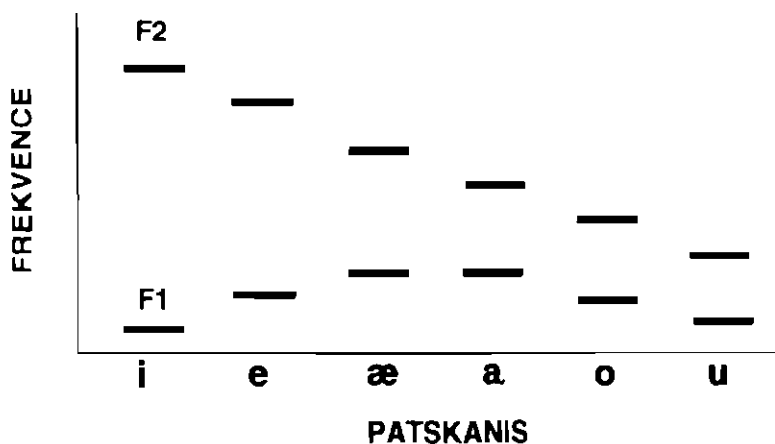

4. zīmējums. Formantu datu attēlojums F2 / F1 plaknē.

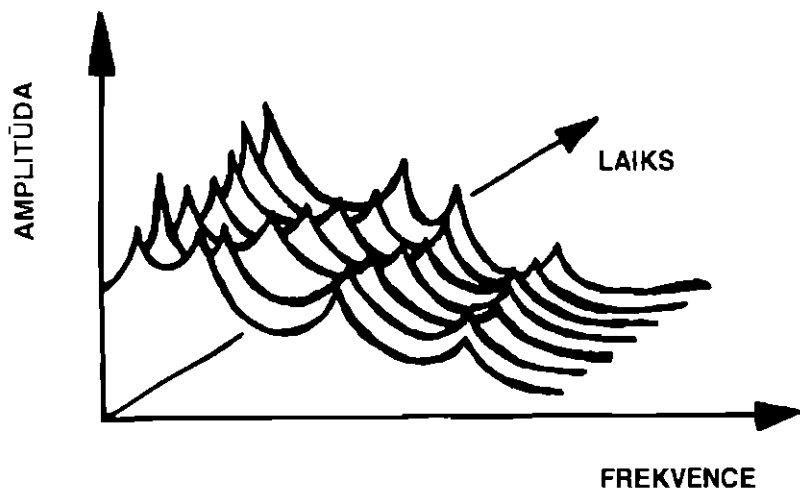
5. zīmējums. Formantu datu attēlojums F2 / F1 plaknē ar mainītu asu novietojumu.

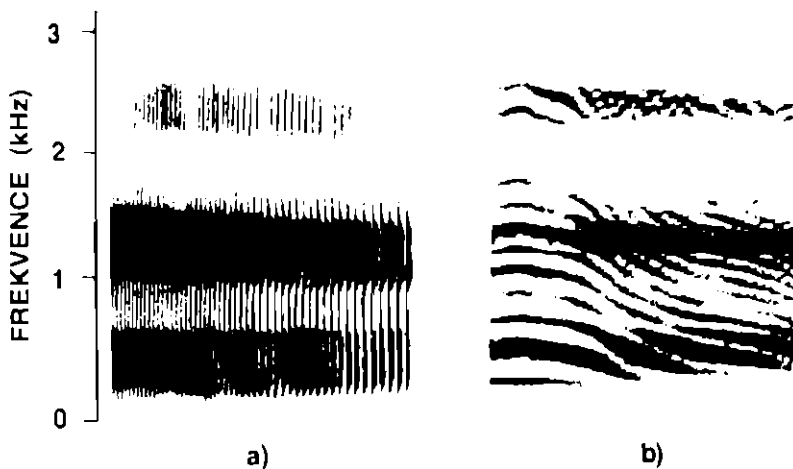
6. zīmējums. Patskaņu attēlojums fonoloģiskajā četrstūrī.

7. zīmējums. Patskaņu formantu F1 un F2 novietojums frekvencē.

8. zīmējums. "Ūdenskrituma" spektrs

9. zīmējums. Platjoslu (a) un šaurjoslu (b) spektrogramma.

Uģis SARKANS

MAŠĪNMĀCĪŠANĀS METOŽU IZMANTOŠANA LATVIEŠU VALODAS MORFĒMISKĀS ANALĪZES PROJEKTĀ

Ievads

Datortehnikas attīstība 90-to gadu vidū sasniedza tādu līmeni, kad tekstuālas informācijas apjoms, ko var saglabāt un apstrādāt ar parastu personālo datoru, kas katram no mums atrodas (vai varētu atrasties) uz galda, kļuva praktiski neierobežots. Kļuva iespējams aptvert valodas korpusus ar apjomu ap 100 miljoniem vārdu, un šis apstāklis veicināja lielu valodas korpusu attīstību pasaulē (un daļēji arī Latvijā). Korpusa valodniecības un datorlingvistikas saskares rezultātā mašīnmācīšanās metodes guvušas arvien lielāku popularitāti.

Mašīnmācīšanās (*machine learning*) laukā tiek izstrādātas metodes, kā dators var pilnīgi automātiski vai ar cilvēka līdzdalību mācīties – izdarīt vispārīgākus. Dažreiz šo terminu mēdz jaukt ar nozari 'apmācīšanās ar datora palīdzību (*computer-aided learning*)', kas nodarbojas ar jautājumiem, kā datori var palīdzēt cilvēkiem kaut ko iemācīties. Datorlingvistikas un mašīnmācīšanās saskarē izveidojusies zinātnes nozare 'dabīgās valodas mācīšanās (*natural language learning*)' [3].

Statistiskās metodes latviešu valodas pētniecībā izmantotas jau kopš 60.–70. gadiem, tomēr mūsdienās tās iespējams izmantot jaunā kvalitātē, liekot datoram ne vien vākt statistiku, bet arī izvirzīt hipotēzes par to vai citu valodas fenomenu.

Morfēmiskās analīzes projekts

Kopš 1994. gada Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorija kopā ar Baibu Kangeri (Stokholmas Universitāte) strādā pie latviešu valodas datorizētas analīzes, par pamatu, atšķirībā no citām pieejām morfoloģiskajai analīzei [1, 2, 4], ņemot morfēmisko segmentāciju un neizmantojot lielus leksikonus [6, 7]. Ir izstrādāta formāla valoda un programmnodrošinājums morfēmisko likumsakarību aprakstīšanai un analīzei. Šeit īsumā aprakstīsim projekta rezultātus.

Par pamatu ņemot [5], izstrādāti latviešu valodas sakņu, prefiksu, sufiksu un galotņu leksikoni.

Izstrādāta latviešu valodas vārdu vispārīgā shēma un algoritms, kas, saņemot ieejā kādu vārdu un izmantojot morfēmu leksikonus, izdod iespējamus vārda morfēmiskos sadalījumus.

Izstrādāta valoda morfēmisko likumsakarību aprakstīšanai, kas ļauj veidot likumus, piemēram, formā

$\$- R[! \#aiz;pie] S[mirs]$

(pirms saknes "mirs" var sekot vienīgi priedēkļi "aiz" vai "pie")

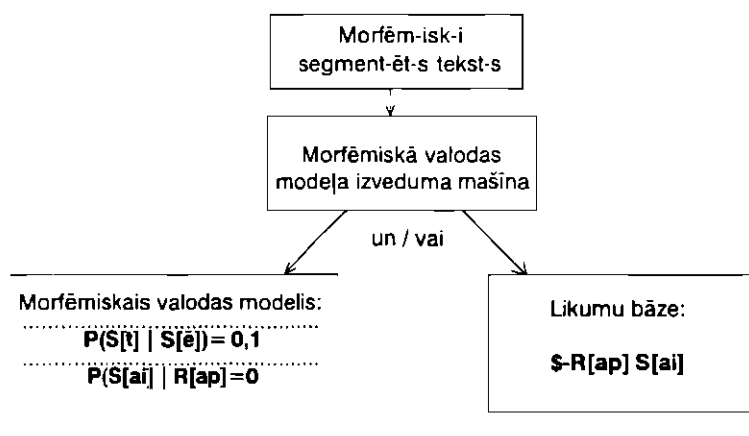
Izstrādāts algoritms, kas, izmantojot šos likumus, nodrošina nepareizo iepriekšējā algoritma izdoto iespējamo morfēmisko dalījumu atsijāšanu.

Izstrādāta formāla valoda vārdšķiras aprakstīšanai, izmantojot morfēmiski segmentētu vārdu, kā arī algoritms, kas, izmantojot šīni valodā rakstītus likumus, nosaka vārdu vārdšķiras.

Visi algoritmi efektīvi implementēti, sasniedzot pieņemamu analīzes ātrumu (apmēram 10 vārdi sekundē) un precizitāti (apmēram 85% vārdiem reālos tekstos tiek noteikta pareizā segmentācija un vārdšķira).

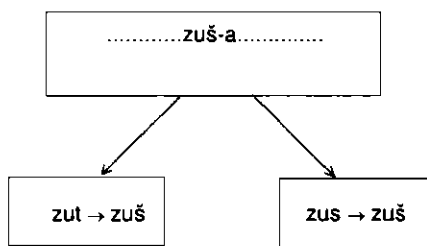
Mašīnmācīšanās morfēmiskās analīzes projektā

Valodas morfēmisko likumsakarību aprakstīšana ir darbietilpīgs process. Statistiskā informācija, kas savākta, izmantojot iepriekš morfēmiski segmentētus tekstus, ir izmantojama šo likumsakarību sintēzē. Šeit gala rezultāts var būt vai nu automātiski sintezēta likumu kopa, vai arī pilnībā uz statistiku balstīts morfēmiskais valodas modelis. (Skat.1.attēlu).

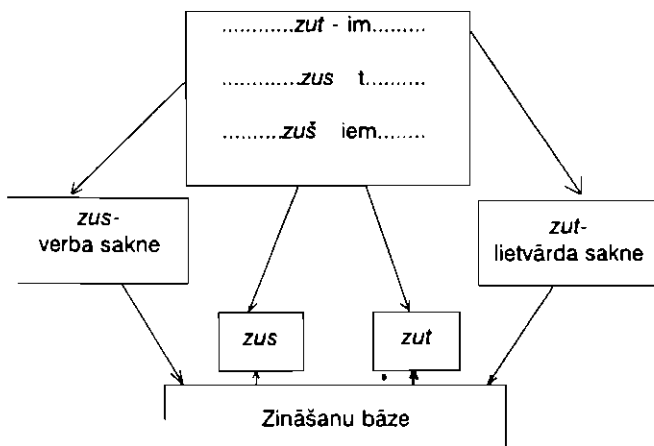
1. attēls. Morfēmisko likumību sintēze

Izolētu vārdu morfēmiskā analīze bieži vien nedod iespēju viennozīmīgi noteikt, kādas ir vārda morfoloģiskās iezīmes (2. attēls – dators bez papildinformācijas nevar zināt, vai sakne ‘zuš’ ir saknes ‘zut’ vai ‘zus’ fonēmiskā variācija).

2. attēls. Fonēmiskās variācijas un daudznozīmība

Ir lietderīgi uzkrāt un izmantot informāciju par to, kādu vārdšķiru vārdformās dotā vārda morfēmas ir novērotas jau izanalizētos tekstos, un izvirzīt hipotēzi par pareizo risinājumu dotajā gadījumā (skat. 3. attēlu).

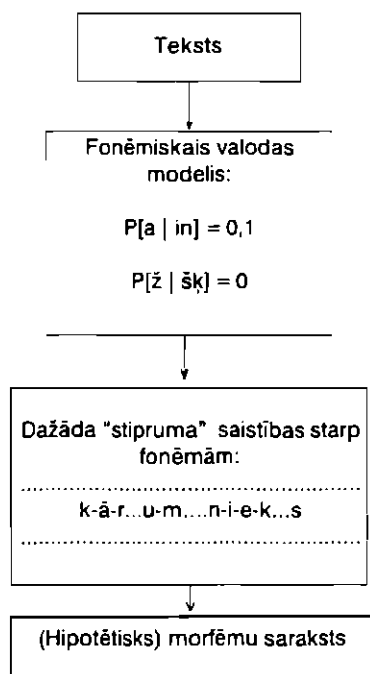
3. attēls. Zināšanu bāze par sakņu lietojumiem vārdšķirās

Piemērā no viennozīmīgi atpazīstamām vārdformām zināšanu bāzē tiek reģistrēts, ka sakne ‘zut’ ir novērota kā lietvārda sakne, bet sakne ‘zus’ – kā verba sakne. Sistēmai analizējot vārdformu ‘zušiem’ un izmantojot informāciju par to, ka šī vārdforma ir lietvārda forma, iespējams secināt, ka ‘zuš’ ir saknes ‘zut’, nevis ‘zus’, fonēmiskā

variācija.

Automātiski sintezētas likumu kopas gadījumā atsevišķi likumi var izskatīties tieši tāpat kā manuāli sastādīti likumi. Uz statistiku balstīts valodas modelis sastāv no nosacīto varbūtību kopas. 1. attēlā ilustrācijai dotas divas nosacītās varbūtības vērtības – varbūtība, ka aiz sufiksa 'ē' sekos sufikss 't', ir 0.1, kamēr aiz prefiksa 'ap' nekad nesekos sakne 'ai' (varbūtība 0).

Latviešu valodā morfēmas spēlē lielu lomu, un ir hipotēze, ka arī bērna valodas mācības procesā šis jēdziens tiek aktīvi izmantots. 4.attēlā parādīta vispārēja shēma, kā no nepārtraukta teksta iespējams uzkrāt informāciju par dažādu burtu savstarpējā novietojuma sakarībām un to izmantot, lai automātiski sintezētu latviešu valodas morfēmu

sarakstu.

4. attēls. Morfēmu saraksta sintēzes eksperimenta shēma

Noslēgums

Latviešu valodas regulārā morfoloģiskā un derivatīvā struktūra dod bagātīgu materiālu dažādu mašīnmācīšanās metožu pārbaudī-

šanai. Līdz šim iegūtie rezultāti ļauj cerīgi raudzīties uz metožu praktiskas pielietojamības iespēju. Latviešu valodas īpatnību dēļ pieeja ir pasaulē unikāla, tomēr būtu jāpēta iespējamība to pielietot arī citu dabīgo valodu apstrādē.

Atsauces

[1] Evan L. Antworth. PC-KIMMO: A Two-level Processor for Morphological Analysis. Summer Institute of Linguistics, Dallas, Texas, 1990.

[2] Benny Brodda, Fred Karlsson. An Experiment with Automatic Morphological Analysis of Finnish. Institute of Linguistics, University of Stockholm, 1980.

[3] Eugene Charniak. Statistical Language Learning. The MIT Press, 1993.

[4] Kimmo Koskenniemi. Two-level Morphology: A General Computational Model for Word-Form Recognition and Production. Academic dissertation, Helsinki, 1983.

[5] Baiba Metuzāle-Kangere. A Derivational Dictionary of Latvian. Helmut Buske Verlag, Hamburg, 1985.

[6] Baiba Metuzāle-Kangere. Linguistic Foundations for a Computerised Analysis of Latvian. Proceedings of the Forth conference on Computational Lexicography and Text Research, Budapest, 1996, pp. 165-171.

[7] Uģis Sarkans. Morphemic and Morphological Analysis of the Latvian Language. Proceedings of the Forth conference on Computational Lexicography and Text Research, Budapest, 1996, pp. 219-225.

Inguna GREITĀNE

DATORTEHNOLOĢIJA KĀ VALODAS PĒTĪŠANAS VIRZIENS

Datortehnoloģijai arvien vairāk ienākot mūsu dzīvē, pieaug arī tās loma valodas pētīšanas jomā. Datortehnoloģija ļauj valodas pētniecībā pielietot jaunas metodes, piem., valodas kvantitatīvo analīzi, konkordanču analīzi, valodas aprakstīšanu ar formālo gramatiku palīdzību. Tāpat datortehnoloģija ļauj efektīvi pārbaudīt jaunas valodas teorijas un šīs teorijas izmantot automatizētu valodas apstrādes rīku izstrādē.

Viena no galvenām datortehnoloģijas priekšrocībām ir iespēja ātri un bez kļūdām veikt darbietilpīgus uzdevumus. Šādi uzdevumi ir pētniecības procesa neatņemama sastāvdaļa. Tie parasti prasa daudz laika, un, tos veicot, pētniekam nav iespējams izvairīties no kļūdām un subjektivisma. Izmantojot datortehnoloģiju var:

- pētīt valodu ar kvantitatīvām metodēm;
- pārbaudīt valodas teorētiskos modeļus lieliem tekstu korpusiem;
- izstrādāt valodas datormodeļus;
- iekļaut izstrādātos valodas teorētiskos modeļus dažādās datorsistēmās (piem. mašintulkošana, informācijas meklēšana lielos tekstu korpusos, dabiskās valodas interfeisu izstrāde).

Latvijā līdz šim pārsvarā dators ir izmantots kvantitatīvai valodas analīzei. Pētījumi šajā nozarē uzsākti jau 60. gados (T. Jakubaite, S. Kļaviņa, A. Lorencs, Z. Nesaule), bet uzplaukums vērojams 70. gados (V. Drīzule, T. Jakubaite, S. Kļaviņa, V. Kuzina, N. Mecs, M. Oša, A. Rubīna, N. Sika, E. Soida, R. Zarovska). Šajā laikā apkopoti dažādi valodas kvantitatīvie parametri, piem., vārdu krājuma un vārdšķīru korelācijas dažādu funkcionālo stilu tekstiem, prievārdu lietojumu statistika, vārdšķīru statistiskais raksturojums, vietniekvārdu statistiskais raksturojums u.c. Taču vienots latviešu valodas statistiskais modelis nav izstrādāts. Šajā laikā arī tika izstrādātas "Latviešu valodas biežuma vārdnīca" un "Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca"

Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorija (MIL) ar datorizētu dabiskās valodas pētniecību nodarbojas kopš 1988. g. Valodas pētījumi tiek veikti divos virzienos:

- seno tekstu pētniecība (M. Baltiņa, E. Milčonoka, A. Ozoliņa);
- mūsdienu valodas pētniecība (A. Spektors, I. Āboliņa, R. Čevere, K. Dancis, I. Greitāne, B. Krūze-Krauze, U. Sarkans).

Simbolisko modeļu izmantošana valodas pētniecībā

Mūsdienu valodas pētniecībai MIL līdz šim tikuši izmantoti simboliskie modeļi: izstrādāts latviešu valodas morfoloģijas simboliskais modelis un ierobežots latviešu valodas sintakses modelis.

Latviešu valodas morfoloģijas simboliskais modelis

Latviešu valodas morfoloģijas simbolisko modeli veido latviešu valodas vārdformu sintēzes sistēma un morfoloģiskās analīzes sistēma. Morfoloģiskās sintēzes problēma ir formalizēta kā divu algoritmu sistēma: morfoloģiskās sintēzes algoritms nomeniem un morfoloģiskās sintēzes algoritms verbiem. Izstrādātais morfoloģiskās sintēzes modelis ļauj automatizēt vārdu locīšanu un ir lietojams valodas pētījumos, kas saistīti ar vārdformu ģenerēšanu.

Morfoloģiskās analīzes sistēma vārda analīzei izmanto vārdu celmu leksikonu, kur katram vārdam ir pievienota tā galotņu kopa. Izmantojot galotņu kopu un formalizētas zināšanas par latviešu valodu, izstrādātais algoritms ļauj nekļūdīgi noteikt vārda gramatisko informāciju, kā arī atrast vārda pamatformu. Homonīmijas gadījumos tiek norādīti visi iespējamie varianti. Reducējot vārdu uz tā pamatformu, var būt nepieciešama atkārtota meklēšana leksikonā gadījumos, kad vārdā pieļaujamā līdzskaņu mija ir daudznozīmīga. Tādējādi ar simboliskiem modeļiem morfoloģiskās analīzes problēma ir formalizējama līdz homoformu atpazīšanas līmenim.

Latviešu valodas ierobežotais sintakses simboliskais modelis

Latviešu valodas ierobežoto sintakses simbolisko modeli veido ierobežota automatizētas sintaktiskās analīzes sistēma un sintaktiskās ģenerēšanas sistēma.

Ierobežotas automatizētas sintaktiskās analīzes sistēmas pamatā ir predikatīvā gramatika. Šī gramatika teikumu aplūko kā komponentu kopumu, kuru meklēšanas kārtību teikuma iekšienē nosaka pēc visvarbūtiskākā principa. Tā kā sintaktisko komponentu lielums un funkcionālā loma var būt atkarīga no konteksta, tad pētījuma gaitā tika izstrādāti divi pamatlikumi valodas sintaktiskajai analīzei:

1 Sintaktisko komponentu prioritātes likums, kurš nosaka, ka komponentu funkcionālā loma tiek noteikta, vispirms pārbaudot, vai tas var būt teikuma priekšmets, tad papildinātājs, tad apstāklis;

Šis likums ir izstrādāts, pamatojoties uz latviešu valodas tiešo vārdu

kārtu (SVO). Likums ļauj pareizi analizēt arī teikumus ar netiešo vārdu kārtu, taču nepareizi var tikt analizēti teikumi, kur papildinātājs un teikuma priekšmets grafiski sakrīt.

2. Sintaktisko komponentu robežu noteikšanas likums, kurš nosaka, ka par komponenta garumu jāizvēlas maksimāli iespējamais.

Sintaktiskās ģenerēšanas algoritms sintezē latviešu valodā pieļaujamus teikumus ar tiešo vārdu kārtu. Šis algoritms sākotnēji ģenerē latviešu valodas teikuma sintaktiskos komponentus, kā arī palīgteikumus un pēc tam tos sakārto atbilstoši tiešajai vārdu kārtai teikumā. Ģenerējot saikstus sakārtotus teikumus, sākumā tiek ģenerēti vienkāršie teikumi un pēc tam teikuma daļas sasaistītas ar sakārtojuma saikli un / vai komatu.

Izstrādātie simboliskie modeļi izmantojami vairākos valodas pētīšanas virzienos:

- automatizētai tekstu morfosintaktiskai marķēšanai;
- teikuma sintaktisko struktūru noteikšanai;
- sintaktisko koku datu bāzu izveidei.

Valodas varbūtiskie un kombinētie modeļi

Izstrādātie simboliskie modeļi ne vienmēr spēj atrisināt problēmas, kas saistītas ar valodas daudznozīmīgumu. Tāpēc secināts, ka optimāla datorizēta valodas modeļa izstrādei nepieciešams izmantot jaunas metodes vai tās kombinēt ar iepriekš izmantotajām. Tādējādi radusies nepieciešamība valodas pētniecība izmantot statistiskās metodes un kombinētās metodes.

Statistiskās un kombinētās metodes tiek plaši lietotas visā pasaulē. Tās tiek izmantotas dažādos līmeņos: gan morfoloģiskajā, gan sintaktiskajā, gan semantiskajā.

Valodas kvantitatīvo pētījumu mērķis ir, izmantojot statistiskās metodes, iegūt atsevišķo valodas fenomenu kvantitatīvo raksturojumu, kas tālākā pētniecības gaitā ļautu labāk aprakstīt pašu fenomenu un iespēju robežās ļautu to formalizēt.

Kombinētās metodes apvieno datora tehniskās iespējas ar cilvēka intelektu. Viena no plašāk lietotām kombinētām metodēm ir datora "mācīšana" veikt automatizētu tekstu korpusu apstrādi, par pamatu ņemot cilvēka apstrādātu tekstu. Cita iespēja lietot kombinētās metodes ir mašīntulkošanā – datoram sastopot daudznozīmīgu vai nepazīstamu vārdu, šo vārdu precizē cilvēks.

LZP finansētā projekta "Varbūtisku metožu izstrāde nevien-

nozīmīgu dabiskās valodas tekstu apstrādei un to pielietojums MT" ietvaros latviešu valodas statistiskais modelis tiek izstrādāts ar mērķi:

- izpētīt latviešu valodai raksturīgos homoformu gadījumus;
- samazināt homoformu gadījumus, kurus dators nevar noteikt;
- izpētīt iespējamās daudznozīmības gadījumus teikuma sintaktiskajās struktūrās;
- papildināt latviešu valodas sintakses simbolisko modeli ar varbūtisko komponentu, tādējādi samazinot tos sintaktisko struktūru daudznozīmības gadījumus, kurus dators nevar noteikt.

Lai iegūtu vispārīgu informāciju par tekstu korpusā sastopamām vārdformām un to lietošanas biežumu, tika izmantota vārdformu analīzes kvantitatīvā metode. Ar šīs metodes palīdzību var iegūt informāciju par vārdformas lietojuma biežumu tekstā, kā arī vārdformas lietojuma biežumu savienojumā ar citiem vārdiem (bigrammas, trigrammas, ..., n-grammas). Tāpat šī metode ļauj iegūt informāciju par atsevišķo homoformu sastopamības biežumu, ja vārdi teksta korpusā ir papildināti ar marķējumu – vārda pamatformu.

Lai izpētītu latviešu valodai raksturīgos homoformu gadījumus, sākotnējais teksta korpuss ir jāmarķē, t.i., katram vārdam tekstā jāpievieno tā morfosintaktiskais raksturojums. Viena no iespējamām metodēm ir izmantot pētnieka darbu. Izmantojot šo metodi lielā laika posmā var iegūt marķētu tekstu korpusu ar nelielu kļūdu procentu.

Cita iespēja ir izmantot kombinēto metodi – sākotnēji nelielu teksta korpusa daļu marķē cilvēks, bet tālāko marķēšanu veic dators, "mācoties" no cilvēka marķētā teksta. Šī metode tiek pašreiz lietota, marķējot teksta korpusu "Baltā grāmata. Asociēto Centrāleiropas un Austrumeiropas valstu sagatavošana integrācijai Eiropas Savienības tirgū" Metodes izmantošanā izdalāmi vairāki posmi:

- tekstā lietoto vārdformu saraksta ieguve, izmantojot vispārīgās kvantitatīvās metodes;
- vārdformu morfoloģiskā analīze ar simbolisko modeli;
- pētnieka veikta korpusa daļas sākotnēja marķēšana;
- datora "mācīšana" tekstu "marķēšanai"
- datora pieļauto kļūdu korekcija un rezultātu izmantošana tālākā datora mācībā.

Datora mācīšanai izmantots "slēptais" Markova modelis (Hidden Markov Model), kas, kombinējot vārdformas varbūtību cilvēka marķētā tekstā un vārdformas pieļaujamo gramatisko raksturojumu, kas iegūts no simboliskā morfoloģiskās analīzes modeļa, piekārto hipotēzi vēl nemarķētai teksta korpusa daļai.

Lai novērtētu datora pieļautās kļūdas, tiek veikta datora marķētā

teksta pārbaude un ar datora palīdzību noteikts pieļauto kļūdu procents. Pēc tam cilvēka pārbaudītais teksts tiek "iemācīts" datoram.

Tā kā pētniecības darbs šīs metodes izmantojumā ir tikai sākumstadijā, tad grūti veikt secinājumus par kopīgo metodes efektivitāti, taču ir iespējams sniegt ieskatu pirmajos rezultātos.

Vērtējot pirmos rezultātus, iegūti sekojoši teksta korpusa raksturotājlīelumi: kopējais vārdformu skaits teksta korpusā – 157 461, dažādo vārdformu skaits – 14 293. Cilvēka sākotnēji marķētā teksta lielums – 1290 vārdformas, t.sk., 640 grafiski atšķirīgas, datora marķētā teksta lielums – 1801 vārdformas, t.sk., 855 grafiski atšķirīgas, kļūdu procents datora marķētā tekstā – 18 %. Pirmie rezultāti parādīja, ka varbūtiskais modelis gandrīz vienmēr pareizi nosaka homoformas vārdšķiru (pieļautas atsevišķas kļūdas, nosakot apstākļus un īpašības vārdus), lielāko kļūdu daļu veido homoformas starp vienskaitļa akuzatīvu un daudzskaitļa ģenitīvu (~ 11 %) un starp daudzskaitļa nominatīvu un vienskaitļa ģenitīvu (~ 7 %).

Turpmākā pētījuma gaitā paredzēts noteikt optimālo atbilstību starp morfosintaktiskām iezīmēm un cilvēka marķētu tekstu, lai pieļauto kļūdu procents būtu tik mazs, ka teksta pārbaudi varētu neveikt.

Literatūra

Computational Linguistics. Handbook of Linguistics and Communications. Walter de Gruyter: Berlin New York, 1989.

Corpus-Based Methods in Language and Speech Processing.. Kluwer Academic Publishers: Dordrecht, The Netherlands, 1997.

Greitāne I. Latviešu valodas lokāmo vārdšķiru locīšanas algoritmi. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1994, No 1, 32–39.

Greitāne I. Mašintulkošanas sistēma LATRA. Latvijas Zinātņu Akadēmijas vēstis, 1997, No 3, 1–6.

Kļaviņa S. Statistika valodniecībā. Rīga, P.Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1980.

Latviešu valodas biežuma vārdnīca. Rīga, "Zinātne", 1.sēj. – 1966, 2. sēj. – 1969, 3.sēj. – 1972.

Preferences in EUROTRA, Office for Official Publications of the European Communities, 1993.

Andrejs SPEKTORS

LATVIEŠU VALODAS DATORLINGVISTIKAS RESURSI

Jebkurai valodai, kas grib saglabāt savu identitāti nākotnes pasaulē, ir jāizstrādā līdzekļi tās pilnvērtīgai lietošanai datortehnikā. Sakarā ar *Interneta* straujo attīstību visā pasaulē, valodas datorsistēmu attīstīšana mūsdienās kļūst par attiecīgās valodas izdzīvošanas jautājumu nākotnē. Pasaule kļūst mazāka, informācijas apmaiņa pieaug proporcionāli jauno informācijas tehnoloģiju attīstībai. Mākslīgā intelekta attīstība paplašina plaisu starp industriālajām pasaules valstīm un pārējo pasaules daļu. Latviešu valodai pašreiz visnepieciešamākais ir izveidot mūsdienīgu datorfondu. Tas nozīmē, ka nepieciešams ierakstīt datoros un primāri apstrādāt gan vārdnīcas, gan tekstus pēc iespējas lielākā apjomā. Līdzšinējā pasaules pieredze rāda, ka, tikai uzkrājot tekstus ar vairāk nekā 150 miljonu vārdlietojumu, var sākt kaut cik nozīmīgus valodas zinātniskos pētījumus un izstrādāt intelektuālas datorsistēmas. Jāatzīmē, ka minētais datorfonda apjoma vērtējuma kritērijs ir radies angļu valodas tekstu apstrādes sistēmu ekspluatācijas gaitā. Nav izslēgts, ka fleksīvām valodām arī šis apjoms var izrādīties nepietiekams. Vienlaicīgi ar datorfonda apjoma palielināšanu nepieciešams arī radīt programmlīdzekļus datorfonda attīstībai un darbam ar tekstiem un vārdnīcām elektroniskā formā.

Pēdējos gadu desmitos, pateicoties lielu un daudzu zinātnisko kolektīvu pūlēm, ir strauji attīstījusies datorsistēmu izmantošana dabīgo valodu apstrādē (vispirms – angļu valodā). Dažādām valodām kopējās problēmas tiek atrisinātas, galvenokārt veidojot angļu valodas datorsistēmas. Eiropas Savienības politika šajā jomā ir vērsta uz to, lai nākotnē katram Eiropas pilsonim tiktu nodrošināta iespēja runāt savā dzimtajā valodā un tikt saprastam jebkurā citā Eiropas valodā ar tehnisku līdzekļu palīdzību. Tās ir nākotnes iespējas, bet jau šodien ir būtiski veidot mācību sistēmas latviešu valodā, t.sk. *Internetā*. Protams, katras valsts uzdevums ir veidot šādu tehnisko līdzekļu iestrādes savai valodai, Eiropas Savienības projekti šajā jomā parasti ir paredzēti dažādu starpvalodu un kopējo problēmu risināšanai. Mūsdienīga valodas datorfonda radīšana ietver vismaz trīs atšķirīgus aspektus: pirmkārt, vajadzīgs tehniskais un programmatūru nodrošinājums, otrkārt, vajadzīga šī fonda valodnieciskā aprūpe, un, treškārt, datorfondam ir jāatspoguļo mūsdienu reālā pasaule, tāpēc tā satur

izvēle ir arī kultūrsocioloģiska problēma.

LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijā tiek veidots latviešu valodas datorfonds. Pašreiz datoros ievadītie teksti satur aptuveni 10 miljonus vārdlietojumu. Tādējādi ir izveidots neliels latviešu valodas korpuss, kurš satur galvenokārt nemarķētus tekstus. Tie ir: juridiski teksti, aptuveni 560 000 vārdlietojumu apjomā; Bībele, aptuveni 600 000 vārdlietojumu apjomā; septiņpadsmitā gadsimta iespaiddarbu teksti, aptuveni 1 600 000 vārdlietojumu apjomā; fragmenti no laikraksta "Stāsti un Romāni" aptuveni 340 000 vārdlietojumu apjomā; fragmenti no laikraksta "Labrīt" aptuveni 1 000 000 vārdlietojumu apjomā; fragmenti no laikraksta "Diena" aptuveni 200 000 vārdlietojumu apjomā un laikraksta "Rīgas Balss" 1994. - 1996. g. publikācijas, aptuveni 4 000 000 vārdlietojumu apjomā. Daļa no tekstiem, kā "Latviešu tautas ticējumi" (aptuveni 600 000 vārdlietojumu apjomā) un tautasdziesmu teksti (aptuveni 30 000 vārdlietojumu apjomā) ir marķēti atbilstoši *HTML* (hipertekstu izveides standarts) prasībām un pieejami *Internetā*. Pagaidām tikai divu grāmatu, Platona "Valsts" (aptuveni 60 000 vārdlietojumu) un Dž. Orvela "1984" (aptuveni 100 000 vārdlietojumu) teksti ir marķēti atbilstoši *SGML* prasībām.

Elektronisko vārdnīcu izveides darbs latviešu valodā pašreiz ir tikai sākuma stadijā, un galvenokārt vārdnīcas datorresursos atbilst iespaiddarba prasībām un noformējumam. Datorvārdnīcas tiek veidotas galvenokārt tipogrāfiju vajadzībām, jo pēdējā laikā izdotās vārdnīcas ir sagatavotas iespiešanai ar datortehnoloģiju palīdzību. Līdz ar to dažādās izdevniecībās veidojas savi elektronisko vārdnīcu fondi, kas katrai izdevniecībai būs vajadzīgi atkārtoto izdevumu ātrai sagatavošanai vai jaunu izdevumu veidošanai. Notiek arī pretējs process: senāk izdotās vārdnīcas tiek ierakstītas datoros, lai nākotnē tās izmantotu dažādos datormodelēšanas vai mācību nolūkos. LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijā (MIL) datoros ir ievadītas vairākas vārdnīcas, un citu ievadīšana vēl turpinās. Vēsturiski pirmā ievadītā vārdnīca ir latviešu valodas vārdnīca, kas tika veidota no E. Soidas un S. Kļaviņas "Latviešu valodas inversās vārdnīcas" Šajā vārdnīcā vārdi ir sakārtoti pa vārdšķirām, un nav izmantotas nekādas papildus iezīmes vai sadalījums. Šī vārdnīca tika izmantota latviešu valodas pareizrakstības pārbaudītāja programmatūras izstrādē, pārnesšanas jeb zilbēs sadalīšanas programmatūras izstrādē, visu vārdšķiru locīšanas programmu izstrādē un citur.

Sākotnēji šī vārdnīca saturēja ap 35 000 vārdu, bet darba gaitā tā ir nedaudz papildināta, pievienojot dažus plaši lietotus vārdus. Lai novērstu iespējamās ievadīšanas kļūdas, šīs vārdnīcas vārdu krājuma pareizrakstība ir vairākkārt pārbaudīta ar dažādām neatkarīgām metodēm. Tālāk uz šīs vārdnīcas bāzes tika veidotas latviešu-angļu un latviešu-krievu vārdnīcas. Abos gadījumos tika izmantotas iespiedvariantā jau esošās vārdnīcas, atkārtojot vairākas reizes katru vārdu ar vairākām nozīmēm tulkojumā, kā arī papildinot gadījumos, kad kāds latviešu vārds parādījās pirmo reizi, tātad nebija sākotnējā latviešu valodas vārdnīcā. Vārdiem un tulkojumiem nav pievienotas papildus iezīmes. Latviešu-krievu vārdnīcas variants pašreiz pārsniedz 40 000 ierakstu, latviešu-angļu variantā ir ap 30 000 ierakstu. Sinonīmu vārdnīca ievadīta datorā no E. Grinbergas u. c. "Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcas" (R. 1972.) un satur aptuveni 5800 sinonīmu rindas, kas kopā veido ap 27 000 vārdu. Frazeoloģiskā vārdnīca ievadīta no "Angļu-latviešu-krievu frazeoloģijas vārdnīcas" (R. 1977.), kas satur ap 6500 frazeoloģismu. Ievadītais vārdnīcas teksts jau ir pārbaudīts un novērstas pieļautās ievadīšanas kļūdas. Šo vārdnīcu daļēji paredzēts ievietot *Internet WWW* lapās kā brīvi pieejamu. Datorā ir ierakstīta J. Baldunčika grāmata "Anglicismi latviešu valodā", kas satur ap 1500 vārdu ar skaidrojumiem. Ieraksts ir veidots tā, ka visas tipogrāfiskās atšķirības ir speciāli iezīmētas. Mašintulkošanas vārdnīcas modelis tika izveidots programmēšanas valodā *Prolog* un pašreiz satur ap 300 vārdu, kuriem tiek norādītas visas gramatiskās pazīmes [I. Greitāne, *LZA Vēstis A* 1997, 51. sēj., Nr. 3./4., lpp. 1. - 6.].

Īpašvārdu izrunas vārdnīca satur ap 250 000 vārdu, kuriem pievienots to izrunas pieraksts starptautiskajā fonētiskajā alfabētā, kā arī informācija par šī īpašvārda nozīmi un pārbaudes līmeni. Informācija par īpašvārda nozīmi satur norādi, kādai grupai attiecīgais vārds pieder – personvārds, uzvārds, pilsētas nosaukums, apdzīvotas vietas nosaukums, ielas nosaukums, iestādes nosaukums, dabas objekta nosaukums. Informācija par kvalitātes līmeni tiek apzīmēta ar I, II un III, kur III norāda, ka dotā vārda izruna ir ģenerēta datorā pēc analogijām un nav pārbaudīta, II – dotā vārda izrunu ir pārbaudījis speciālists – leksikogrāfs, I – dotā vārda izrunu ir pārbaudījuši vairāki speciālisti vai arī (personvārda vai uzvārda gadījumā) tā ir pārbaudīta, runājot ar tā "īpašnieku" Mākslīgā intelekta laboratorijā ir ierakstītas datorā arī vairākas terminoloģijas vārdnīcas. "Skaitļošanas tehnikas terminu vārdnīca" ar tulkojumiem angļiski un krieviski un

paskaidrojumiem latviešu valodā, kas satur aptuveni 400 terminus. "Dabas aizsardzības terminu vārdnīca" ar tulkojumiem angļiski un krieviski, kas satur ap 800 terminu. "Lietvedības terminu vārdnīca" ar tulkojumiem krieviski – ap 4000 terminu, no tiem aptuveni 3000 ir atrasti arī angļiskie varianti. Lietvedības terminu vārdnīcām ir veikta arī ierakstīšanas kļūdu pārbaude un uz šo vārdnīcu pamata ir izveidota automatizēta lietvedības dokumentu sastādīšanas sistēma latviešu valodā cilvēkiem, kas pilnībā nepārvalda latviešu valodu. Lietvedības terminu vārdnīcu paredzēts ievietot *Internetā WWW* lapās un tā būs brīvi pieejama. "Lingvistikas terminu vārdnīca" ar tulkojumiem krieviski, kas satur aptuveni 3500 terminu. "Kulinārijas terminu vārdnīca" satur ap 1350 vārdu un vārdu savienojumu ar tulkojumiem angļiski un krieviski. "Valodniecības terminu vārdnīca" (R. 1964.) ar gandrīz 3000 vārdiem un to tulkojumiem krieviski.

Izveidota elektroniska latviešu valodas morfēmu vārdnīca, kas balstās uz Baibas Kangeres "Latviešu valodas atvasinājumu vārdnīcas" (Hamburg, 1985.) vārdu krājumu. Vārdnīca satur aptuveni 8500 saknes, kā arī visus latviešu valodā sastopamos priedēkļus (57), piedēkļus (230) un galotnes (61). Šī vārdnīca tiek izmantota latviešu valodas tekstu analīzes sistēmas izstrādei. Pašreiz izveidotā programmatūra ļauj ar aptuveni 90 % precizitāti viennozīmīgi noteikt katra tekstā sastaptā vārda gramatisko informāciju. Nākotnē paredzēts šai sistēmai pievienot teikuma analīzes programmatūru un tādējādi izveidot latviešu valodas teksta analīzes sistēmu bez apjomīgu vārdnīcu palīdzības. K. Milēnbaha "Latviešu valodas vārdnīca" tiek ierakstīta datorā, saglabājot visas oriģinālā redzamās iezīmes. Pašreiz ir ierakstīts pirmais sējums un 200 lappuses no otrā sējuma, kas kopā satur aptuveni 20 000 pamatvārdu ar skaidrojumiem. Veicot latviešu valodas vēsturisko tekstu apstrādi, tiek veidoti elektroniskie tēzauri E. Glikas tulkotajai Bībelei un G. Manceļa "Sprediķu grāmatai"

Ar Sorosa Fonda – Latvija atbalstu LU MII Mākslīgā intelekta laboratorijā tika izstrādāts projekts "Latviešu valoda starptautiskajā datortīklā WWW", kura mērķis bija papildināt datorfonda resursu krājumu, vienlaicīgi dodot iespēju datortīkla lietotājiem visā pasaulē iepazīties ar latviešu valodu un apgūt tās pamatzināšanas. Izstrādātā informācijas sistēma par latviešu valodu ir publiski pieejama starptautiskajā datortīklā WWW (<http://jai1.mii.lu.lv/valoda.htm>). Tā sastāv no 14 nodaļām:

1. "Informācija par latviešu valodu: alfabēts un izruna", kurā 14 informācijas lapās galvenokārt angļu valodā tiek sniegts latviešu

valodas apraksts, paskaidrots alfabēts, burtu grafiskie attēli, kā arī izruna, paskaidrojums izmantojot starptautisko fonētisko alfabētu un angļu valodas vārdu izrunu

2. "Latviešu valodas gramatikas pamatprincipu apraksts" izstrādāts divās valodās: latviešu un angļu. Tajā ietvertas pamatzināšanas par latviešu valodas gramatiku, sniegts pārskats par lietvārdu, īpašības vārdu, vietniekvārdu, skaitļa vārdu un darbības vārdu, t. sk. divdabju, locīšanu.

3. "Pamatvārdu vārdnīca (latviešu, angļu, krievu)", kurā doti 1450 latviešu valodas biežāk lietojamie vārdi un to tulkojumi angļiski un krieviski. Vārdu atlasei izmantotas vairākas vārdnīcas.

4. "Lietvedības terminu vārdnīca trīs valodās", kurā doti lietvedības termini latviešu valodā ar tulkojumiem angļiski un krieviski, par pamatu ņemot LZA Terminoloģijas komisijas 59. un 61. biļetenu un papildinot to ar terminu tulkojumiem angļu valodā.

5. "Izrunas paraugi, dialekti", kur sniegti biežāk sastopamo vārdu un frāžu izrunas paraugi skaņu ierakstu veidā, kā arī doti paskaidrojumi par latviešu valodas dialektiem un atsevišķu burtu dažādo izrunu, ziņas par patskaņiem, divskaņiem, līdzskaņiem, zilbi, uzsvaru, intonāciju sistēmu, vēsturiskajām un pozicionālajām skaņu mijām. Ietverts īss latviešu valodas dialektu un izlokšņu grupu apraksts, norādot galvenās īpatnības un atšķirības no latviešu literārās valodas, kā arī dažu izlokšņu paraugi. Dots arī latviešu valodas dialektu karte, kurā norādītas dialektu un izlokšņu grupu robežas.

6. "Bilžu vārdnīca" sniedz galvenokārt atsevišķu priekšmetu attēlus, tādējādi iespēju robežās paskaidrojot daļu no "Pamatvārdu vārdnīcā" sastopamajiem vārdiem. Paskaidrojumiem tiek izmantoti galvenokārt latviešu lietišķās mākslas priekšmeti, tā popularizējot latviešu kultūru un mākslu. Vārdnīcā doti 383 vārdi ar paskaidrojumiem bilžu veidā.

7 "Spēles latviešu valodas apguvei" sniedz iespēju iepazīties ar valodu interaktīvu spēļu veidā. Izstrādātas četras spēles: "Lietvārdu locīšana", "Darbības vārdu locīšana", "Krustvārdu mīklas" un "Vārdu minēšana"

8. "Tipisko frazeoloģismu vārdnīca (latviešu, angļu, krievu)" satur vairāk nekā 1000 latviešu valodas frāžu ar tulkojumiem angļu un krievu valodā.

9. "Mūsdienu tekstu piemēri" satur tekstus no laikrakstiem un citiem avotiem, kas ļauj pietiekoši sagatavotiem interesentiem atrast

piemērotas teikumu konstrukcijas un citas nianšes reālos valodas tekstos.

10. "Latviešu tautas ticējumi" satur prof. P. Šmita apkopoto ticējumu četru grāmatu pilnu tekstu (36 790 ticējumi). Pēc apjoma tā ir lielākā nodaļa, kas sadalīta vairāk nekā 1500 informācijas lapās atbilstoši P. Šmita sastādītajam rādītāja sarakstam.

11. "Tautasdziesmu izlase" satur vairāk nekā 1500 tautasdziesmu paraugus par dažādām tēmām.

12. "Vēstuļu piemēri privātai un lietišķai sarakstei", kurā interesenti var atrast vēstulēs izmantojamas frāzes, kā arī vēstuļu paraugus dažādiem gadījumiem.

13. "Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca" satur vairāk nekā 15 000 latviešu valodas vārdu ar to nozīmes un lietojumu skaidrojumiem latviešu valodā. Speciāla programmatūra nodrošina vārdnīcas materiāla indeksu ātru meklēšanu.

14. "Mācību metodika" satur paskaidrojumus latviešu, angļu un krievu valodā par izstrādāto latviešu valodas materiālu izmantošanu latviešu valodas zināšanu papildināšanai.

Kopumā projekta "Latviešu valoda starptautiskajā datortīklā WWW" ietvaros ir izstrādāti vairāki tūkstoši *Interneta* informācijas lapu. Izveidotā informācijas sistēma satur aptuveni 1 000 000 vārdlietojumu. Tā kā *Internetā* latviešu valodā ir pieejamas arī Saeimas stenogrammas un laikraksts "Latvijas Vēstnesis", kā arī citi mazāka apjoma materiāli, tad kopumā latviešu valodā *Internetā* var atrast dažādus tekstus ar vairāk nekā 10 000 000 vārdlietojumu. Šāds apjoms jau ļauj uzsākt ierobežotus valodas analīzes pētījumus.

LU MII Mākslīgā intelekta laboratorijā ir izstrādātas arī dažādas rekomendācijas un tehniskie līdzekļi latviešu valodas lietošanai datoros. Svarīgi būtu savlaicīgi sākt automatizēt valodas resursu izveidi, marķēšanu un vērtēšanu. Īpaši pēdējā problēma pašreiz ir aktuāla visā pasaulē, jo valodas datorresursi tiek izstrādāti visās attīstītajās valstīs. Valodas resursu marķēšanai ir izstrādāta speciāla marķēšanas valoda SGML (*Standard Generalized Markup Language*), kas ir apstiprināta par starptautisku standartu ISO 8879. Tomēr ne visi valodas resursi, īpaši agrāk izstrādātie, ir marķēti atbilstoši standartam. Bieži vien arī paši izstrādātāji nav pilnībā pārliecināti par esošā resursa saturu, un to nododot (pārdodot) citiem, rodas vēl lielākas problēmas. Eiropas Savienības valstis 1995. gadā nodibināja "Eiropas valodu resursu asociāciju" (*European Language Resources Association*,

ELRA), kuras galvenais uzdevums ir veikt Eiropas Savienības valstu valodu resursu vērtēšanu un marķējumu pārbaudi, kā arī izstrādāt vērtēšanas metodes. *ELRA* tiek veidota ar Eiropas Savienības finansiālu atbalstu, paredzot, ka nākotnē tā kļūs par patstāvīgu saimnieciskā aprēķina uzņēmumu. Pašreiz nepastāv pilnīgi detalizēti standarti, kurus ievērotu visi resursu izstrādātāji, lai gan neviens neiebilst pret standartu ieviešanu. Esošie standarti un dažādos projektos izstrādātās vadlīnijas galvenokārt tiek izmantotas rekomendāciju līmenī, un izstrādātāji tās ne vienmēr ievēro pilnībā.

Trevor G. FENNELL (Flinders University of South Australia)

MORPHOLOGICAL PECULIARITIES IN THE MANUSCRIPTS OF FÜRECKER'S LATVIAN - GERMAN DICTIONARY

The reputation of Christophor Fürecker for his practical and theoretical mastery of the Latvian language has long since been established. He is generally acknowledged as the source of much of Adolphi's grammar (Adolphi 1685) and is widely acclaimed as an outstanding seventeenth-century translator and hymn writer. He also compiled a Latvian-German dictionary.

The original manuscript of this dictionary has not survived, but two transcriptions of it have been preserved (Für. A and Für. B). In addition, a third manuscript, the "Manuale Lettico - Germanicum" (MGL), incorporates, with acknowledgement, much of Fürecker's lexicographical material (Zemzare 1961, 94). However, in spite of Fürecker's reputation, his dictionary has been little studied, and is it only recently that the first transcription was published (Fennell 1997). Publication of the second transcription and the "Manuale..." is planned, but will take several years to complete.* What little commentary has appeared, and most notably the description by Zemzare (1961, 73 - 83), has concentrated upon the lexical content (neologisms, regionalisms and borrowings from other languages). Nothing, to our knowledge, has been forthcoming in the areas of syntax and inflectional morphology.

In pointing to a number of grammatical oddities in Fürecker's work, our intention is to provoke discussion rather than to theorise, to raise questions rather than to attempt answers.

Since the reliability of the data to be presented rests to a large extent on the fact that both transcriptions (Für. A and Für. B) are in agreement on a given form, it is first necessary to establish that Für. B is not a slavish reproduction of Für. A, and to show that the copyist of Für. B, Lukas Kannenberg, was prepared to correct forms that he perceived as being in error. A few examples will serve to demonstrate that this is the case.

Für. A (p. 53) mistakenly gives *dselsu rihts Eysen zeug* ["iron tool"], but Für. B (p. 97) has corrected this to *dselsu rihks*. On p. 45, Für. A

---

*Fürecker's vārduzīmju otrs manuskripts raksta autora redakcijā iznācis 1998. gadā: Fennell T.G. *Fürecker's dictionary: the second manuscript*. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 1998. (Red. piezīme.)

has *brandawihn kalts*. *Leelam brandawihna kaltam dauds twaika pa=eekschu* ["brandy still. The big brandy still has a lot of steam in it"] with *kalts* for *katls* and *kaltam* for *katlam*, whereas FÜR. B (p. 76) has amended both metatheses: *branda wihn katls*, *leelam brandawin katlam dauds twaika pa eekscha*. The metathesis *kalts* for *katls* is not recorded in ME or EH. FÜR. A (p. 148) writes: *Saws behmus to gaddu ismittinaht ar mais*. seine Kinder das Jahr mit brodt außhalten ["to support one's children through the year with bread"]. FÜR. B (p. 230) is morphologically more aware, giving *Sawus behmus to gaddu ismittinaht ar mais*. The same correction appears in MLG (p. 321).

As far as syntax is concerned we may cite from FÜR. A (p. 285) the debitive *tu jaussakka muß bekenen* ["must admit"], which is corrected by FÜR. B (p. 486) to *tew jauhs=saka*.

Other examples could be cited to the same end, but the above may suffice to show the willingness of FÜR. B to amend the text when necessary. It may thus be instructive to examine a number of phenomena which occur with sufficient frequency in FÜR. A to make it unlikely that they are merely slips of the pen and which furthermore have not been amended in FÜR. B.

In a number of instances a feminine noun appears in the nominative after a preposition, when the accusative or genitive would have been expected. Cf.

pa ahra staigaht in der lufft, draussen, hinaus gehen, spatziren ["to go outside, to go for a stroll"] (FÜR. A, 30; FÜR. B, 21; MLG, 6).

neba es no mehle nokassischu ich werds nicht von der Zungen abkratzen ["I shall not get it off my tongue"] (FÜR. A, 144; FÜR. B, 223; not in MLG).

es tew to doschu par peemineschana Ich will dir diß zum... andenken geben ["I shall give you this as a keepsake"] (FÜR. A, 153; FÜR. B, 229; not in MLG).

par muhsa pusse unsers Orts ["in our district"] (FÜR. A, 176; FÜR. B, 284; not in MLG).

winsch raugas uhs lepniba Er siehet uff hoffart ["he has visions of grandeur"] (FÜR. A, 197; FÜR. B, 309; not in MLG).

Suddischana ir pehz ehschana... Er hat sorge wegen... Speise ["He has worries over food"] (FÜR. A, 263; FÜR. B, 462; not in MLG).

winsch to pa Semme wahrtdams kuhle. Er weltzet sich auff der Erden her ümb. ["He rolls around on the ground"]. (FÜR. A, 300; FÜR. B, 516; not in MLG).

Another phenomenon of some interest is the use of masculine endings on feminine nouns in plural or diminutive forms. Cf.

Auka, auki Sturm ["storm"] (Für. A, 21; Für. B, 31; not in MLG).

Glaima der Schertz, die Kurtzweil. pl. *glaimi* ["amusement"] (Für. A, 73; Für. B, 133; MLG 145).

Silkus kiddaht Strömlinge außnehmen ["to gut herrings"] (Für. A, 115; Für. B, 170; MLG 209).

Tee astoņi desmits Silki tappa saurup likti. diese 80. häring wurden besonders gelegt. ["These 80 herrings were put separately"] (Für. A, 211; Für. B, 347; MLG 453 - but with 18 instead of 80!).

es mannus kahjus esmu nostahwejs ich habe meine füße verstanden. ["I have tired my feet through standing."] (Für. A, 270; Für. B, 456; not in MLG).

With diminutive suffixes we have:

Grohs f. [sic!] eine pudel, *Grohsinsch* id. ["a container"] (Für. A, 75; Für. B, 143; MLG 157 does not consider the word to be feminine). ME (I, 671) has *gruozā* and *gruozē*, but *gruozs* (ME I, 672) is given as masculine only.

Garrohse, die rinde, Korst am brodt *Garrosinsch*. id. ["rind, crust on bread"] (Für. A, 80; Für. B, 123; MLG 137).

This phenomenon has been noted (Fennell 1991) as widespread in the Latvian - German dictionary of Johannes Langius (Langius 1685), but remains to be fully explained. It may also be pertinent to note that the seemingly masculine ending *-us* is preferred in the accusative plural to the regular feminine endings *-as*, *-es*, *-is* in Georg Dreszell's grammar (Dreszell 1685, 7, 8, 11).

Genitive endings within word combinations are frequently replaced by the corresponding nominative ending. Among the masculine examples we have:

Wehji=kārņepes ist ein kraut mit weißen blühmlein... ["a weed with white flowers.."] (Für. A, 295; Für. B, 521; not in MLG).

ratti dsirnawas... waßermühle ["water mill"] (Für. A, 65; Für. B, 100; MLG 112 corrects to *rattu*).

kahposti=galwiņņi, galwiņņas Haupt=Kohl ["cabbage head"] (Für. A, 104; Für. B, 161; not in MLG).

Rohņi tauki Sehlspeck ["seal blubber"] (Für. A, 199; Für. B, 325; MLG 426 has *rohņa*).

Feminine examples are even more common:

Deena widdu der mittag ["midday"] (Für. A, 50; Für. B, 83; MLG 84 has *Deenas widdus*).

dsegguse=*seetawas* Knaben kraut mit braunen düpplen ["brown-spotted orchis"] (Für. A, 63; Für. B, 97; the entry in MLG 103 is unclear).

rohka dsimawas die hand mühle ["hand mill"] (Für. A, 65; Für. B, 100; not in MLG).

ewa kohks faulbaum ["berry-alder"] (Für. A, 69; Für. B, 133; MLG 123 has *eewas*).

liepa krihss linden borke ["linden bark"] (Für. A, 96; Für. B, 186; MLG 229).

luhscha Spalwa Sirgs ein luchs=bund Pferd ["lynx-coloured horse"] (Für. A, 136; Für. B, 214; MLG 282 has *Spalwaß*).

mehle sahles weid kraut ["meadow grass"] (Für. A, 144; Für. B, 223; not in MLG).

abbeem Sakka=*ahda paslawahs* Sie sind alle bejde eiferiges hertzen ["they are both of ardent disposition"] (Für. A, 238; Für. B, 338; not in MLG).

In several instances a nominative appears to replace an accusative. For the masculine we have:

Leischos mehds dauds atdeenī seht in Littauen pflegt man viel somer roggen zu säen ["In Lithuania a lot of summer rye is sown"] (Für. A, 25; Für. B, 25; not in MLG).

Winni tur lahzis sekke Sie spüren dort einen bähr uff ["they are tracking a bear there"] (Für. A, 213; Für. B, 374; MLG 487 has *Lahzi*).

Feminine examples are:

Nesinnu kur galwa peedurt, kur dehtees [no German translation] ["I do not know where to hide myself"] (Für. A, 57; Für. B, 105; not in MLG).

pa weenu zaurumu es to wehdsele guh an dem einen ende wolte ich die Quappe fangen ["I was trying to catch the eel-pout at one end"] (Für. A, 294; Für. B, 519; MLG 679 has *wehdseli*).

Daschu walloda peeze|| nepateesi es ist nur gerüchte ["that is only gossip"] (Für. A, 299; Für. B, 512; MLG 669 has *wallogu*).

Less frequently, one comes across unusual metatheses:

Selknihzes pl. Saat=Stöck *alij Sehkla*=*nihze* ["seed stock"] (Für. A, 240; Für. B, 375; MLG 483, 486 has only *-kl*).

Is kurtis rukts außgewelckter Rettig ["dried radish"] (Für. A, 112;

Für. B, 193; MLG 433 has only *Rutkis*, but see also ME III, 557).

tas jaw seen stripaki der bindet schon stärker ["That man binds up more firmly"] (Für. A, 218; Für. B, 411; MLG 522 has only *stippraki*, but see also EH II, 588).

An occasional departure from expected morphophonemics is the non-palatalisation of a velar consonant before a diminutive suffix: cf.

Akka der brun, *akkiņņa*, **dimin.** ["the well"] (Für. A, 4; Für. B, 7; MLG 10).

skabarka, *skabarkiņa* Ein Splitter ["splinter"] (Für. A, 243; Für. B, 395; not in MLG).

Sprauga, *spraugiņņa*. eine Sihpe. ["chink"] (Für. A, 223; Für. B, 446; not in MLG).

Turning to matters of verb morphology, we note with some surprise the occasional use of -a instead of -u in the first person singular of the imperfect tense.

Es uhsgahja uhs pascham raddibam Ich kam eben in der gebuht ["I came just at the time of the birth"] (Für. A, 67; Für. B, 112; MLG 122 has -u).

Es uhs pascham pirtizahm uhsgahja. Ich kam gleich uffs baad mahl ["I came just at the time of the bathing ceremony"] (Für. A, 172; Für. B, 264; MLG 366 has -u).

Es wiņņas labbi isgumsija ich knüdete sie gut durch ["I crumpled them up thoroughly"] (Für. A, 76; Für. B, 147; not in MLG).

Kohpsch es tew sazzija wie lange ists, das ichs dir sagte? ["How long is it since I told you?"] (Für. A, 108; Für. B, 181; not in MLG).

es skauda ich mißgönte. ["I envied"] (Für. A, 217; Für. B, 400; MLG 515 has -u).

Es lrb uhs pauteem nospohstija Ich schlengete ein Rebhun uff den Eyern ["I confined a partridge on its eggs"] (Für. A, 223; Für. B, 444; MLG 555 has -u).

es wiņņu atwehgeja ar rohku, ich winkte ihm mit der handt ["I waved to him with my hand"] (Für. A, 301; Für. B, 519; MLG 679 has -u).

There are also some strange endings in the third person. Examples can be found in the present, imperfect and conditional:

tas wiņņu mahzu sagt [no German translation] ["that man teaches him to steal"] (Für. A, 162; Für. B, 221; MLG 288 has *mahza*).

Raugi! Ka tohpi bangas. [no German translation] ["Look how the waves are rising!"] (Für. A, 47; Für. B, 53; MLG 41 has *tohp*).

Sakkis saplakku. der haase schlug sich nieder. ["The hare fell prostrate"] (Für. A, 173; Für. B, 266; not in MLG).

Kad azz prett azi buhti wen er sich zugegen stellte ["if he came in person"] (Für. A, 15; Für. B, 41; MLG 32 has *buhtu*).

There is also one occurrence of *-u* for *-i* in the second person singular:

tu mannis ne prattu du verstundest mich nicht ["you did not understand me"] (Für. A, 259; Für. B, 421; MLG 532 changes the verb to the present tense - *ne prohti*).

Some strange confusions occur in the agreement of past participles:

Kahrpe noreetuschi die wartze ist abgefallen ["the wart has fallen off"] (Für. A, 208; Für. B, 316; MLG 417 has *noreetus*).

diwi Zahjische isskijusees Zwo Küchel komen aus. ["Two chickens are emerging"] (Für. A, 235; Für. B, 362; MLG 467 has *-uschees*).

kad lohpi buhtu labbiba tappuschi, kahdu Nejauzibu tee buhtu darrijuschu. wäre das viehe ins geträide gekommen, wie hätte es | solches : | das zugerichtet ["If the cattle had got into the corn, what a mess they would have made"] (Für. A, 85; Für. B, 150; not in MLG).

There is a similar example with the passive participle:

kur lihdseni lauki, te ta labbiba ne tohp no saules tik lehti apspeatu, ka kalna=semme. Auff ebenem felde verscheinete die Sonne das getraide nicht so leicht auß bergichten. ["On a flat field the sun does not so easily dry out the grain as on a hilly field"] (Für. A, 37; Für. B, 71; MLG 59 has *apspeeta*).

Debitives are sometimes formed in unusual ways:

Nu buhs man ja mettini par tahdu isrunnu nun werde ich müssen Straff geben, das ich solches außgeredet ["Having said so, I shall now have to give punishment"] (Für. A, 159; Für. B, 226; not in MLG).

Sohbi apmiseische ar karstu wirrenu ja=atpluzzinaht die stumpffen Zähne muß man mit einem heißem Gerichte wieder auff brühen ["teeth which have been dulled must be cleaned with hot food"] (Für. A, 159; Für. B, 229; not in MLG).

Sobi kas no skahbam Ohgam apmeesuschi tee jaat pluzzinaht ar karstu barribu die Zahne, die von sauren beeren sind eilig stumpff worden, müssen mit warme Speise wieder auffgebrühet werden. ["teeth which have been dulled by sour berries must be cleaned with warm food"] (Für. A, 173; Für. B, 274; MLG 378 has *jaatpluzzina*).

Finally, attention might be drawn to two unusual derivations of the present participle passive:

Labbis baudijams, ne ka ne redsejams besser wenig alß gar nicht ["a little is better than nothing at all"] (Für. A, 43; Für. B, 59; MLG 45, but with *labbi* for *labbis*).

The interest of these forms lies more in the fact that the Fürecker-based grammar (Adolphi 1685) also alludes to such forms, contrasting *essams* with *bijams* (p. 52), *tohpams* with *tappams* (p. 56), *seenamees* with *sehjamees* (p. 119) and allowing as alternative *redsams* and *redsejams* (p. 86), *darramees* and *darrijamees* (p. 93). The treatment is however inconsistent, and even somewhat confused.

This by no means exhausts the oddities of morphology or syntax to be found in Für. A and Für. B, but will suffice as an introduction to the stranger variations - or lapses? - in Fürecker's expression.¹

References

- Adolphi 1685 – *Erster Versuch Einer kurtz=verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache*, überreicht von Henrico Adolphi (Mitau: Radetzky). Repr. by Harald Haarmann, *Heinrich Adolf, Erster Versuch einer kurtz=verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache (Mitau 1685)* (Hamburg: Helmut Buske, 1978) and by T. G. Fennell in *Adolphi's Latvian Grammar* (Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1993).
- Dreszell 1685 – *Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache*, Ans Tages Licht gegeben von Georgio Dreßell (Riga: Nöllers). Repr. by T. G. Fennell in *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache* (Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1984).
- EH – Endzelīns, J. un Hauzenberga, E., *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai* (Rīga: 1934–46). 2. negrozīts izdevums (Čikāgā: Čikāgas Baltu filologu kopa, 1956).
- Fennell 1991 – Fennell, Trevor G., "Feminine nouns with masculine terminations in Johannes Langius' Latvian-German dictionary", *Journal of Baltic Studies* XXII (4), 339 – 346.

---

¹ The support of the Australian Research Council for the research underlying this report is hereby gratefully acknowledged.

- Fennell 1997 – Fennell, Trevor G., *Fürecker's dictionary: the first manuscript* (Rīga: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka).
- Für. A – "Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusahmen geschrieben und mit fleiß gesammelt Von Christopher Fürecker." Ms., Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, L. dr. b. 5361.
- Für. B – "Christoph Füreckers Candidat des Predigtamts in Kurland lettisch=deutschen Wörterbuchs erster theil A-P... zweyter Theil R-Z." Ms., Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, L. dr. b. 5362.
- Langius 1685 – "Lettisch=Deutsches LEXICON..., Sampt einer kurtzen GRAMMATICA..., gestellet und außgegeben von Johanne Langio. Ms., Heidelberg University Library, Hs. 78. Repr. by E. Blese, *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku* (Rīgā: Latvijas universitāte, 1936). The grammatical section has been reprinted by T. G. Fennell in *The Grammatical Appendix to Johannes Langius' Latvian - German Lexicon* (Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1987).
- ME – *K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca*. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns (Rīga: 1925 - 32). (Repr. [2. negrozīts izdevums] Chikago: Gruppe der lettischen baltologen in Chikago, 1953 - 55).
- MLG – "Manuale lettico=germanicum." Ms., Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, R 5088.
- Zemzare 1961 – Zemzare Daina, *Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam)* (Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība).

Jānis KUŠKIS

DIALEKTĀLĀ PAMATA ATSPULGS XVI UN XVII GADSIMTA RAKSTU MORFOLOĢIJĀ

XVI un XVII gadsimta latviešu tekstu pētījumos paustas dažādas domas par to, kuru mūsdienu latviešu valodas dialektu izlokšņu īpatnības vērojamas šajos tekstos. Lielā pārsvarā ir uzskats, ka tur atrodamas vienīgi vidus izlokšņu pēdas. Nopietnākais mēģinājums saskatīt XVI gadsimta tekstos lībiskā dialekta iezīmes ir K. Mīlenbacha rakstā (KM*). Tomēr to tūlīt kritizējis J. Endzelīns (JE), aizrādīdams, ka gluži visas K. Mīlenbacha par tāmiskām domātās īpatnības iespējams skaidrot arī kā senākas vidus izlokšņu formas. Turklāt J. Endzelīns visiem saviem spriedumiem devis ļoti pamatotu argumentāciju. Pēc tam uzskatam, ka XVI gadsimta teksti uzrakstīti vidus dialektā, pievienojušies lielais vairums šo tekstu pētītāju, sniedzot katrs savu argumentāciju (EBL, LAst, LAzw u. c.). Atsaukdami uz pēdējiem autoriem, uzskatam par vidus dialekta atspoguļojumu XVI gadsimta tekstos pievienojies arī A. Ozols (AO 54**) un kā pilnīgi atspēkotas noraida K. Mīlenbacha domas, ka XVI gadsimta rakstu valodas galvenās īpatnības norāda uz izloksni, kas svārstās starp vidus un tāmnieku izloksni, ka tāmnieku īpatnības šajos tekstos varētu būt radušās no kādiem tāmnieku tekstiem, ko būtu lietojuši XVI gadsimta tekstu autori, ka ievērojamas svēršanās dēļ uz tāmnieku izlokšņu pusi tieši šīs izloksnes (K. Mīlenbachs ar to saprot lībisko dialektu) tāpēc uzlūkojamas par XVI gadsimta rakstu valodas pamatu. Tomēr citās vietās A. Ozols netieši atzīst, ka XVI gadsimta latviešu tekstos nav tikai vidus izlokšņu īpatnības, piemēram, apgalvodams, ka vienīgi XVII gadsimtā "Ar G. Manceļa darbiem gaļīgi nostiprinās vidus dialekta zemgaliskās izloksnes par rakstu valodas pamatu" (AO 152), ar to – pretēji AO 54 – pieļaudams iespēju saskatīt pirms G. Manceļa uzrakstītajos tekstos – tātad arī XVI gadsimta tekstos – kāda cita dialekta īpatnības.

Senāk un arī pašlaik šur tur lasāmas un dzirdamas domas, ka senākajos latviešu tekstos esot vērojamas arī mūsdienu latviešu

---

* Šai rakstā lietoto saīsinājumu paskaidrojumu skat. Bf VI 85–86, VII 139 un šā raksta beigās.

** Pēdējie cipari aiz saīsinājuma vienmēr norāda lappusi.

valodas augšzemnieku izlokšņu īpatnības, lai gan jau 1903. gadā visas par augšzemnieciskām iespējamās formas J. Endzelīns ar pamatotu argumentāciju skaidrojās par senākām vidus dialekta formām; J. Endzelīns to darījis, vienlaikus noraidīdams arī jebkādu lībiskā dialekta pēdu eksistenci XVI gadsimta rakstos (JE).

Mūsdienās kļuvuši pieejami daži tādi XVI gadsimta teksti, kas senāk nebija pazīstami vai pieejami, vai vienkārši tiem nebija piegriezta vērība (CC, HM, JH daži izdevumi, VGL, AT u. c.). Ne visi tie analizēti arī A. Ozola darbā (AO) un nepavisam ne no tajos iespējamu dialektu īpatnību viedokļa. Laikam daudz patiesības bijis A. Augstkalna brīdinājumā Rkr XX 97: "Vispār jāpiebilst, ka speciālu izlokšņu parādību meklēšana (ārpus šo [= XVI gadsimta] grāmatu valodas vienības) kopš K. Milenbacha mēģinājuma Baltijas Vēstnesī nekā nav panākusi, bet taisījusi tik daudz kļūdu, ka noder tikai par brīdinājumu turpmākiem pētījumiem"

Mūsdienās izteikti arī citādi uzskati par latviešu senāko rakstu rašanās vietu. Gadsimta sākumā uzskatīja, ka teksti uzrakstīti tā novada valodā, kur dzīvojis un darbojies to rakstītājs, un, cik iespējams noskaidrot, uzrakstītāji darbojušies vidus dialekta apvidos, galvenokārt Zemgalē. Pašreiz pārsvaru guvis uzskats, ka senākie latviešu teksti radušies uz Rīgas valodas pamata; un, kaut arī rakstu autori vēlāk var būt darbojušies citur, tomēr viņu rakstos lietotā valoda vairāk līdzinās XVI gadsimta Rīgas valodai nekā valodai, ko runāja rakstu autoru vēlākās darba vietas apkārtnē.

Jautājums par dažādiem latviešu valodas dialektiem piederīgu izlokšņu pēdām senākajos latviešu rakstos tāpēc joprojām ir aktuāls.

Šā raksta mērķis nav meklēt īpašas izlokšņu īpatnības senākajos latviešu tekstos, bet vērst uzmanību uz tādām parādībām XVI un XVII gadsimta tekstos, kuŗas, šķiet, ir iespējams interpretēt ne tikai kā vidus dialekta piederumu.

Par izlokšņu īpatnību izpratni XVI gadsimta latviešu tekstos

Mūsdienās ir pietiekami noskaidrotas latviešu valodas pašreizējo izlokšņu īpatnības, izvirzītas pazīmes, pēc kuŗām viegli var nošķirt citu no citas dažādas izlokšņu grupas, noteiktas dialektu pamatzīmes (MR, Lvgr). Tiek atzīmēts, ka gadījumu vairumā tagadējās izlokšņu grupas veidojušās uz senlatviešu cilšu un lībiešu valodas kādreizējo īpatnību pamata. Pašas tagadējās izlokšnes, kuŗu ir vairāk par 500, savukārt radušās viduslaiku feodālā sadrumstalojuma apstākļos, kad

latviešu pārvietošanās no vienas vietas uz otru bija stipri kavēta un latviešu zemnieki gadsimtiem bija ierobežoti savas dzimtās vietas muižas, pagasta un draudzes šaurajā teritorijā. Tikai daļai latviešu izdevās slepus aizbēgt uz pilsētām; un šī daļa ir tā, kuŗas vietējās īpatnības valodā tādā kārtā pārceļojušas uz pilsētām, arī uz Rīgu. Provincē turpināja pastiprināties šaurajās muižu, pagastu un draudžu teritorijās ierobežoto latviešu valodas īpatnības – notika izlokšņu izveide (MR 20– 37).

Saprotams, ka Rīgas XVI un XVII gadsimta latviešu valodā nav ko meklēt visas mūsdienu latviešu izlokšņu pēdas. Tagadējās izlokšnes un Rīgas latviešu valoda veidojušās paralēli, pie tam ar savstarpēju ietekmi: zemnieki, bēgot uz pilsētu, paņēma līdz savas dzimtās valodas īpatnības; savukārt Rīgas valoda, pamazām kļūdamā par nosacītu etalonu, neakceptētu normu, varēja daļēji ietekmēt valodu provincē; rakstu izplatīšanās šo procesu sāka veicināt.

XVI un XVII gadsimta rakstu valodā tāpēc iedomājams saskatīt vienīgi dažas pēdas no tagadējiem latviešu valodas dialektiem vai izlokšņu grupām. Tikai tā saprotams jautājums par iespējamu izlokšņu pēdu paglābumu XVI un XVII gadsimta rakstu pieminēajos. Bez tam jāņem vērā arī apstākļi, ka kopš XVI gadsimta aizritējušo četru gadsimtu laikā daudz kas var būt valodā mainījies, ka tagadējās izlokšnes nepavisam pilnīgi neļidzinās izlokšnēm, kādas tās varēja būt bijušas XVI un XVII gadsimtā. Uz to jau 1903. gadā norādījis J. Endzefins (JE).

Jautājums pašlaik ir šāds: vai XVI un XVII gadsimta rakstos atspoguļojas vienīgi vidus dialekts vai arī kopā ar vidus dialekta iezīmēm tur saskatāmas dažas lībiskā dialekta iezīmes. Lai to konstatētu, jāpievēršas konkrētām XVI un XVII gadsimta rakstu valodas īpatnībām.

Par morfoloģijas īpatnībām XVI gadsimta rakstos

Visu, kas konstatēts XVI gadsimta morfoloģijā, norāda A. Ozols AO 82[9]1. Visas tur minētās formas raksturīgas vidus dialektam, daļa no tām mūsdienās nav vairs sastopama. Vienīgi adverbji ar *-an* (AO 88) var būt lībiski illatīvi, bet var arī nebūt (Lvgr 460-461). Jau Bf VI 80 minēti gadījumi sakarā ar galazilbes īsā patskaņa zudumu, kuŗus iespējams interpretēt arī kā darbības vārdu 3. personas vispārinājumu. Šo secinājumu pastiprina vēl daži iepriekš neminēti fakti. JH (visos izdevumos) rakstījums *pammate imper. vsk. 2. pers. 'pamet!, piedod!'* ar burtu a otrā zilbē un burtu e beigu zilbē. Bet ar a XVI

gadsimta rakstos bieži ir apzīmēta platā e-skaņa, piemēram: *warrani* (adverbs) CC, *pedarr* tag. 3. pers. 'pieder', jau Bf VI 81 minētie piemēri *tabes* 'tēvs' u. c. Pie gadījumiem, kur ar burtu a apzīmēts plats ē, pieder arī rakstījums *tabes* 'tēvs' H. Megisera tēvreizes 1593. gada izdevumā, un nav te augšzemnieku ā, kā domā A. Braidaks Bf IV 16. Tāpēc arī pav. izt. vsk. 2. pers. formā *pammate* ar a var būt apzīmēta plata e-skaņa. Bet līdz ar to galotnes e var apzīmēt vienīgi senu, tagad zudušu a-skaņu, un pati aplūkojamā forma uzskatāma par vispārinātu trešās personas formu, kā ir mūsdienu lībiskajā dialektā. Visos JH izdevumos ir arī dsk. 1. pers. forma (*mess*) *pammatt* ar tādu pašu a otrā zilbē, bet bez beigu e. Liekas savādi, ka īsā tekstā vienā teikumā ir atšķirīgs beigu e-burta lietojums. Tā var būt kļūda, bet var arī būt rakstības loģiskā principa piemērs, kad homoformijas novēršanai tīši lietots dažāds rakstījums vienādi skanošās formās. Kā vienādi, tā otrādi tomēr iespējams arī šo gadījumu uzskatīt par lībiskajam dialektam raksturīgu trešās personas vispārinājumu. Vēlākajos XVI gadsimta tekstos šādas formas vairs nav sastopamas. Papildus Bf VI 80 minētajiem gadījumiem var minēt vēl citus piemērus 3. personas vispārinājumam, bet sevišķi nepārprotams šķiet piemērs *es kalpo* tag. vsk. 1. pers. E, kur, ja vien nav kļūda, redzama skaidra 3. personas forma, kas lietota 1. personas nozīmē kā lībiskajā dialektā.

Sastopami gadījumi, kad pirmās konjugācijas verbu nākotnē nav tāda i-skaņas iesprauduma kā mūsdienu vidus dialekta zemgaliskajās izloksnēs un literārajā valodā, piemēram: *atrasseth* 'atradīsīt', EvE, *pammeset* 'pametīsīt' u. c. Šādas formas raksturīgas kursiskajās un tāmnieku izloksnēs.

Par morfoloģijas īpatnībām veclatviešu rakstu senākā posma tekstos XVII gadsimtā

Te nav nekā jauna, salīdzinot ar XVI gadsimta tekstiem. Sastopami reizēm gadījumi, kuŗos varētu saskatīt lībisku 3. personas vispārinājumu, piemēram, *warr* (tag. vsk. 1. pers.) 'varu' teikumā *..es warr stradaeth E²*, kā bija arī XVI gadsimtā.

Daži vārdi piebilstami par XVII gadsimta senākā posma tekstu morfoloģiju vienīgi tādā sakarā, ka tā manāmi atšķiras no XVII gadsimta latviešu vidējā posma rakstu morfoloģijas.

XVI un XVII gadsimta senāko tekstu morfoloģija ir stipri ģermānizēta.

Runājot par lietvārdu dzimti, J. Endzelīns saka:

"Bet šos rakstos bieži vien sieviešu kārtas lietvārdi ir lietoti kā vīriešu kārtas vārdi (piem., *ar szallicktims rokims, schos touwes dawanes* u. c.), un tā tiešām liekas tāmnieku īpašība, jo šāda parādība nav tagad pazīstama vidus izloksnē un nevar arī nekad senāk tur būt bijusi. Tomēr, lietu tuvāki pārbaudīdami, iztiksim arī te bez tāmnieku izloksnes. Minēto parādību novērojam mūsu pirmajās grāmatās ti kai daudzskaitlī: esmu izskatījis visu katechismu un "Nevācu psalmus" ar nolūku atrast kādu piemēru, kur vienskaitlī sieviešu kārtas vārds locīts kā vīriešu kārtas vārds, bet neesmu atradis ne vienu piemēru, un līdzīgu iespaidu esmu arī ieguvis, Evangelia un Passio lasīdams. Turpretim tāmnieki šai ziņā nepazīst nekādu starpību starp vienskaitli un daudzskaitli, bet runā gan *tas meit*, gan *tie meit's*. Tāpēc minētie piemēri mūsu pirmajās grāmatās nav nekas cits kā rupjas valodas kļūdas: vācu valodā artikulam ir gan vienskaitlī sevišķas formas vīriešu un sieviešu kārtai, bet daudzskaitlī tikai viena forma abiem dzimumiem; tā izskaidrojās apstākļi, ka tikai daudzskaitlī sieviešu kārtā samainīta ar vīriešu kārtu." (JE).

Uz ģermānizētu morfoloģiju mūsu senākajos rakstos norādījuši arī citi autori. R. Grīse, runājot par formas *tie* lietošanu sieviešu dzimtes lietvārdu priekšā, atzīst, ka tas var būt noticis "vācu valodas ietekmē, kur tā abām dzimtēm daudzskaitlī lietojams *sie*, jo arī divdabjiem salikto laiku parādīgām daudzskaitlī nav uzrādītas katrai dzimtei savas formas. Tāpēc jāšaubās, vai arī iepriekš minētais *tie* varētu būt lietots pareizi, ja tam minētajā savienojumā *teh ghañes* 39 būtu siev. dzimtes nozīme (sal. La gr 365. §)." (RGR 504).

Aplūkojot konjugāciju Rēhehūzena gramatikā, R. Grīse konstatē: "Starpība starp tagadnes *o*-celmiem un tagadnes, kā arī pagātnes *ā*-elmiem daudzskaitļa 1. un 2. personas izskaņās nav vērojama ~ līdzīgi kā citās 17. gs. gramatikās. Bet no tam nav jāsecina, ka šādas starpības nav bijis arī latviešu izrunā. Izskaņas *-am*, *-at* vācu autori būs uzskatījuši par nemainīgām personu galotnēm līdzīgi kā vācu *-en*, *-(e)t* (sal. piem., tag. *wir geben, ihr gebt* un pag. *wir gaben, ihr gabt*)." (RGR 509).

Pēc vācu valodas parauga Rēhehūzenam var būt veidoti saliktie laiki, piemēram, *tu össi tappis turrähts* vai *tu össi kjuhis turrähts*, sal. vācu *du bist gehalten worden*; latviešu valodā ir īsāks veidojums: *tu esi turēts* (skat. RGR 510).

Līdzīgu citu ģermānizētas morfoloģijas piemēru XVI un XVII

gadsimta tekstos var minēt ļoti daudz.

Ir jautājums, vai visos šajos gadījumos ir darīšana tikai ar kļūdām, kā to allaž uzsver veco tekstu pētnieki; šķiet, ka XVI un XVII gadsimtā Rīgas latviešu valodā, kas ir veco rakstu pamatā, bija arī ļoti stipra vācu valodas ietekme, un iespējams, ka arī runāts ir ticis līdzīgi iepriekš minētajiem piemēriem. Vai gan jābrīnās, ka vecajos tekstos, piemēram, lokātīva vietā sastopams *iekš* ar cita locījuma formu, kas tas, *viens* lietoti tāpat kā vācu valodas artikuli utt. Jo vācu valodā lokātīva nav, ir artikuli utt.

Var šeit salīdzināt ar mūsdienām, kad ir izveidojusies attīstīta latviešu literārā valoda ar stabilām runas un rakstu valodas tradīcijām. Bet krievu valodas ietekme pēdējā pusgadsimtā ir stipri palielinājusies. Un vai gan jābrīnās, ka sarunvalodā un steigā tulkotos publicējumos presē, kuŗi nereti ir ar rupjām valodas kļūdām, vērtējot pēc stingra gramatiska kritērija, nesastopam tādas formas, kas ir raksturīgas mūsdienu latviešu literārajai valodai, bet kas nav sastopamas krievu valodā. Piemēram, presē bieži nelieto saliktos laikus (sevišķi palīgteikumos), nelieto atstāstījuma un vajadzības izteiksmi, izvēloties tās pašas formas, kas ir krievu valodā; nereti īpašības vārdu noteiktās un nenoteiktās galotnes lieto tā kā krievu valodas īpašības vārdu "pilnās" un "īsās" galotnes utt. Un tas notiek pēc pusgadsimtu ilgas krievu valodas ietekmes pastiprināšanās. Kas gan bija dzirdams Rīgas latviešu valodā XVI un XVII gadsimtā pēc 300- 400 gadu ilgas vācu valodas ietekmes, pie tam apstākļos, kad nebija nekādu stabilu latviešu literārās valodas tradīciju, nebija izveidotas rakstu valodas?

Šķiet, par kļūdām XVI un XVII gadsimta rakstu valodā (sevišķi morfoloģijā un sintaksē) varam runāt daudz, vērtējot šos rakstus no mūsdienu valodas viedokļa. Liekas, ja vajadzētu runāt par šo rakstu valodas atbilstību XVI un XVII gadsimta Rīgā runātajai valodai, "kļūdu" būtu daudz mazāk.

Citāda valodas situācija XVII gadsimtā bija ārpus Rīgas, piemēram, Zemgalē. Nebija tur tādas lībiešu valodas ietekmes kā Rīgā, un vācu valodas ietekme bija daudz vājāka.

Veclatviešu rakstu vidējā posma teksti XVII gadsimtā

Attīstoties grāmatu iespēšanai Latvijā XVII gadsimtā, latviski publicēto izdevumu skaits strauji paplašinās. Vairumā arī šie teksti ir reliģiski.

Ir ārkārtīgi svarīgi latviešu valodas vēsturē, ka veclatviešu rakstu vidējā posma tekstu valodas pamatā nav vairs Rīgas latviešu valodas tradīcijas, bet gan ārpus Rīgas runāto vidus izlokšņu valodas galvenās īpatnības. Uz to norāda Artūrs Ozols:

"Ar G. Manceļa darbiem galīgi nostiprinās vidus dialekta zemgaliskās izlokšnes par rakstu valodas pamatu.

K. Firekers, nākdams no sēliskā novada, un E. Gliks, dzīvodams augšzemnieciskajā Alūksnē, savus darbus ietērpj zemgalisko izlokšņu formā. (..)

G. Manceļa rakstos ieviestās normas dod iespēju drošāk spriest arī par seniskajām gramatiskajām formām, kas saglabājušās viņa darbos. (AO 152).

Tekstu izdevumu pašam Mancelim, kā arī viņa valodas tradīciju sekotājiem XVII gadsimtā ir visai daudz. Tos sistematizēti bibliogrāfējis A. Ozols (AO 572 – 592). Nozīmīgākie no tiem ir G. Manceļa "Vade mecum" (1631) – pirmais publicētais darbs, kam pamatā Zemgales latviešu valodas īpatnības; "Lettus" un "Phraseologia Lettica" (1638) - pirmā latviešu valodas vārdnīca un raksturīgu latviešu valodas izteicienu un vārdu savienojumu krājums; Manceļa "frazeloģijas" pielikumā ir viņa pierakstītās latviešu zemnieku sarunas, kas kvalificējams par pirmo samērā labi attēlotu zemgaliskas runas paraugu; nozīmīgi savam laikam bijuši arī Firekera tulkojumi, viņa gramatikas un vārdnīcas materiāli, kas viņa dzīves laikā XVII gadsimtā nav publicēti un ko izmantojuši citi autori; daudz izcilu publikāciju parādās 1685. gadā; iznāk H. Adolfa "Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache" - pirmā gramatika, kur kaut cik pareizi attēlotas latviešu gramatikas formas; iznāk viņa rokasgrāmata; šai gadā sāk publicēt Bībeles tulkojumu.

Minētie un arī citi neminēti XVII gadsimta publicējumi ir apjomīgi darbi. Valodas īpatnības tajos turpmāk vērtētas, cik tas nepieciešams salīdzinājumam ar iepriekšējo - senāko rakstu periodu, lai konstatētu rakstu valodas maiņu.

Svarīgs apstāklis ir arī veclatviešu rakstu vidējā posma ortogrāfijas jauninājums. Mancelis sāk lietot tādas rakstības paņēmienus, kas izveidojušies Vācijā sakarā ar jaunaugšvācu valodas nostiprināšanos pēc reformācijas viduslejasvācu valodas un rakstības paņēmieni vietā. Manceļa rakstību un tās pētījumus apcerējis A. Ozols (AO 162 – 170). Par pašām svarīgākajām Manceļa rakstības īpatnībām var atzīmēt divas:

1) novērsta rakstības nekonsekvence, skaņas tiek apzīmētas noteiktā kārtībā ar vieniem un tiem pašiem burtiem vai burtu savienojumiem (līdz ar to dodot precīzus apzīmējumus balsīgiem un nebalsīgiem līdzskaņiem, svelpeņiem, šņāceņiem un afrikātām, cietiem un mīkstiem līdzskaņiem, īsiem un gariem patskaņiem, divskaņiem *ie* un *uo*);

2) gan īsti atsevišķs gadījums iepriekš minētajam, bet ļoti svarīgs – vārda beigās īsie patskaņi apzīmēti atbilstoši latviešu valodas izrunai, ne vairs ar burtu *e* kā senākajā posmā (ar to Mancelis pavēris iespēju pareizi rakstos attēlot vārdu galotnes, kas ir ļoti svarīgi morfoloģijai). Rakstības reforma noderējusi A. Augstkalnam un citiem XVII gadsimta rakstu pētniekiem par pamatu, lai 1631. gadu, kad publicēta Manceļa pirmā grāmata, uzskatītu par veclatviešu rakstu valodas vidējā posma sākumu. Manceļa ortografijā pirmo reizi konsekventi lietots arī morfoloģiskais jeb etimoloģiskais pareizrakstības princips, kas kopš šā laika ir spēkā līdz mūsdienām.

Veclatviešu rakstu vidējā posmā Rīgas latviešu valoda zaudē galvenā pamata lomu latviešu rakstu valodā. Acīmredzot, viens cēlonis tam ir pašas Rīgas kā vienīgā centra lomas zaudējums šai laikā. Tam par cēloni var būt bijuši kara un citi apstākļi. Par svarīgu centru izveidojas Jelgava, kur publicēti arī daudzi nozīmīgi XVII gadsimta veclatviešu rakstu vidējā posma izdevumi, piemēram, galvenie Adolfa darbi (HAev, HAhb). Bet Jelgava atrodas zemgaliskā apgabala centrā. Kopš XVII gadsimta otras puses latviešu rakstos tāpēc pārsvaru gūst zemgaliskās vidus izlokšnes. Rīgas vidus izlokšne ar tās dažām lībiskā dialekta iezīmēm un vācisko valodas piesāņojumu pamazām atkāpjas.

Par morfoloģiskajām īpatnībām veclatviešu rakstu vidējā posma tekstos XVII gadsimtā

Nav vairs sastopams trešās personas vispārinājums, kas vietumis bija vērojams senākā posma tekstos.

Galvenais tomēr morfoloģijā ir fakts, ka ar G. Manceļa izveidoto valodas un rakstības sistēmu, kas pamatojas uz zemgalisko vidus izlokšņu skanējumu, var sākt īsti runāt par morfoloģiju atbilstoši latviešu valodas īpatnībām mūsdienu izpratnē.

Vidējā posma tekstos ar to ir pilnīgi pārvarēta Rīgas latviešu valodas iespējamā morfoloģija ar tās germāniskajām formām un vietumis lībiskajam dialektam raksturīgi zaudētām galotnēm beigu īso

patšķiršanu zuduma dēļ. Lieki te minēt piemērus no XVII gadsimta vidējā posma autoru darbiem, jo tie līdzinās mūsdienu valodas formām.

Dažādas morfoloģiskās īpatnības joprojām lielākā vai mazākā mērā turpina eksistēt arī XVII gadsimtā vidējā posma rakstos, bet to sīkāks apskats neatbilst šī raksta mērķim – noskaidrot rakstu valodas dialektālo pamatu. Var piezīmēt, ka pamazām no rakstiem zūd vienskaitļa datīvi ar *-i*, daudzskaitļa datīvi ar *-ms*, illatīvi ar *-n* un citas īpatnības, kas plaši sastopamas senākajā posmā. Bet paliek darbības vārdu pagātnes *ē*-celmi. Primārajiem darbības vārdiem, kuŗu sakne beidzas ar *s*, *z*, *t* un *d*, nostiprinās nākotnes formas ar iespraustu *ī* kā zemgaliskajās izloksnēs. Sastopamas lokāmas formas resp. atšķirīgas personu galotnes vēlējuma izteiksmē. Bet šie un citi te neminēti piemēri nav svarīgi XVII gadsimta vidējā posma veclatviešu tekstu dialektālā pamata noskaidrošanai, jo vairums minēto parādību konstatējams dažādās izlokšņu grupās.

No XVII gadsimta autoriem gramatikā latviešu valodas formas pirmais apmierinoši attēlojis H. Adolfs (HAev).

Secinājumi

1) Lielā pārsvarā XVI un XVII gadsimta tekstos ir vidus dialekta izloksnēm raksturīga morfoloģija.

2) Ir dažas īpatnības, īpaši darbības vārdu 3. personas formu lietojumā, kuŗas atgādina lībiskā dialekta izloksnes.

3) Nav augšzemnieku izlokšņu formu.

1974. - 1998.

Saīsinājumi resp. avoti un literatūra

- HAev – Henrico Adolphi. Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung zur Lettischen Sprache. Jelgavā 1685.
- HAhb – Henrico Adolphi. Vermehretes Lettisches Hand-Buch. Jelgavā. 1685.
- LAs – Leonid Arbusow. Studien zur geschichte der lettischen Bevölkerung im Mittelalter und XVI Jahrhundert. Latvijas Augstskolas Raksti (LAR), I sēj., 1921. g., 76. – 100. lpp.
- LAsz – Leonid Arbusow. Zwei lettische Handschriften aus dem 16. und 17. Jahrhundert. LAR, II sēj., 1922. g., 19. – 57 lpp.
- Citi saīsinājumi un tekstu norādes ir Bf VI 85 – 86 un Bf VII 139.

Juris GRIGORJEVS

PATSKAŅU AKUSTISKO ĪPAŠĪBU SAISTĪBA AR ARTIKULĀCIJAS PROCESIEM

Tā kā cilvēka anatomiskā uzbūve (vispārīgi ņemot) savos pamatos daudz neatšķiras starp dažādu rasu un tautību pārstāvjiem, var pieņemt, ka visa cilvēce runas artikulēšanai izmanto vienus un tos pašus orgānus, kuru iesaistība un noslogojums dažādās valodās var būt atšķirīgs. No tā izriet, ka artikulācijas un tās radītā akustiskā signāla atbilstmju teorētiskie pētījumi sniedz universālu informāciju, kas izmantojama skaņu pētīšanai jebkurā valodā, paturot prātā šīs valodas individuālās īpatnības. Ilgāku laiku (kopš pagājušā gadsimta beigām) šādi atbilstmju pētījumi tika veikti, ar dažādiem līdzekļiem un metodēm novērojot cilvēka runas aparāta darbību un tās rezultātā radušos akustiskus signālus. 20. gadsimta pirmajā pusē arvien lielāku popularitāti artikulāri akustisko atbilstmju pētīšanā ieguva dažādi mehāniski un elektriski runas aparātu atdarinoši modeļi. Šīs popularitātes pamatā bija tas, ka šie modeļi ļāva nošķirt dažādus artikulācijas fizikālos parametrus un kontrolēt katra parametra maiņu ietekmi uz akustisko signālu atsevišķi. Līdzīgas manipulācijas ar dabīgiem runas orgāniem nav iespējamās, jo tie ir savstarpēji saistīti un maiņas kāda runas orgāna novietojumā vai formā parasti izraisa maiņas arī ar to saistīto runas orgānu novietojumā vai formā. 20. gadsimta otrajā pusē tika izstrādāta *avota un filtra teorija* (*Source-filter theory*), kurā artikulāri akustiskās atbilstmes tika aprakstītas, balstoties uz dabiskam cilvēka runas aparātam maksimāli tuvinātu akustisku modeļu īpašību novērojumiem. Tā kā šie akustiskie modeļi atdarina dabisku cilvēka runas aparātu, kura fizioloģiskās un akustiskās īpašības ir kopīgas visai cilvēcei, avota un filtra teorija, kurā aprakstīta runas orgānu darbības ietekme uz izrunātās skaņas akustiskajām īpašībām, sniedz ieskatu arī latviešu valodas patskaņu artikulāro un akustisko procesu kopsakarā, tā palīdzot izprast un paredzēt dažādu faktoru izraisītās maiņas patskaņu artikulācijā un to akustiskajā veidolā.

1. Skaņas avota un filtra teorija

Valodas skaņu akustiskās īpašības ir cieši saistītas ar artikulatoru darbību un to īpašībām. Akustiskais signāls ietver informāciju par virsbalsenes gaisa ceļu rezonancēm un īpatnībām, kas niemit skaņas

avotam (Source), kas atkarīgs no balsenes darbības. Avota un filtra (turpmāk - AF) teorijā (Chiba & Kajiyama 1941; Fant 1960; Stevens & House 1961) ir aprakstīta artikulātoru darbības ietekme uz to darbības rezultātā radušos akustisko signālu. AF teorijas apzināšanās palīdz izprast artikulācijas polimorfismu, t. i., to, ka dažādi runas orgānu stāvokļi noteiktās robežās var radīt līdzīgu akustisko efektu (Reformatskis 1975).

Atbilstoši AF teorijai runas aparāts tiek iedalīts divās daļās - balsene jeb *laryngs* (skaņas avots) un virsbalsenes gaisa ceļi jeb *supralaryngālais balss trakts* (*Supralaryngeal Vocal Tract*, turpmāk - SBT), kas kalpo kā uz skaņas avota radīto akustisko signālu iedarbīgs rezonators un filtrs, kura lielumi un forma ir atkarīgi no runas orgānu jeb *artikulātoru* (mēles, žokļa, lūpu, mīksto aukslēju un ūkas) ieņemtajiem stāvokļiem un formām. Latviešu valodas skaņu izruna, tāpat kā lielākajā pasaules valodu daļā, notiek izelpas laikā, par enerģijas avotu izmantojot izelpojamā gaisa plūsmu.

Izelpojamā gaisa plūsmas modifikācija notiek balsenē, un tā ir atkarīga no balss saišu darbības veida. Balss saites var būt atbrīvotas un daļēji pavērtas (starp kausiņskrimšļiem), un gaisa plūsma, virzoties caur šādu spraugu, kļūst virpuļojoša, neperiodiska un trokšņaina. Šādu svārstību vilnis tiek izmantots čukstot. Balsīgu līdzskaņu un patskaņu izrunas laikā balss saites veic kvaziperiodiskas svārstības, atkārtoti tuvinoties vai pilnīgi noslēdzoties un pilnīgi paveroties. Nebalsīgie līdzskaņi parasti tiek izrunāti balss saitēm esot pavērtā stāvoklī, kādu tās ieņem brīvi elpojot (izņemot glotālu slēdzeru un spraudzeru izrunu, kad balss saites tieši piedalās līdzskaņa artikulācijā). Īsi sakot, jebkuras maiņas balss saišu darbībā rada maiņas avota izstarotā glotālā skaņas viļņa akustiskajā spektrā. Bez tam, dažādiem indivīdiem vienādas balss saišu darbības radītā glotālā skaņas viļņa forma var savstarpēji atšķirties (Monsen & Engebretson 1977; Price 1989). Tā kā AF teorija, vismaz sākotnēji, tika ilustrēta ar balsīgu skaņu artikulāciju, tajā tika pieņemts, ka avota skaņas vilnis, kas ir kvaziperiodisku balss saišu svārstību rezultātā radītu izelpojamā gaisa pulsus jeb gaisa spiediena svārstību vilnis, atbilstoši balss saišu darbības periodiskumam, arī ir periodisks un saglabā pastāvīgu formu. AF teorijā tiek pieņemts, ka avota radītais glotālais skaņas vilnis saglabā nemainīgu formu neatkarīgi no konkrētā patskaņa artikulācijas. Šādā gadījumā maiņas, kas novērojamas dažādu patskaņu artikulācijas rezultātā pie lūpām izstarotajā skaņas vilnī, ir atkarīgas tikai no *filtra* (SBT) īpašībām. Filtrējoši rezonējošās filtra īpašības šīs teorijas ietvaros tiek uzskatītas par neatkarīgām no dažādiem avota (balss saišu) darbības veidiem. Šis pieņēmums gan

nav pilnīgi pareizs (Rosner & Pickering 1994), bet avota darbības veidu ietekmi var arī ignorēt, jo tā jūtami neietekmē uztverto patskaņu kategorizāciju – piederības noteikšanu noteiktai fonēmai, kas pamatā ir balstīta uz SBT filtrējoši rezonējošās iedarbības izraisītajām spektrālajām atšķirībām.

Tātad, avota radītais skaņas vilnis tiek raidīts uz SBT atvērto galu, ceļā izmainoties SBT filtrējošo un rezonējošo īpašību rezultātā. SBT vienmēr darbojas kā akustisks filtrs, noteiktās frekvencēs samazinot caur to raidītās skaņas enerģiju, bet citās frekvencēs – izlaižot cauri maksimālu vai pat rezonances palielinātu sākotnējās enerģijas daudzumu. Artikulatoru stāvokļu un formu maiņa patskaņu artikulācijas laikā maina SBT formu, tādā veidā mainot arī tā filtrējoši rezonējošās īpašības. Rezonanču iespaidā mainās glotālā skaņas viļņa spektrs. Atsevišķo harmoniju jeb toņu svārstību amplitūda tiek palielināta, ja frekvences ir tuvas vai sakrīt ar dotās formas SBT dabiskajām rezonanču frekvencēm, bet samazināta, ja frekvences vairāk atšķiras no rezonanču frekvencēm. Šo spektrālo maiņu rezultātā mainās skaņas viļņa forma, saglabājot glotālā skaņas viļņa periodiskumu un pamattoni. Minēto SBT rezonanču frekvences vērtības ir atkarīgas no SBT garuma un formas. Rezonances raksturo divi lielumi – *rezonances centra frekvence* un *rezonances joslas platumš (Bandwidth)*. Abi šie lielumi mainās atkarībā no artikulatoru novietojuma un formas, kas ietekmē rezonatora (SBT) formu un, tālab, arī akustiskās īpašības.

Būtu lietderīgi nedaudz sīkāk aplūkot sākotnējo AF teorijas akustisko skaidrojumu (Fant 1960, 1968), jo tas ir daudzu ievērojamu vēlāka laika teoriju pamatā.

Avota darbības pamats balsīgu skaņu izrunas laikā ir izelpojamā gaisa modulācija, ko veido periodiska balss saišu pavēršanās un noslēgšanās kustība. Laikā avota darbība izpaužas kā caur balseni nākoša gaisa pulsu virkne, t. i. glotāls skaņas vilnis. Atstarpe starp blakus esošiem pulsiem jeb laiks, kurā notiek pilns balss saišu svārstību cikls, tiek apzīmēta kā *periods* (T_0 , bet tā skaitliskā vērtība T_0). Frekvencē avots izpaužas kā glotālā skaņas viļņa harmoniju (glotālo skaņas vilni veidojošo toņu) spektrs. Avota spektrālajā attēlā parasti ir vērojams glotālo skaņas vilni veidojošo toņu jeb harmoniju amplitūdas, kas izteiktas ar intensitātes mērvienībām, kritums (12 dB vienas oktāvas robežās) virzienā no zemākās frekvences harmonijas uz augstākās frekvences harmoniju. No dažādiem avota ģenerētā skaņas viļņa raksturlielumiem fonētikas praksē visbiežāk izmanto skaņas *pamattoni*,

kas ir periodisku balss saišu svārstību radītā periodiskā signāla tonis jeb harmonija ar viszemāko svārstību frekvenci (to apzīmē ar F_0 un tā frekvences vērtību F_0 nosaka periodos mēritu pilnu balss saišu svārstību ciklu skaits sekundē $F_0 = 1/T_0$). SBT filtrējošais efekts ir tāds, ka katras avota spektra harmonijas $S(f)$ amplitūdas vērtība (izteikta ar skaņas spiediena skaitlisku lielumu) tiek reizināta ar SBT caurlaides spējas (*Transfer Function*, turpmāk - CS) $T(f)$ lielumu atbilstošajā frekvencē, kā rezultātā iegūst pie lūpām izstarotās skaņas spektra harmonijas $P(f)$ vērtību šai frekvencē f .

$$P(f) = S(f) \times T(f) \quad (1)$$

Tā kā ar cilvēka ausi uztveramās intensitātes jeb relatīvā spiediena svārstību sadalījums vienmērīgāk izvietojas uz logaritmiskās skalas, intensitāti izsaka decibelos (dB) un formulu atbilstoši pārveido.

$$20 \log_{10} P(f) = 20 \log_{10} S(f) + 20 \log_{10} T(f) \quad (2)$$

Skaņas spektra intensitātes līmeņa P vērtība frekvencē f ir avota līmeņa S un supralaringālā balss trakta caurlaides spējas T šajā frekvencē vērtību summa decibelos. Laikā izstarotais vilnis īstenojas kā visu tā harmoniju spektrā ietvertu sinusoīdo viļņu (toņu) summa.

Atbilstoši G. Fanta atziņām formanti, kas atbilst izstarotās skaņas maksimālās spektrālās enerģijas koncentrācijas vietām frekvencē, var precīzāk tikt definēti kā SBT rezonances*, jo tie atbilst SBT maksimālās CS īpašībām, ko nosaka SBT rezonanču frekvences un šo rezonanču joslu platumi. Līdz ar to arī formantus var raksturot ar to centru frekvenču un formantu joslu platumu skaitliskajām vērtībām. Kā jau iepriekš minēts, SBT CS un avots ir savstarpēji neatkarīgi. Mainoties pamattonim, formantu frekvence nemainās, piem., izdziedot tonīkārtu, saglabājot

---

* Džordžs Papjuns (Papčun 1980) iebilst pret jēdzienu *formants* un *rezonance* apvienošanu, jo rezonances raksturo SBT CS maksimālās vērtības, bet formanti – skaņas spektrālās enerģijas smailes. Tā kā izstarotās skaņas spektru ietekmē ne tikai rezonatora CS, bet arī avota spektrālās īpašības, formanti ne vienmēr sakrīt ar rezonancēm. Uz pēdējā izteikuma pamata rodas aizdomas, ka Dž. Papjuns, kā arī R. Kents un Č. Rīds (Kent & Read 1992), identificē formantus ar harmonijām, kas veido harmoniju spektra smailes. Domāju, ka labāku jēdzienu *formants* un *rezonance* nošķiršanu piedāvā Dž. Klārks un K. Jellops (Clark & Yallop 1990). *Rezonances* ir SBT tilpnēm raksturīgās skaņas spektrālās enerģijas maksimālās caurlaides frekvences, bet *formanti* – SBT rezonanču darbības rezultātā iegūtās skaņas potenciālās spektrālās enerģijas koncentrācijas vietas frekvencē, kas atbilst SBT rezonanču frekvencēm, lai arī ne vienmēr ir tieši novērojamas harmoniju spektrā.

fiksētu artikulatoru stāvokli. Tā kā jebkurš formants ir saistīts ar SBT rezonanci, kura atbilst maksimālai CS noteiktā frekvencē, katrs formants var tikt potenciāli saistīts ar maksimālo spektrālās enerģijas daudzumu jeb spektrālo smaili izstarotās skaņas spektrā. Protams, dotā formanta frekvences joslā spektrālās smailes nebūs (ja šo smaili asociē ar harmoniju spektra smailēm), ja avota izstarotajā svārstību vilnī nebūs enerģijas formanta joslas frekvencei atbilstošajā rajonā, jo formanti paši enerģiju nerada – tie tikai atbilst SBT rezonanču veiktajiem avota izstarotās enerģijas pārveidojumiem (Kent & Read 1992). Parasti formantu frekvence nesakrīt ar harmoniju frekvenci. Ja pamattonis ir augsts, attālumi starp harmonijām ir lieli un kļūda formantu frekvenču noteikšanā no harmoniju spektra ir lielāka nekā zema F0 gadījumā.

SBT CS ir atkarīga gandrīz vienīgi no SBT veidoto gaisa dobumu jeb tilpņu formas. Lai raksturotu šo tilpņu formu ar matemātiskas izteiksmes palīdzību, tiek ieviesta jauna formula.

$$A(x) \quad (3)$$

Šai formulā A ir gaisa plūsmas perpendikulārs SBT šķērsriezuma laukums, bet x ir koordināte uz SBT gareniskās (no balss saitēm līdz lūpām) ass.

Lai tuvāk raksturotu frekvences un laika aspektus izrunas procesā, par izpētes objektu G . Fants izvēlējās no artikulācijas viedokļa neitrālu patskani /</, kura formantu F frekvenču vērtības ir 500 Hz, 1500 Hz, 2500 Hz, 3500 Hz utt., t. i., atbilst formulai:

$$F_n = (2n - 1) \times 500 \text{ Hz.} \quad (4)$$

Šai formulā n ir formanta F kārtas numurs (formantus pieņemts numurēt, sākot ar zemākās frekvences formantu – 1, 2, 3 utt.). Atbilstoši šai formulai pirmā formanta F_1 centra frekvences vērtība F_1 ir 500 Hz, otrā formanta F_2 centra frekvences vērtība F_2 ir 1500 Hz utt.

Par tehnisku standartu tiek pieņemta balss pamattona frekvence $F_0 = 100$ Hz, avota spektra līknes kritums 12 dB oktāvā un formantu rezonances joslu platums $B_0 = 100$ Hz. G . Fants ir sīkāk aprakstījis skaņas viļņa fāzes un filtra rezonances joslas platuma ietekmi uz harmoniju spektru un nonācis pie secinājuma, ka pirmo 4 formantu raksturojums dod, praktiski, to pašu informāciju par patskani, ko 40 harmonijas 0-4000 Hz joslā, piebilstot, ka pilnīgam kompleksam frekvences sfēras raksturojumam gan būtu jāietver arī augstāko formantu ietekmes un balss avota īpašību apraksts, kaut arī šiem lielumiem ir tikai otršķirīga nozīme.

Neitrāla patskaņa /ə/ īstenošanos laikā var ilustrēt ar vienkāršota modeļa piemēru. Vienā galā slēgtas caurules akustiskās (rezonatora) īpašības tiek salīdzinātas ar elektrisku slēgumu, kuram strāvas avots atrodas tajā galā, kas caurulei ir slēgts, bet pretējā galā (caurulei – vaļējā galā) strāvas plūdums tiek pārtraukts ar īsslēgumu. Aprēķinot šāda slēguma elektriskās īpašības un tās salīdzinot ar caurules akustiskajām īpašībām, nonāk pie formulas, kas ir attiecināma uz minētās caurules akustiskajām īpašībām.

$$F_1 = c / 4l \quad (5)$$

Šai formulā: c - skaņas ātrums gaisā (aptuveni 35 000 cm/sek), l – caurules garums. Tā kā G. Fants uzskatīja SBT rezonances un akustiskā spektra formantus par līdzvērtīgiem, tie tika apzīmēti ar kopēju simbolu F (autori, kas stingri šķir rezonances no formantiem, apzīmē rezonances ar R_n un to skaitliskās vērtības - ar R_n , bet formantus ar - F_n un to skaitliskās vērtības - ar F_n). Šai formulā F_1 apzīmē F_1 vērtību hercos (Hz). Apvienojot 4. un 5. formulu (4) un (5), iegūst universālu 6. formulu (6), kas rāda rezonatora rezonanču (G. Fantam arī – formantu) frekvenču atkarību no rezonatora garuma:

$$F_n = (2n - 1) \times c / 4l. \quad (6)$$

Neitrāla patskaņa /ə/ formantu frekvenču vērtības (500 Hz, 1500 Hz, 2500 Hz utt.) tātad atbilst rezonatoram (šai gadījumā - SBT), kura garums ir 17.5 cm. Apmēram šāds garums ir pieauguša vīrieša SBT. Aplūkojot formantu frekvenču vērtību atšķirības starp vīriešu, sievietu un bērnu izrunātajiem patskaņiem, var secināt, ka šīs atšķirības galvenokārt balstās uz atšķirībām SBT garumos (jo īsāks SBT, jo augstākas formantu frekvences).

Salīdzinot šos vienkāršās caurules datus ar Helmholca rezonatora modeli, var secināt, ka galvenā ietekme uz rezonatora īpašībām, saglabājot konstantu rezonatora garumu, ir rezonatora formas maiņām, it īpaši – sašaurinājumiem rezonatorā. Jau gadsimta pirmajā pusē bija mēģinājumi izmantot vienkāršus Helmholca tipa rezonatorus SBT atdarināšanai (Paget 1930), savienojot virknē divus rezonatorus, no kuriem viens atdarināja mutes dobumu, bet otrs – faringa dobumu. Katrs no šiem rezonatoriem deva viena formanta vērtības. Tomēr šie modeļi bija aptuveni un neprecīzi, tāpēc to lietojums zinātniskiem mērķiem bija visai ierobežots.

Populārāka ir t. s. *traucējumu jeb perturbāciju teorija (Perturbation*

theory), kurā skaidrota SBT sašaurinājuma ietekme, izmantojot daļiņu (šai gadījumā – gaisa daļiņu) kustības ātruma atšķirības dažādās rezonatora vietās. Kā piemērs bieži tiek minēta vienkārša, vienā galā slēgta caurule (Chiba & Kajiyama 1941). Novērojumi rāda, ka no caurules slēgtā gala raidīts sinusoīdas formas avota vilnis, kura svārstību frekvence atbilst kādai no rezonatora formantu frekvencēm, rada gaisa masas kustību, kuras ātrums dažādos caurules posmos ir dažāds. Vielas kustības ātruma atšķirības caurulē norāda uz to, ka dažādās caurules vietās vielas daļiņu (gaisa molekulu) kustīgums ir dažāds. Noteiktās caurules vietās – *nodos* – vielas daļiņu svārstīgums ir maksimāls (tam perpendikulāri vērstais spiediens šais vietās ir minimāls), bet citās vietās – *antinodos* – vielas daļiņas svārstās ar vismazāko ātrumu (bet spiediens šais vietās ir maksimāls). Vietas, kur vielas daļiņu svārstības ir maksimālas (nodi) un minimālas (antinodi) ir cieši saistītas ar SBT rezonancēm (arī – formantiem). Rezonanču (formantu) frekvences būtiski nemainās atkarībā no tā, vai caurule ir taisna vai saliekta, lai vairāk atgādinātu cilvēka SBT (Sondhi 1986). Tā kā grafiski, tīri praktiski, vieglāk ir attēlot taisnas caurules, šāds attēlošanas veids ir nostiprinājies akustiskās fonētikas praksē.

Katrai caurules (arī SBT) rezonances frekvencei atbilst pastāvīga viļņa veidā izvietotas daļiņu maksimālā kustīguma vai tam apgriezti proporcionālā maksimālā spiediena vietas. To eksperimentāli pierāda spiediena atšķirību novērojumi (von Békésy 1960), ko iegūst patskaņa artikulācijas laikā SBT ievietojot miniatūru mikrofonu un to pārvietojot SBT ass virzienā. Formanta F_n nodu un antinodu skaits līdzinās skaitlim n , un to telpiskais izvietojums rezonatorā (apskatāmajā gadījumā – caurulē) balstās uz nosacījuma, ka dotajā caurulē ietilpst $(2n - 1) / 4$ sinusoīda viļņa daļas, ņemot vērā, ka sinusoīda amplitūda vienmēr ir maksimāla nodos, bet minimāla – antinodos un ka daļiņu kustīgums vienmēr ir maksimāls pie lūpām (te vienmēr ir nods), bet minimāls – pie balss saitēm (te vienmēr ir antinods). Kā jau iepriekš minēts, SBT rezonances mainās, mainoties artikulātoru stāvoklim un formai, kas rada maiņas rezonatora garumā un formā. Patskaņu artikulācijā vislielākā nozīme ir artikulātoru (parasti – mēles) radītajam sašaurinājumam kādā SBT vietā (labiālo patskaņu gadījumā sašaurinājumu veido arī lūpas). Vispārējs likums ir tāds, ka caurules (SBT) sašaurinājums formanta noda apvidū, kur daļiņu kustīgums ir maksimāls, pazemina formanta frekvenci. Ja sašaurinājums atrodas formanta antinoda apvidū (kur daļiņu kustīgums ir minimāls, bet spiediens – maksimāls), formanta frekvence tiek paaugstināta.

Šos likumus var ilustrēt, aplūkojot patskaņu /i/ un /a/ izrunu, kas ir līdzīga visās valodās. Patskaņa /i/ artikulācijas laikā mēles muguras pacēlums rada SBT sašaurinājumu palatālajā (cieto aukslēju) rajonā. Šis rajons ir tuvāks F1 nodam, tāpēc F1 frekvences vērtība F_1 tiek pazemināta salīdzinājumā ar neitrāla patskaņa $\emptyset / F_1$. Tā kā šai rajonā atrodas F2 antinods, F_2 paaugstinās. Spektrogrāfiskie mērījumi rāda, ka patskanim /i/, tiešām, ir zema F_1 , bet – augsta F_2 skaitliskā vērtība. Patskaņa /a/ artikulācijas laikā mēles sakne veido SBT sašaurinājumu faringa rajonā. Tā kā šis sašaurinājums ir tuvāks F1 antinodam, F_1 tiek paaugstināta. Šai rajonā atrodas F2 nods, tāpēc F_2 tiek pazemināta. Arī šo pieņēmumu apstiprina spektrogrāfiskie novērojumi.

Veidojot orālu patskaņu rezonatoru modeļus, deguna dobumu rezonējošās īpašības var ignorēt, jo mīkstās aukslējas un ūka noslēdz gaisa plūsmi ieeju deguna dobumā. Šai gadījumā SBT var salīdzināt ar rezonatoru, ko veido divi virknē savienoti dobumi (mutes un faringa). Tā kā patskaņu artikulācijas laikā parasti vairāk tiek sašaurināts viens no šiem dobumiem, vienkāršotai patskaņu artikulācijas modelēšanai bieži izmanto divu cauruļu modeļus, kuros tievākā caurule pēc garuma un šķērsriezuma laukuma atbilst sašaurinātajam SBT dobumam (Fant 1960; Mol 1970). Arī šie divu cauruļu rezonatoru modeļi, tāpat kā vienkārša vienā galā slēgta caurule, ir visai neprecīzs un aptuvens SBT atdarinājums. Pētījumi liecina, ka ir vismaz pieci patskaņu artikulācijā svarīgi parametri (Rosner & Pickering 1994): 1) sašaurinājuma lielumi; 2) sašaurinājuma vieta; 3) mutes atvērums; 4) momentānais SBT garums, kas ietver arī lūpu izvirzījumu un balsenes (laringa) nolaidumu; 5) SBT garums miera stāvoklī, kas ir no runātāja anatomijas atkarīgs faktors. Lai atspoguļotu visus šos parametrus, divu cauruļu rezonatora modelis tiek modificēts. Tāpat kā iepriekš minētajā modelī, rezonatoru veido divas caurules, no kurām viena atveido mutes, bet otra - faringa dobumu. Cauruļu garumu attiecības maiņa atbilst maiņām sašaurinājuma novietojumā, bet šķērsriezuma laukuma maiņa divu cauruļu savienojuma vietā – sašaurinājuma lielumiem. Maiņas mutes atvērumā tiek modelētas, mainot priekšējās caurules (mutes dobuma atveidotājas) lūpu gala šķērsriezuma laukumu. Nelielas cauruļītes pievienošana kādai no divām caurulēm maina momentāno sistēmas garumu, tā atveidojot lūpu izvirzījumu vai balsenes nolaidumu. Ar kopēju sistēmas pagarinājumu vai saīsinājumu tiek modelētas dažādu runātāju SBT garumu individuālās atšķirības.

Par tālāku soli SBT rezonatora atveidošanā var uzskatīt daudz-

sekciju jeb, tā saukto, *trīs parametru SBT modeli (Three-Parameter Model of the Vocal Tract)*, kurā tiek ietverti visi 5 iepriekš minētie artikulācijā nozīmīgie parametri (Stevens & House 1955; Fant 1960). Šis modelis tiek veidots, pamatojoties uz rentgenogrāfiskiem uzņēmumiem un no tiem iegūtajiem mērījumiem un aprēķiniem. Gareniski SBT tiek sadalīts 0.5 cm posmos, un katram no šiem posmiem tiek aprēķināts šķēsgriezuma laukums. Šis modelis grafiski parasti tiek attēlots x/y koordinātu plaknē, kur x ass sakrīt ar SBT garenisko asi un norāda attālumu (cm) no balss saitēm līdz lūpu atvēršanai, precizējot sašaurinājuma vietas atrašanos SBT, bet y ass norāda SBT šķēsgriezuma laukumu (cm²) visā SBT garumā. Trīs parametru SBT modeli ļauj precīzi aprēķināt rezonanču (formantu) frekvences atkarībā no artikulātoru stāvokļa, t. i. – mainām triju galveno parametru vērtībās. Šie trīs parametri ir saistīti ar sašaurinājuma lieluma, tā vietas SBT un mutes atvēruma ietekmi uz SBT rezonatora un tā pārveidotā avota signāla akustiskajām īpašībām.

Dažādu autoru veidotajos modeļos vērojamas nelielas atšķirības parametru izvēlē un apzīmējumos, kā arī praktiskajā rezonatora modeļa uzbūvē, tāpēc ir lietderīgi īsi izklāstīt nozīmīgāko modeļu uzbūvi. Par tādiem akustiskās fonētikas praksē tiek atzīti K. Stīvensa un A. Hauses (Stevens & House 1955, turpmāk – SH55), G. Fanta (Fant 1960, turpmāk – F60) un B. Lindbloma un J. Sundberga (Lindblom & Sundberg 1971, turpmāk – LS71) SBT atdarinājuma modeļi.

SH55 modelis tika veidots no 0.5 cm gariem dažāda rādiusa cilindriskiem posmiem. Kopējais modeļa garums bija 16.5 cm. Pie balss saitēm (slēgtajā modeļa galā) pirmo 2.5 cm garumā posmu rādiuss mainījās no 0.7 līdz 1.6 cm. Mute (atvērtais gals) modelī sākās 14.5 cm attālumā no slēgtā gala. Atvērtajā galā mutes atvērums noteica šo posmu rādiusu. Trīs noteicošie parametri šai modelī bija: 1) sašaurinājuma lielums r , kas norādīja sašaurinājumu veidojošā posma (vai posmu) rādiusu; 2) sašaurinājuma vieta d , kas norādīja uz sašaurinājumam atbilstošā posma / posmu attālumu no modeļa slēgtā (balsenes) gala; 3) mutes atvēruma faktors A/l , kur A apzīmēja lūpu posma šķēsgriezuma laukumu, bet l – šī posma garumu. Sašaurinājumam blakus esošo posmu R rādiuss tika aprēķināts pēc formulas:

$$R = r + 0.25 \times (1.2 - r) \times x^2 \quad (7)$$

Šajā formulā: r – sašaurinājuma rādiuss, x – posma attālums no sašaurinājuma posma.

SH55 modelis, atšķirībā no dabīga SBT, tika modelēts taisns. Eksperimentos tika lietotas šādas parametru vērtības: 1) r – 0.3, 0.4, 0.8, 1.0 un 1.2 cm; 2) d – no 4 līdz 13 cm; 3) A / l – no 0.1 līdz 20 cm.

F60 modelis pamatos atgādināja SH55 modeli. Arī tajā tika izmantoti sašaurinājuma lieluma ($A_{\min}$), tā atrašanās vietas ($x_{\min}$) un mutes atvēruma (šoreiz izteikta ar l / A_1) faktori. Atšķirība bija tāda, ka Fants pagarināja savu modeli līdz 17.5 cm garumam un tā posmi vairāk atgādināja pusmēness nekā cilindrisku formu (pēdējai maiņai gan bija minimāls efekts). Vēl viena atšķirība no SH55 modeļa bija tā, ka Fants savos eksperimentos mainīja parametru vērtības plašākā diapazonā (īpaši $x_{\min}$ vērtības), par ko vēlāk tika kritizēts, jo SBT fizioloģiskās īpašības daļu vērtību nepieļāva.

LS71 modelis ārēji atgādināja F60, bet tam bija mainīti parametri. Šī modeļa darbība balstījās uz divām komponentu grupām – mēles komponentu grupas un lūpu komponentu grupas. Mēles komponentu grupā bija 3 komponenti: 1) žokļa atvēruma komponents (balstīts uz rentgenogrāfiskiem datiem), kura vērtība varēja svārstīties no 5 līdz 23 mm un kura vērtības maiņas ietekmēja ne tikai mutes atvēruma pakāpi, bet arī faringa dobuma lielumus – mutes vērumam palielinoties, faringa dobuma lielumi proporcionāli samazinājās; 2) sašaurinājuma vietas komponents (robežās no 4 līdz 14 cm attālumā no balss saitēm), kas atbilda iepriekšējo modeļu parametram, bet bija izteikta ar citām vērtībām (-1.0 = palatāls sašaurinājums, 0 = velārs sašaurinājums un +1.0 = faringāls sašaurinājums); 3) mēles formas komponents, kur paceltas, līkumā izliektas mēles formai tika piešķirta vērtība 1.0, bet atbrīvotas, saplacinātas mēles formai tika piešķirta nulles (0) vērtība. Žokļa atvēruma un mēles formas komponenti abi kopā varētu tikt uzskatīti par atbilstošiem iepriekšējos modeļos lietotajam sašaurinājuma lieluma parametram. Lūpu komponentu grupā bija 2 komponenti: 1) lūpu atvēruma komponents, kas rādīja lūpu atvērumu gan horizontālajā, gan vertikālajā plaknē; 2) lūpu izvirzījuma komponents, kas norādīja modeļa pagarinājuma vērtību mutes galā lūpu noapaļošanas un izstiepšanas rezultātā. Lūpu komponentu grupa kopā ar žokļa atvēruma komponentu aptuveni atbilda iepriekšējo modeļu mutes vēruma parametram.

Izmantojot šos modeļus, var izskatīt *formantu vērtību maiņu līknes (nomogrammas)*, kas atbilst maiņām katra parametra vērtībās. Tādā veidā ir gūta iespēja izteikt sakarību starp fizioloģisko artikulācijas procesu un tā akustisko rezultātu. Ir svarīgi piebilst, ka modeļu paredzētais akustiskais rezultāts samērā precīzi atbilst skaņas akustiskos pētījumos gūtajiem datiem.

Trīs parametru SBT modeļiem tomēr piemīt arī vairāki trūkumi (Ladefoged & Harshman 1979). Pirmkārt, rezultāti ir atkarīgi no SBT modeļa uzbūves precizitātes. Otrkārt, nav izveidots vēl neviens SBT modelis, ar kura palīdzību, pamatojoties uz anatomisko atšķirību faktoriem starp runātājiem, varētu ģenerēt formantus, kas precīzi atbilstu dažādu runātāju izrunā novērotajām formantu kombinācijām. Pat modeļos, kuros ir mēģināts atdarināt tikai viena runātāja SBT, tiek pieļautas kļūdas to ģenerētajās formantu frekvencēs. Vairākos pētījumos ir novērota apmēram 10% vidējā kļūda F_1 paredzēšanā un apmēram 5% vidējā kļūda F_2 un F_3 paredzēšanā salīdzinājumā ar to mērījumos iegūtajām vērtībām (Mermelstein 1973; Rice 1976). Neraugoties uz šiem trūkumiem, trīs parametru SBT modeļi ir saglabājuši vadošo vietu artikulāri akustisko sakarību izpētē un ilustrēšanā, tādēļ arī šajā rakstā tie tiks izmantoti, lai skaidrotu dažādu artikulāro procesu ietekmi uz patskaņu akustiskajām īpašībām.

2. Rezonatora fizikālo parametru ietekme uz patskaņa akustisko kvalitāti

Iepriekšējā nodaļā tika konstatēts, ka ir pieci nozīmīgi parametri (SBT sašaurinājuma lielumi, sašaurinājuma vieta, mutes atvērums, momentānais SBT garums un SBT garums miera stāvoklī), kas raksturo SBT (rezonatora) telpiskās dimensijas, t. – formu, katra konkrēta patskaņa artikulācijas laikā. Maiņas kādā parametrā vai parametru grupā maina rezonatora formu un tālab arī tā akustiskās īpašības, tāpēc mainās patskaņa akustiskā kvalitāte. Ir lietderīgi aplūkot katra parametra ietekmi atsevišķi, lai gūtu pilnīgāku priekšstatu par artikulācijas procesa un tā rezultātā radušās skaņas savstarpējām sakarībām. Šai nolūkā ir jāatgriežas pie iepriekšējā nodaļā aplūkotajiem trīs parametru SBT modeļiem.

Trīs parametru SBT modeļu autori K. Stīvenss un A. Hause, G. Fants, B. Lindbloms un J. Sundbergs veica pētījumus, aprēķinot akustiskā signāla spektrālās īpašības pēc tam, kad tika atsevišķi un sistemātiski mainīti modeļa katra konkrētā parametra lielumi, vienlaicīgi saglabājot pārējo parametru lielumus nemainīgus. Iegūtie dati grafiski tika attēloti nomogrammās, veidojot patskaņa formantu centru frekvenču līknes (3-5 formantiem), kur frekvenču vērtības mainījās atkarībā no pētāmā parametra lieluma. Rosners un Pikerings (Rosner & Pickering 1994), koncentrējot uzmanību uz pirmajiem diviem formantiem F_1 un F_2 , savā darbā norāda, ka F_2 un F_1 maiņu attiecība samazinās līdz

apmēram 1.3, ja šajās nomogrammās vērojamas akustiskās maiņas, kuras ir apmēram 3 reizes lielākas F_2 nekā F_1 frekvenču skaitliskajos lielumos, pārrēķina atbilstoši dzirdes uztveres īpatnībām. Tādā veidā tiek norādīts, ka maiņu ietekme uz abiem pirmajiem formantiem ir gandrīz vienmērīga. Tas rāda, ka pirmo divu formantu frekvenču maiņas ir sistemātiskas, un ļauj labāk novērtēt to nozīmīgumu patskaņu kvalitātes uztveršanā.

Tālāk atsevišķi aplūkota katra parametra lielumu variēšanas ietekme uz patskaņu formantu frekvenču skaitliskajām vērtībām, jo šo procesu izpratne ir nepieciešama, lai skaidrotu patskaņu akustiskās kvalitātes (un kvantitātes) maiņas runas procesā. Tas ir nepieciešams, lai izprastu latviešu literārās valodas patskaņu akustisko pazīmju variēšanās cēloņus, mainoties runas nosacījumiem, jo ar trīs parametru SBT modeļu palīdzību prognozētās parādības ir universālas, tātad – attiecināmas uz jebkuras pasaules valodas skaņu sistēmu.

2.1. SBT sašaurinājuma lielums

SH55 un F60 modeļu rezultātu grafiskie attēli (līdzīgas tendences vērojamas arī LS71 modeļa grafikos) rāda, ka, pakāpeniski palielinoties sašaurinājuma vietas atvēršamam (palielinoties sašaurinājuma vietas rādiusam), formantu frekvences tiecas pretī neitrāla patskaņa /ə/ rezonanču vērtībām $F_1 = 500$ Hz, $F_2 = 1500$ Hz, $F_3 = 2500$ Hz utt. Tāpēc F_1 centra frekvences vērtība tiek paaugstināta visās sašaurinājuma vietās, izņemot zemos faringālos sašaurinājumus, kuriem sašaurinājuma atvēršana nedaudz pazemina F_1 . Otrā formanta frekvences vērtība F_2 , sašaurinājumam atveroties, paaugstinās faringālo un velāro sašaurinājumu vietās, bet pazeminās palatālo sašaurinājumu vietās. Trešā formanta frekvences vērtība F_3 tuvojas 2500 Hz lielumam, ap kuru tā jau atrodas dažāda rādiusa faringālajos sašaurinājumos, bet, velārajiem un palatālajiem sašaurinājumiem atveroties, F_3 tiek pazemināta līdz minētajam lielumam. Maiņas citu formantu vērtībās šai darbā netiks aplūkotas, jo šie formanti (F_3 , F_4 utt.) nav ietverti visos trīs parametru SBT modeļos. Vispārējs novērojums ir tāds, ka, jebkuram sašaurinājumam atveroties, formantu vērtības pakāpeniski tuvinās noteikta garuma vienkāršas caurules rezonanču vērtībām (kam atbilst neitrāls patskanis /ə/). Kad sašaurinājums ir izlīdzināts pilnīgi, jebkuru turpmāku variāciju formantu frekvenču vērtību lielumos nosaka vienīgi mutes atvēruma lielums.

2.2. Sašaurinājuma vieta

Visi trīs modeļi (SH55, F60 un LS71) rāda, ka, mainot sašaurinājuma vietu, bet pārējos parametrus saglabājot nemainīgus, sistemātiski mainās formantu frekvenču vērtības. Vērojams, ka, virzībā no palatāla uz faringālu sašaurinājuma novietojumu, F1 frekvences vērtība pakāpeniski palielinās, faringālā sašaurinājumā sasniedzot savu maksimumu vai arī nedaudz samazinoties galēji faringāla sašaurinājuma gadījumā (tas lielā mērā atkarīgs arī no sašaurinājuma lieluma). Atkarībā no modeļa šis pieaugums var svārstīties robežās no apmēram 200 Hz palatāla sašaurinājuma gadījumā līdz apmēram 800 Hz faringāla sašaurinājuma gadījumā. F2 frekvences vērtība ir maksimāla, sašaurinājumam atrodoties palatālajā rajonā 11–13 cm attālumā no balss saitēm. Atkarībā no sašaurinājuma lielumiem un mutes atvēruma, dažādos modeļos šī maksimālā F2 frekvences vērtība F_2 svārstās apmēram no 1200 Hz līdz 2500 Hz. Virzienā uz faringālo sašaurinājuma novietojumu, F_2 sasniedz savu minimumu velārajā rajonā, tad atkal pieaug virzoties tālāk (SH55 un LS71 maza rādiusa sašaurinājumu gadījumos, F60 – palielinoties sašaurinājuma rādiusam), vai arī pakāpeniski samazinās visas virzības laikā līdz faringālam sašaurinājumam (F60 maza sašaurinājuma gadījumā, kā arī citi modeļi atvērtāka sašaurinājuma gadījumos). Vērtības F_3 caurmērā pakāpeniski samazinās, sašaurinājumam virzoties no palatālā uz faringālo novietojumu. Kā jau norādīts sašaurinājuma lielumu sakarā, sašaurinājuma atvēršana pakāpeniski samazina sašaurinājuma vietas ietekmi uz rezonatora rezonanču un to radīto formantu frekvencēm, līdz, sašaurinājumam atveroties pilnīgi, likvidē šo ietekmi vispār.

2.3. Mutes atvērums

Mutes atvēruma palielinājums paaugstina formantu frekvenču vērtības. F3 frekvences vērtību palielinājums ir pretējs F1 frekvences vērtību palielinājumam. Vērtība F_3 , palielinoties mutes atvērumam, visvairāk palielinās palatālo sašaurinājumu gadījumos, bet vismazāk – faringālo. Palatovelārajā rajonā izdarīta sašaurinājuma pirmā formanta frekvences vērtības F_1 palielināšanās, palielinoties mutes atvērumam, ir neliela un samērā vienmērīga visā šai rajonā. F2 frekvences vērtība F_2 atkarībā no mutes atvēruma palielinājuma pieaug visvairāk, kad SBT sašaurinājums atrodas velārajā rajonā, bet, sašaurinājumam atrodoties palatālajā un faringālajā rajonā, tās pieaugums ir mazāks, lai gan arī

sistemātisks un ievērojams. Mutes atvērums cieši mijiedabojas ar sašaurinājuma lielumu. Maza rādiusa sašaurinājumi samazina mutes atvēruma palielinājuma ietekmi uz F1 frekvences vērtību visos rajonos, izņemot faringālos, kur F_1 jūtami palielinās arī maza rādiusa sašaurinājumiem. Palielinoties mutes atvērumam, palielinās sašaurinājuma lieluma ietekme uz F2 frekvences vērtību – jo mazāks sašaurinājuma rādiuss, jo augstāka F_2 .

2.4. Momentānais balss trakta garums

Momentānais SBT garums ir atkarīgs no lūpu stāvokļa un laringa augstuma. Kā tas jau aprakstīts AF teorijas sakarā, ir cieša saistība starp rezonatora garumu un tā rezonanču frekvenču vērtībām. Atgādināšu 5. formulu:

$$F_1 = c / 4l \quad (5)$$

Tā kā c ir konstants lielums (35000 cm/s), rezonatora (arī SBT) garums l ir vienīgais, kas ietekmē SBT rezonanču un skaņas formantu frekvenču vērtības. Lai arī vienas caurules rezonatora modelis ir pārāk vienkāršots, lai ar to skaidrotu valodas skaņu akustiskās īpašības, tas norāda uz tendencēm, kas kopīgas visiem akustiskajiem rezonatoriem.

Laringa pazemināšanas efekts ir pētīts ar LS71 modeļa palīdzību, pagarinot modeļa slēgto galu. Jāpiebilst, ka laringa pazemināšana ne tikai pagarina SBT, bet arī maina faringa dobuma tilpumu, tāpēc LS71 modeļa rezultāti jāuzskata par aptuveniem, nevis absolūtiem. Iegūtos rezultātus var salīdzināt ar citu pētījumu (Sundberg & Nordström 1976), kurā pētīta laringa pazemināšanas ietekme uz patskaņa kvalitāti. Apkopojot rezultātus, var secināt, ka laringa pazemināšana (SBT pagarinājums), kā to varēja gaidīt, samazina visu formantu frekvenču vērtības. Vērojot maiņas pirmo divu formantu vērtībās, var redzēt, ka priekšējiem patskaņiem maiņas pakāļējā dobuma (faringa) lielumos vairāk ietekmē F_2 , bet pakāļējiem patskaņiem vairāk tiek ietekmētas F_1 , īpaši tiem, kurus veido ar sašaurinājumu faringa rajonā.

Lūpu noapaļošanas efekts ir kompleksa parādība, salīdzinot ar laringa nolaišanu, jo tas ietver ne tikai SBT pagarinājumu lūpu izvirzīšanas rezultātā, bet arī lūpu atvēruma šķērsriezuma laukuma maiņu un daudzās valodās arī mēles stāvokļa maiņu (atvilkumu). Lūpu noapaļošana visstiprāk ietekmē F2 frekvenču vērtības. F_2 visvairāk pazeminās patskaņiem, kurus artikulē ar sašaurinājumu palatovelārajā vai velārajā rajonā. Sašaurinājumam atveroties, šī ietekme tiek ma-

zināta. Lūpu noapaļošanai ir mazāka ietekme uz F_2 , sašaurinājumam atrodies palatālajā un faringālajā rajonā. Galēji palatāla sašaurinājuma gadījumā lūpu noapaļojuma izraisītais efekts gandrīz neietekmē F_2 . Izteikta F_1 pazemināšana, lūpu noapaļojuma rezultātā, vērojama patskaņiem, kurus izrunā ar faringālu sašaurinājumu. Velāriem patskaņiem šī ietekme uz F_1 ir mazāka. Lūpu noapaļojums samērā maz pazemina F_1 frekvences vērtību palatāliem patskaņiem, kurus izrunā ar maza rādiusa sašaurinājumiem, bet, sašaurinājumam atveroties, palielinās ietekme arī uz šo patskaņu F_1 . Lūpu noapaļošana visvairāk ietekmē F_3 , sašaurinājumam atrodies priekšēji palatālajā un faringālajā rajonā, bet vismazāk – velārajā rajonā. Noslēgumā vēlreiz jāatgādina, ka maiņas formantu frekvenču vērtībās lūpu noapaļojuma rezultātā, tikai daļēji var attiecināt uz SBT momentāno pagarinājumu, jo uz šīm vērtībām iedarbojas arī vairāki citi faktori.

2.5. Balss trakta garums miera stāvoklī

Lai izprastu, kādēļ pat vienas valodas, viena dzimuma, vienas vecuma un vienas dialektālas grupas runātāju izrunāto patskaņu akustiskās vērtības (īpaši – patskaņu formantu vērtības) dažādiem runātājiem ir visai atšķirīgas, jāaplūko runātāja individuālā SBT garuma ietekme uz viņa patskaņu formantu frekvencēm. Vienkāršoti šo ietekmi var izskaidrot, ja pieņem, ka neitrāla patskaņa /ə/ izrunas laikā SBT aptuveni atgādina noteikta diametra vienā galā slēgtu cauruli, un atgriežas pie 6. formulas:

$$F_n = (2n - 1) \times c / 4l. \quad (6)$$

c visos gadījumos ir konstants lielums (skaņas kustības ātrums gaisā – 35000 cm/s). No tā izriet, ka formanta kārtas numurs n nosaka viena patskaņa F_1 , F_2 , F_3 utt. vērtību atšķirības, jo katrs patskanis tiek izrunāts ar vienu noteiktu SBT garumu l . Dažādu patskaņu izrunā SBT garums, ko apzīmē ar l_v vērtību (V – šai gadījumā, konkrētais patskanis), nav konstants pat vienam runātājam, kura fizioloģiski noteiktais SBT garums ir l , jo atbilstoši konkrētā patskaņa izrunas prasībām SBT garums var tikt modificēts, noapaļojot lūpas vai nolaižot laringu (šo darbību rezultāti ir aplūkoti momentānā SBT garuma sakarā).

Ja aplūko SBT garumu miera stāvoklī, var secināt, ka dažādiem indivīdiem tā garums var būt visai atšķirīgs. Ja šos dažādos indivīdus mēģina sagrupēt atbilstoši viņu SBT garumiem, iegūst 3 pamatgrupas, kuras ir tradicionālas fonētikas praksē. Grupā ar visgarākajiem SBT

(apmēram 16.5-17.5 cm) veido pieauguši vīrieši, ievērojami īsāki SBT (apmēram 13.75-14.5 cm) raksturo pieaugušu sieviešu grupu, bet bērnu (gan zēnu, gan meiteņu pirmspubertātes vecumā) veidotās grupas SBT ir vēl īsāki (apmēram 8-9 cm). Kā tad šīs maiņas SBT garumos ietekmē formantu frekvenču vērtības? Vai var paredzēt sieviešu vai bērnu izrunāto patskaņu formantu vērtības, zinot, piem., vīriešu patskaņu formantu vērtības un SBT garuma mērus vīriešu, sieviešu un bērnu grupām? Šie jautājumi jau ilgu laiku ir nodarbinājuši fonētiķu prātus.

Ļoti vienkāršotu, bet derīgu atbildi uz šiem jautājumiem dod jau pieminētā 6. formula. Runātāju, kuru SBT garumi ir i un j , patskaņa /ɔ/ visu formantu frekvenču vērtībām būtu jāveido pastāvīga attiecība F_{nj}/F_{ni} (n apzīmē formanta kārtas numuru, i apzīmē garāko SBT, bet j – īsāko). Tas secināms no tā, ka vienkāršai vienā galā slēgtai caurulei atbilstoša rezonatora (zināmā mērā, arī nesašaurināta SBT neitrāla patskaņa /ə/ izrunas laikā) rezonanču un arī formantu frekvenču vērtības nosaka rezonatora garums l . No tā izriet, ka, zinot runātāju SBT garumus, varētu aprēķināt viņu artikulēto patskaņu formantu frekvenču vērtības vai otrādi - zinot patskaņu formantu frekvenču vērtības, varētu aprēķināt SBT garumus. Ja atšķirības patskaņu formantu frekvenču vērtībās būtu atkarīgas tikai no atšķirībām SBT garumos, saglabājot SBT daļu telpiskās proporcijas, arī citu patskaņu formantu vērtību attiecībai F_{nj}/F_{ni} būtu jābūt vienādai ar jau iepriekš minēto patskaņa /ɔ/ formantu vērtību attiecību. Tomēr īstenībā SBT tikai aptuveni atgādina vienkāršai vienā galā slēgtai caurulei līdzīgu rezonatoru pat patskaņa /ə/ izrunas laikā, tādēļ šeit minētās tendences jāpārbauda arī ar sarežģītāku modeļu palīdzību, piem. ar divu cauruļu SBT modeļa palīdzību.

H. Mols (Mol 1970) izmantoja divu cauruļu SBT modeli dāņu patskaņu pētīšanai* Ar šī paša modeļa palīdzību H. Mols pētīja arī rezonatora garuma maiņu ietekmi uz ģenerētā patskaņa kvalitāti. Mainot rezonatora garumu ik pa 1 cm robežās no 17.5 cm līdz 10.5 cm, H. Mols ieguva F1 un F2 frekvenču vērtības, kuras viņš izmantoja par koordinātiem grafiskam attēlojumam F_2/F_1 koordinātu plaknē. Izrādījās, ka F_2/F_1 attiecība katram konkrētajam patskanim, neatkarīgi no SBT garuma, saglabājās nemainīga un no F1 un F2 asu nulles krustpunkta caur attēlotajiem katra konkrētā patskaņa punktiem varēja novilkt taisni.

Lai pārbaudītu savu hipotēzi, ka dažāda garuma SBT ģenerētie patskaņi saglabā savu F_2/F_1 attiecību, t. i. - F_2/F_1 koordinātu plaknē novietojas uz taisnēm, kuras novilkas no koordinātu asu nulles

krustpunkta, H. Mols nolēma izmantot G. Petersona un H. Bārniņa (Peterson & Barney 1952) savāktos amerikāņu angļu valodas patskaņu formantu frekvenču datus. Viņš aprēķināja vidējās patskaņu formantu frekvenču vērtības katrai no vīriešu, sievietes un bērnu grupām atsevišķi un attēloja tās F_2 / F_1 koordinātu plaknē. Caur katra patskaņa trīs punktiem, kas koordinātu plaknē atbilda vīriešu, sievietes un bērnu izrunai, H. Mols mēģināja novilkt no asu nulles krustpunkta nākošu taisni. Šīs taisnes gan negāja caur dotajiem punktiem (izņēmums bija /ʌ/), bet bija novilkta tā, lai katra patskaņa trīs punkti grupētos ap atbilstošo taisni, kā ap garenisko asi. Tas gan netraucēja H. Molam postulēt, ka rezultāti atbalstot viņa hipotēzi. No H. Mola teorijas izriet, ka, SBT saīsinoties, patskaņa formantu frekvenču vērtības paaugstinās par koeficientu k ($k = F_{ni} / F_n$, kur n – formanta kārtas numurs, i – garākais SBT, bet j – īsākais), t. – tā grafiskā attēla punkts F_2 / F_1 koordinātu plaknē novietojas uz no koordinātu asu nulles krustpunkta novilkta taisnes vērtību paaugstināšanās (no nulles prom vērstā) virzienā. Patskaņa /ʌ/ punktu samērā precīzā atrašanās uz taisnes ir skaidrojama ar to, ka /ʌ/ amerikāņu izrunā atgādina neitrālo patskani /ɔ/ (/ʌ/ ir nedaudz lielāka F_1 vērtība), jo to izrunā ar relatīvi nesašaurinātu SBT (Rosner & Pickering 1994), tālab punktu novietojumu ietekmē galvenokārt SBT garuma maiņas.

Dž. Pikerings (Rosner & Pickering 1994) vēlāk izmantoja H. Mola teoriju, lai ar koeficienta k palīdzību aprēķinātu sievietes un bērnu izrunāto patskaņu F_1 un F_2 frekvenču vērtības, pēc atbilstošajām vīriešu izrunāto patskaņu F_1 un F_2 vērtībām. Dž. Pikerings bija spiests secināt, ka, reizinot vīriešu F_1 un F_2 vērtības ar koeficientu k , iegūtās teorētiski paredzamās sievietes F_1 un F_2 vērtības būtiski atšķirās no reāli novērotajām – akustiskajā F_2 / F_1 plaknē tās bija novirzītas /ɔ/ virzienā (tām bija augstāks F_1 un zemāks F_2). Līdzīgi rezultāti tika iegūti, salīdzinot teorētiski paredzētās, iegūtās no vīriešu izrunāto patskaņu F_1 un F_2 vērtībām ar attiecīga koeficienta k palīdzību, un praktiski novērotās bērnu izrunāto patskaņu F_1 un F_2 vērtības. Savukārt, bērnu izrunāto patskaņu F_1 un F_2 paredzētās vērtības, kas tika iegūtas, ar

H. Mola 2 cauruļu SBT modeļa ģenerētā akustiskā signāla parametri tika aprēķināti pēc formulas $\cos(\omega L/c) = [(1 - k) / (1 + k)] \times \cos(b\omega L/c)$, kur ω aprēķini vienādojumā deva pirmo divu formantu F_1 un F_2 radiānu frekvences. Šai formulā L – kopējais rezonatora (abu cauruļu) garums, k – atvērums faktors (šķērsriezuma laukumu attiecība abām caurulēm), b – ekscentritātes faktors jeb cauruļu savienojuma novirze no modeļa viduspunkta ($-1 < b < +1$), c – skaņas ātrums gaisā (35000 cm/s).

attiecīgu koeficientu reizinot sieviešu izrunāto patskaņu F1 un F2 vērtības, samērā tuvu atbilda reāli novērotajām. Tādā veidā Dž. Pikerings secināja: H. Mols ir kļūdaini apgalvojis, ka G. Petersona un H. Bārniņa savāktie amerikāņu angļu valodas dati atspoguļo patskaņu formantu frekvenču maiņas atkarībā vienīgi no SBT garuma maiņām. Eksperimenti gan norāda, ka sieviešu SBT varētu būt vienmērīgs bērna SBT palielinājums, saglabājot bērna SBT atsevišķo daļu savstarpējo attiecību lielumus, tāpēc šai gadījumā varētu runāt vienīgi par SBT garuma maiņu ietekmi uz ģenerēto skaņu formantu frekvencēm. Turpretī aprēķini, izmantojot vīriešu izrunāto patskaņu formantu datus, šo pieņēmumu neapstiprina. Eksperimenti rāda, ka vīriešu SBT modelis nav iegūstams, palielinot sieviešu SBT modeli, jo tajā līdztekus palielinājumam jāmaina arī tā daļu proporcijas. Vairāki zinātnieki ir pētījuši šo jautājumu (Chiba & Kajiyama 1941; Fant 1966, 1975; Nordström 1975; Traunmüller 1984) un atzinuši, ka galvenā atšķirība starp vīriešu un sieviešu SBT slēpjas faringa dobuma lieluma attiecībā pret mutes dobuma lielumu – vīriešiem faringa dobums ir neproporcionāli lielāks par mutes dobumu. H. Traunmüllera pētījums, tā hipotēzes un rezultāti dod vistīkamāko skaidrojumu sieviešu un bērnu izrunāto patskaņu vērtību atšķirībām no vīriešu izrunāto patskaņu formantu vērtībām.

H. Traunmüllers (Traunmüller 1984) savu pētījumu balstīja uz domas, ka sieviešu SBT ir vienmērīga bērnu SBT palielinājuma (saglabājot proporcijas) rezultāts un ka galvenās akustiskās atšķirības pieaugušu sieviešu un vīriešu izrunāto skaņu kvalitātē rodas, kad pubertātes periodā zēniem notiek laringa pazemināšanās, izraisot ne tikai SBT pagarinājumu, bet arī citas maiņas SBT formā. Šīs atziņas pamatā bija hipotēze, ka atšķirības bērnu un pieaugušo izrunāto skaņu kvalitātē ir pubertātes laikā notikušo SBT maiņu, nevis bērnībā apgūto artikulātoru stāvokļu un kustību modifikācijas rezultāts. Tātad, ja pubertātes periodā meiteņu SBT vienmērīgi palielinās lielumos, saglabājot tā daļu savstarpējās proporcijas, SBT garumu atšķirība nosaka galvenās atšķirības sieviešu un bērnu (gan meiteņu, gan zēnu pirmspubertātes vecumā) izrunāto patskaņu formantu frekvencēs. Tas paskaidro iespēju samērā precīzi aprēķināt bērnu izrunāto patskaņu F1, F2 utt. vērtības, zinot sieviešu izrunāto patskaņu F1, F2 utt. vērtības un SBT garuma maiņu izraisīto formantu vērtību maiņu koeficientu k .

Turpretim zēniem pubertātes noteiktās SBT maiņas nav vienmērīgas, tāpēc, aprēķinot sieviešu vai bērnu izrunāto patskaņu

formantu vērtības no atbilstošajām vīriešu izrunāto patskaņu vērtībām ar koeficienta k palīdzību (ņemot vērā tikai SBT garumu atšķirības), vai otrādi, rodas ievērojamas kļūdas. Zēniem pubertātes vecumā notiek laringa nolaišanās, kas izraisa divas nozīmīgas pārmaiņas SBT konfigurācijā. Pirmkārt, laringa nolaišanās dēļ palielinās faringa dobuma garums, radot vīriešiem raksturīgu no sievietēm un bērniem atšķirīgu faringa dobuma garuma un tilpuma attiecību pret mutes dobuma garumu un tilpumu. Tā kā priekšējo (palatālo) patskaņu F2 ir atkarīgs no faringa dobuma veidotā rezonatora īpašībām, faringa dobuma palielināšanās dēļ priekšējo patskaņu F2 frekvences vērtība pazeminās vairāk par pakalējo (velāro un faringālo) patskaņu F2 frekvences vērtību, jo tā ir atkarīga no mutes dobuma veidotā rezonatora īpašībām. Otrkārt, laringa nolaišanās ir saistīta ar mēles pakalējās daļas atvilkšanu lejup faringa dobumā. Jāpiebilst, ka H. Traunmillers, atšķirībā no P.-E. Nordstrēma (Nordström 1975), kas modelēja mēles priekšējās un pakalējās daļas pieaugumu proporcionāli mutes un faringa dobuma pieaugumam, uzskatīja, ka viss mēles ķermenis pieaug vienmērīgi. Līdz ar to mēles pakalējās daļas atvilkšana lejup kopsakarā ar laringa nolaišanos, izraisa faringa dobuma paplašināšanos un vispārēju mēles liekuma rādiusa samazināšanos. Mēles liekuma rādiusa samazināšanās nedaudz paver SBT sašaurinājumus, bet SBT sašaurinājumu pavēršana, savukārt, iedarbojas uz F1 un F2 frekvenču vērtībām. Palatālo un velāro patskaņu F1 vērtība tiek paaugstināta, bet faringālo - samazināta. Sašaurinājuma pavēršana samazina palatālo (priekšējo) patskaņu F2 un nedaudz to paaugstina velārajiem un faringālajiem (pakalējiem) patskaņiem. Lai arī H. Traunmillera lietotais modelis tā arī nesasniedza īpašu precizitāti dažādu vecuma un dzimuma grupu izrunāto patskaņu formantu vērtību paredzēšanā atkarībā no maiņām SBT garumā un formā, pati pieeja formantu vērtību atšķirību skaidrojumam šķiet pareiza. Akustiskajām atšķirībām jābūt augšanas procesā notikušo SBT fizioloģisko pārmaiņu noteiktām, jo trūkst eksperimentālu pierādījumu tam, ka tās būtu izraisītas ar apzinātu artikulātoru stāvokļu un kustību maiņu pēc pubertātes (Sachs *et al.* 1973).

Tātad, apkopojot visu, kas teikts par SBT miera stāvokļa garuma jeb runātāja SBT fizioloģiski noteiktā garuma ietekmi uz ģenerēto patskaņu formantu frekvencēm, var secināt, ka, saglabājot SBT daļu proporcijas, formantu frekvenču vērtības mainās tiešā atkarībā no SBT garuma, tā saglabājot arī nemainīgu attiecību starp formantu frekvenču vērtībām. Ja kāda no SBT daļām SBT pagarināšanas dēļ palielinās

neproporcionāli citām (piem., vīriešu faringa dobums), attiecība starp patskaņa formantu vērtībām mainās.

3. Citi patskaņu akustisko kvalitāti ietekmējoši faktori

Līdz šim tika aplūkota SBT fizikālo (varētu teikt – statisko) parametru ietekme uz SBT ģenerētā akustiskā signāla īpašībām. Šie parametri apraksta no artikulatoru stāvokļa atkarīgās SBT telpiskās dimensijas kādā noteiktā, noteiktas skaņas izrunai nepieciešamā laika brīža momentā t_x . Artikulatoru stāvokļu noteiktā SBT forma nav nemainīga pat vienas, izolētas skaņas pilnā izrunas laikā t , jo artikulatori pārvietojas no neitrālā miera stāvokļa uz attiecīgai skaņai nepieciešamo, bet, pēc skaņai vajadzīgā ilguma artikulācijas izturēšanas, atgriežas miera stāvoklī, tādā veidā pakāpeniski mainot SBT formu visā skaņas izrunas laikā. Tāpēc vienas skaņas izrunas dažādos momentos t_x gan artikulārie, gan akustiskie skaņas parametri var stipri atšķirties. Šīs atšķirības ir artikulatoru inertuma jeb fizioloģiski noteiktā artikulatoru kustīguma un kustības ātruma ierobežojuma rezultāts. Artikulatori nespēj momentāni ieņemt katras skaņas artikulācijai atbilstošo stāvokli, tāpēc runas procesā notiek plūstoša artikulatoru pāreja no vienas skaņas izrunai nepieciešamā stāvokļa otrā, tā veidojot artikulārās starpformas, kas atšķiras no katras skaņas artikulācijai atbilstošās ideālās formas. Atšķirības pakāpi nosaka dotajai skaņai blakus esošo skaņu artikulācijas līdzīgums (vai atšķirīgums), artikulācijai atvēlētais laiks un artikulācijas enerģiskums. Līdz ar to, var runāt par apkārt esošo skaņu ietekmi jeb koartikulāciju, kā arī par runas tempa un uzsvara ietekmi uz noteiktas skaņas izrunu.

3.1. Koartikulācija

Patskaņa artikulācija var mainīties atkarībā no skaņām, kas runas plūsmā atrodas tam priekšā vai aiz tā. Šīs, no fonētiskās apkaimes atkarīgās, artikulārās maiņas rada atšķirīgas patskaņa akustiskās versijas, ko ir pieņemts saukt par *fonēmas variantiem* jeb *allofoniem*. Dabiskā runā patskaņa fonēmas fonētiskās apkaimes noteikto variantu spektri var savstarpēji visai stipri atšķirties, bet klausītājs tomēr uztver visus šos variantus kā fonēmas realizāciju.

Bieži runas plūsmā artikulātoriem īsā laika sprīdī ir straujā secībā jāmaina vairāki artikulatoru stāvokļi. Darbības tāpēc pārklājas, un var runāt par kopēju artikulāciju jeb *koartikulāciju* (*Coarticulation*).

Koartikulācija var ietekmēt patskaņa izrunu dažādos veidos. Patskaņa artikulācija var mainīties tam priekšā esoša fonētiskā segmenta ietekmē (ja šis segments ir līdzskanis, tradicionāli apzīmēts ar **C**, tad tā ir *progresīvā akomodācija*, bet ja – patskanis, tradicionāli apzīmēts ar **V**, tad – *progresīvā asimilācija*) vai arī – tam sekojošā fonētiskā segmenta ietekmē (*regresīvā akomodācija* un *regresīvā asimilācija*). Bez tam, patskani var ietekmēt ne tikai tam tieši blakus esošās skaņas (*tiešā fonētiskā apkaime*), bet arī citi, attālāk no tā gan priekšā esoši, gan sekojoši fonētiskie segmenti (*netiešā fonētiskā apkaime*), tāpēc var runāt ne tikai par *kontakto akomodāciju* un *asimilāciju*, bet arī - par *atstato akomodāciju* un *asimilāciju*.

Jau ilgāku laiku ir populāra teorija, ka koartikulācijas dēļ artikulatori nepaspēj sasniegt tiem noteikto (attiecīgās skaņas izrunai nepieciešamo) mērķi, tā novirzoties neitrāla artikulatoru stāvokļa virzienā (Joos 1948). Atbilstoši šai teorijai fonētiskajā apkaimē būtu jānotiek šādām maiņām patskaņu artikulācijā: 1) jāpaplašinās SBT sašaurinājumam (jāpalielinās tā rādiussam); 2) augstu priekšēju (palatālu) un zemu pakalēju (faringālu) patskaņu sašaurinājumam būtu jānovirzās centra, t. i., velārā rajona virzienā; 3) mutes atvērumsam būtu jāpalielinās tiem patskaņiem, kuru ideāla artikulācija prasa mazu mutes atvērumu, bet – jāsamazinās tiem, kuru artikulācija prasa lielu mutes atvērumu. Šo maiņu dēļ visiem patskaņiem artikulācija tiktu tuvināta neitrāla patskaņa /ə/ artikulācijai, tāpēc šo procesu sauc par *artikulāro neitralizāciju* (*Articulatory Neutralization*). Artikulārās neitralizācijas dēļ patskaņu akustiskās vērtības mainītos tā, ka F_2 / F_1 koordinātu plaknē tos apzīmējošie punkti arī novirzītos /ə/, t. i., centra virzienā, tāpēc artikulārās neitralizācijas akustisko rezultātu sauc par *akustisko centralizāciju* (*Acoustic Centralization*).

Dž. Pikerings (Rosner & Pickering 1994) izmantoja SH55 modeli, lai pārbaudītu, kā maiņas dažādos artikulācijas parametros ietekmē ģenerēto patskaņu akustiskās vērtības. Eksperimentiem Dž. Pikerings izvēlējās gan artikulāri, gan akustiski visatšķirīgākos patskaņus /i/, /a/ un /u/. Kad vienlaicīgi tika mainīti visi trīs parametri – gan sašaurinājuma rādiuss, gan sašaurinājuma vieta, gan mutes atvērums (atbilstoši artikulārās neitralizācijas shēmai), visu trīs patskaņu frekvenču vērtības mainījās atbilstoši akustiskās centralizācijas noteikumiem. Mainot katru artikulāro parametru atsevišķi, tika novērotas atšķirīgas maiņas patskaņu akustiskajās vērtībās: 1) /i/ formantu frekvenču vērtības visvairāk ietekmēja sašaurinājuma rādiusa palielināšana; 2) /u/ formantu vērtības

visvairāk ietekmēja mutes atvēruma palielināšana; 3) /a/ formantu vērtības visvairāk ietekmēja sašaurinājuma rādiusa palielināšana un sašaurinājuma vietas maiņa, bet vismazāk – mutes atvērums.

K. Stīvenss un A. Hause (1963) izdarīja pētījumus, kuros salīdzināja astoņu amerikāņu angļu valodas patskaņu /i, ε, æ, u, ʌ, ɑ, ʊ/ formantu frekvenču vērtības "nulles" fonētiskajā apkaimē (/#V#/ un /hVd/) ar vērtībām simetriskā dažādu līdzskaņu fonētiskajā apkaimē /hə' CVC/ vārdos³. No pētījumiem viņi izdarīja vispārīgu secinājumu, ka /CVC/ fonētiskajā apkaimē patskaņa /V/ formantu vērtības novirzās akustiskās plaknes centra virzienā, tā atbalstot akustiskās centralizācijas teoriju. K. Stīvenss un A. Hause izvirzīja hipotēzi, ka simetriska /CVC/ zilbe sākas ar pirmā līdzskaņa /C/ izrunai atbilstošo SBT formu, tad artikulatori saņem komandu ieņemt patskanim /V/ atbilstošo stāvokli. Kamēr inertie runas orgāni tiecas uz šo stāvokli, jau tiek saņemta nākošā komanda – ieņemt pēdējā līdzskaņa /C/ izrunai atbilstošo stāvokli, tāpēc artikulatori nepaspēj pilnībā sasniegt /V/ atbilstošo stāvokli, bet apmierinās ar tikai aptuvenu tā sasniegšanu. No šīs hipotēzes izriet divi jautājumi. Pirmkārt, vai /CVC/ zilbē, paralēli līdzskaņu artikulācijas ietekmei uz patskaņa artikulāciju, notiek arī patskaņa artikulācijas ietekme uz līdzskaņu artikulāciju? Otrkārt, vai simetriska līdzskaņu fonētiskā apkaimē /CVC/ zilbē izraisa īpaši palielinātu novirzi no patskaņa ideālās artikulācijas?

Atbildi uz pirmo jautājumu sniedz K. Stīvensa un viņa kolēģu veiktā K. Stīvensa un A. Hauses 1963. gada pētījuma datu pārstrāde (Stevens *et al.* 1966). Pētnieki secināja, ka apikālajiem līdzskaņiem (dentālajiem un alveolārajiem) artikulācijas vieta patskaņa ietekmē mainās minimāli, jo šo līdzskaņu artikulācija nosaka mēles gala atrašanos noteiktā vietā un, tīri fizioloģiski, lielā mērā izslēdz mēles formas un stāvokļa pielāgošanos sekojošā patskaņa artikulācijai, tādā veidā saglabājot samērā vienādu SBT (rezonatora) formu dažādās patskaņu fonētiskajās apkaimēs. Labiālu līdzskaņu (bilabiālu un labiodentālu) artikulācija, savukārt, ierobežo lūpu stāvokļa un žokļa atvēruma pielāgošanu nākošā patskaņa artikulācijai, bet mēle, turpretī, ir šai procesā pilnīgi nesaistīta un var ieņemt sekojošam patskanim atbilstošo vietu un formu. Tādā veidā SBT (rezonatora) forma, labiālu līdzskaņu artikulācijas laikā, ir lielā mērā atkarīga no sekojošā patskaņa artikulācijas. Velāru līdzskaņu

³ V – jebkurš patskanis, C – jebkurš līdzskanis.

artikulācijas laikā slēgumu vai tuvinājumu veido mēles mugura, bet lūpas un žoklis var ieņemt sekojošam patskanim nepieciešamo stāvokli. Tā kā arī patskaņus artikulē ar mēles muguras radītu SBT sašaurinājumu, bet mēle ir samērā inerts ķermenis, līdzskaņa un patskaņa koartikulācijai būtu jāietekmē velārā līdzskaņa artikulācijas vieta, vai arī – patskanim nepieciešamā sašaurinājuma vieta un lielums. Pētījumi rāda, ka sekojošā patskaņa ietekmē diezgan radikāli mainās velārā līdzskaņa artikulācijas vieta – tā tiek tuvināta patskaņa artikulācijas vietai (Stevens *et al.* 1966; Delattre *et al.* 1955; Rosner & Pickering 1994).

Uz otro jautājumu, kas saistīts ar simetriskas līdzskaņu fonētiskās apkaimes palielināto ietekmi uz patskaņa artikulāciju, salīdzinājumā ar atšķirīgu līdzskaņu fonētisko apkaimi, atbildes ir tikai hipotētiskas. S. Ēmans (Öhman 1966) pētīja /VCV/ vārdu pirmā un noslēdzošā segmenta artikulācijas ietekmi uz vidējā segmenta artikulāciju simetriskā un nesimetriskā fonētiskajā apkaimē. Pētījumos tika novērota vārdu pirmā un noslēdzošā patskaņa savstarpēja asimilācija. Līdz ar to, simetriskā patskaņu fonētiskajā apkaimē līdzskaņa artikulācija bija it kā iesprausta pa vidu gara patskaņa artikulācijai ar nemainīgu artikulātoru stāvokli, pretstatā divskanīm līdzīgai artikulātoru stāvokļu pārejai nesimetriskas fonētiskās apkaimes gadījumā. Šis efekts ir salīdzināms ar novērojumiem K. Stīvensa un viņa kolēģu pētījumos (Stevens *et al.* 1966), kuros /CVC/ zilbēs patskaņa /V/ artikulācija bija it kā iesprausta pa vidu abu līdzskaņu /C/ artikulācijai. B. Rosners un Dž. Pikerings (Rosner & Pickering 1994) uz minēto pētījumu pamata izsaka hipotēzi, ka /CVC/ un /VCV/ konstrukcijās jau pirmā segmenta artikulācijā ir iekļauta informācija par beigu segmenta artikulāciju. Ja šie segmenti ir identi, tie ir noturīgāki pret ārējām ietekmēm, līdz ar to – vidējam segmentam būtu mazāk iespēju ietekmēt šo segmentu savstarpēji pastiprināto artikulāciju, bet pašam būtu lielākā mērā jāpielāgo tiem sava artikulācija.

Lai pārbaudītu, vai K. Stīvensa un A. Hauses (Stevens & House 1963) pētītās patskaņu kvalitātes maiņas /h ə' CVC/ vārdos ir artikulārās neitralizācijas rezultāts, Dž. Pikerings veica eksperimentus (Rosner & Pickering 1994), kuros, atbilstoši artikulārās neitralizācijas nosacījumiem, mainīja SH55 modeļa parametrus un salīdzināja iegūtos rezultātus ar līdzskaņu fonētiskajā apkaimē novērotajiem rezultātiem. Par spīti dažām neskaidrībām un iespējamām neprecizitātēm /CVC/ konstrukciju radītās neitralizācijas apjoma aprēķināšanā, Dž. Pikerings secināja, ka vispārīga, vienmērīga artikulārā neitralizācija (vismaz –

viena pati) nevar būt cēlonis patskaņu akustisko vērtību maiņām /CVC/ fonētiskajā apkaimē. Tad Dž. Pikerings aprēķināja patskaņu akustiskās vērtības, ņemot vērā katras līdzskaņu grupas ietekmi uz katru konkrētā patskaņa parametru atsevišķi. Paredzētie rezultāti samērā precīzi atbilda novērotajiem, tā apstiprinot B. Lindbloma *kontekstuālās asimilācijas* teoriju (Lindblom 1963), ka izolēta patskaņa artikulātoru konfigurācija, ko raksturo trīs artikulārie parametri, tiek tuvināta blakus esošā līdzskaņa konfigurācijai (valodniecībā šis process ir pazīstams kā *akomodācija*).

Apkopojot jau teikto, var secināt, ka dažādās segmentu fonētiskajās apkaimēs patskaņa formantu vērtības var ievērojami mainīties. Šis maiņas ir īpatnējas katram patskanim katrā fonētiskajā apkaimē, un tās atspoguļo mijiedarbību starp patskaņa ideālai artikulācijai un tam blakus esošo skaņu artikulācijai nepieciešamajiem artikulātoru stāvokļiem un formām.

3.1.1. Tiešās fonētiskās apkaimes izraisītā jeb kontaktā koartikulācija

B. Rosners un Dž. Pikerings savā darbā (Rosner & Pickering 1994) dod pārskatu pār dažādiem pētījumiem, kuros aplūkota līdzskaņu fonētiskās apkaimes ietekme uz patskaņu artikulāciju (Balasubramanian 1980; Carney & Moll 1971; Gay 1974; Kuehn & Moll 1976; MacNeilage & DeClerk 1969; Perkell & Cohen 1989; Recasens 1984, 1989). Šī pārskata vispārējs secinājums ir tāds, ka arī ar dažādajām pētījumu metodēm visi pētījumi apstiprināja tiešās fonētiskās apkaimes izraisīto koartikulācijas iespaidu uz pētāmā patskaņa artikulāciju. Bez tam, novērojumi rāda, ka koartikulācijas progresīvais efekts (iepriekšējās skaņas iedarbība uz sekojošo) ir nedaudz spēcīgāks par regresīvo efektu (sekojošās skaņas iedarbību uz iepriekšējo). Latviešu valodā gan vērojamas pretējas tendences, jo (īpaši līdzskaņiem) dominē regresīvā koartikulācija.

K. Faulere (Fowler 1980, 1983) ieviesa *kopprodukcijas* (*Coproduction*) jēdzienu pretstatā koartikulācijai. *Koartikulācija* skaidro skaņu kvalitatīvās maiņas ar artikulātoru ierobežoto kustīgumu un inertumu, kuru rezultātā, divu blakus esošu skaņu savstarpējā ietekmē, iespēju robežās tiek savstarpēji pielāgota šo skaņu artikulācija. *Kopprodukcija*, turpretim, skaidro skaņu kvalitatīvās maiņas ar to, ka jebkurā laika momentā SBT ir nodarbināts ar vairāku fonētisko segmentu (katru atšķirīgā mērā) vienlaicīgu realizēšanu. Piem., /CVC/ zilbes

segmenti realizējas vienlaicīgi visas zilbes garumā, bet momentā t_x šai kombinācijā kāda segmenta realizācija ir spilgtāka, lai arī joprojām pārējo segmentu realizācijas ietekmēta. Šo hipotēzi atbalsta arī vairāku citu fonētiķu pētījumi (Browman & Goldstein 1990; Munhall *et al.* 1992). D. Veilens eksperimentu ceļā nonāca pie secinājuma, ka koartikulācijas progresīvais efekts ir artikulātoru mehāniskā inertuma vai kopprodukcijas rezultāts, bet regresīvais efekts rodas apzinātas darbības dēļ (Whalen 1990).

Iepriekšējās nodaļās, runājot par SBT formas ietekmi uz patskaņu akustisko kvalitāti, tika raksturota no artikulātoru stāvokļa atkarīgā SBT forma un tās radītais akustiskais signāls laika momentā t_x . Tika uzskatīts, ka konkrētā patskaņa izrunas laikā artikulārie un akustiskie parametri praktiski nemainās, tādēļ patskaņa akustiskam aprakstam no akustiskā signāla bieži izvēlējas vienam balss saišu svārstību ciklam atbilstošu harmoniju spektru vai kalkulētu caurmēra spektru, kas ir kopīgs vairākiem analizē ietvertiem cikliem. No patskaņa skaņas viļņa šim balss saišu svārstību ciklam atbilstošais svārstību periods (vai vairāki periodi), atbilstoši katra konkrētā pētnieka sniegtajam pamatojumam, tika izvēlēts skaņas viļņa vidū vai 1/3 no tā sākuma vai beigām. Šādi iegūtās spektrālo elementu vērtības tika uzskatītas par raksturojošām visu patskani kopumā visā tā artikulācijas garumā – *patskaņa mērķa jeb ideālformas teorija (Vowel Target Theory)*. Šāds patskaņa akustiskais apraksts tiek atzīts par puslīdz adekvātu izolētiem patskaņiem (īpaši tad, ja fonāciju uzsāk pēc tam, kad runas orgāni jau ieņēmuši dotā patskaņa artikulācijai nepieciešamo stāvokli). Runas procesā (pat vienkāršu /CV/, /VC/ vai /CVC/ zilbju izrunā) artikulātoru stāvoklis un forma nepārtraukti mainās, tāpēc mainās arī SBT akustiskās īpašības un katrā laika momentā t_x formantu frekvenču vērtības var būt atšķirīgas. Šī iemesla dēļ, daudzi fonētiķi atbalsta *dinamisko teoriju (Dynamic Theory)* un patskaņa raksturošanai lieto formantu frekvenču vērtību grupu, kas raksturo formantu centru novietojumu frekvencē (tātad, arī rezonatora – SBT – formu) dažādos patskaņa artikulācijas posmos. Ekonomiskākais no dinamiskai teorijai atbilstošajiem aprakstiem sniedz informāciju par formantu stāvokli 3 laika momentos – patskaņa artikulācijas sākumā, vidū un beigās, bet plašākie apraksti informē par formantu stāvokli visā patskaņa garumā, sniedzot datus ik pēc neliela (piem., 10 ms) laika intervāla. Dinamiskā pieeja, protams, raksturo patskaņu artikulāciju un to akustiskās īpašības pilnīgāk par mērķa teorijas piedāvāto pieeju, tomēr daļa zinātnieku uzskata, ka tā nepalīdz

izprast patskaņu identificēšanu uztvērē, kur veiksmīgam akustiskā signāla dekodēšanas procesam pilnīgi pietiek ar atbilstoši mērķa teorijai dotajām vērtībām (Harrington & Cassidy 1994). Tas saistīts ar to, ka dinamiskajā spektrogrammā patskaņa kvalitāti vistuvāk raksturo šķietami nemainīgie formantu posmi (tas atbilst artikulācijas izturējuma posmam, kurā artikulatori maksimāli tuvojas savam mērķa novietojumam), nevis pārejas posmi no līdzskaņa vai uz to. Koartikulācija visvairāk ietekmē tieši šo šķietami nemainīgo posmu, novirzot tā vērtības no mērķa vērtībām, tāpēc mērījumi šai posmā (kas atbilst mērķa jeb ideālformas teorijas principiem) sniedz pamarinformāciju par koartikulācijas izraisītajām maiņām salīdzinājumā ar "nulles" fonētisko apkaimi. Formantu frekvenču datus, kas raksturo pāreju no līdzskaņa vai uz līdzskani, ir papildu informācija, kas bieži raksturo līdzskani vairāk nekā patskani. Lai gan abas teorijas ir atšķirīgas, to atbalstītāju savākie dati ir savstarpēji salīdzināmi, kam ir liela nozīme šo datu izmantošanā un uz tiem balstīto atziņu vispārīguma noteikšanā.

Salīdzinot dažādo pētījumu datus un mēģinot tos izskaidrot, B. Rosners un Dž. Pikerings (Rosner & Pickering 1994) izvirza hipotēzi par diviem centrālās nervu sistēmas līmeņiem, kas atbild par artikulācijas motorikas plānošanu. Augstākajā līmenī, kurš nosaka nemainīgās neiromotoriskās komandas, jau tiktu paredzēta artikulatoru kustību pārklāšanās laikā, bet zemākajā līmenī šī pārklāšanās tiktu detalizēta sīkāk un tiktu modificētas patskaņa artikulācijai domātās komandas, lai patskaņa artikulācija akomodētu sekojošās fonēmas artikulāciju. Tādā veidā, segmenta artikulācijas pielāgošana sekojošā segmenta artikulācijai (regresīvais efekts) būtu tikai un vienīgi centrālās neiromotoriskās sistēmas izraisīts, bet cēlonis artikulācijas īpatnību pārņemšanai no iepriekšējā segmenta uz sekojošo (progresīvais efekts) būtu meklējams vai nu centrālajā motoriskajā sistēmā, vai pašos perifērālajos artikulatoros.

Pēc fonētiskās apkaimes izraisīto artikulācijas maiņu aprakstīšanas B. Rosners un Dž. Pikerings aplūko koartikulācijas izraisītās maiņas SBT rezonancēs, kuras ietekmē patskaņa akustisko spektru, tā formantu frekvences un rezonanču joslu platumus. Arī šai sakarā dots plašāks pārskats pār pētījumiem, kas demonstrē tiešās fonētiskās apkaimes noteiktās koartikulācijas ietekmi uz patskaņa formantu frekvencēm (Bond 1976a, b; Broad & Fertig 1970; DiBenedetto 1989; Gay 1974; Gottfried & Strange 1980; Kameny 1975; Lindblom 1963; Schouten & Pols 1979; Stevens & House 1963; Stevens *et al.* 1966; Öhman 1966).

Apkopojot dažādu pētījumu rezultātus, ir redzams, ka tiešās fonētiskās apkaimes izraisītā koartikulācija ietekmē F1 un F2 frekvenču vērtības, bet ietekme uz F₁ ir salīdzinoši maza. Dažādu runātāju izrunāto patskaņu F₂ maiņās ir novērojamas savstarpēji līdzīgas tendences. Šie dati norāda uz to, ka artikulācijā fonētiskā apkaime izraisa maiņas galvenokārt artikulācijas vietas koordinātē uz SBT gareniskās ass, kas akustiski atspoguļojas kā dominējošas F2 novietojuma maiņas.

3.1.2. *Netiešās fonētiskās apkaimes izraisītā jeb atstatā koartikulācija*

Runas procesā katru tās segmentu var ietekmēt ne tikai tam tieši līdzās esoši, bet arī atstatāk novietoti fonētiskie segmenti. Atstatus novietoto segmentu ietekme ir krietni vājāka par kontaktā esošo segmentu ietekmi, tomēr pietiekoši spēcīga, lai ietekmētu skaņu artikulāciju un to akustiskās īpašības. Te gan jāatceras, ka koartikulācijas (īpaši – atstatās) ietekme pieaug palielinoties runas tempam, tāpēc ir grūti noteikt, vai segmenta maiņas notikušas runas tempa pieauguma vai koartikulācijas rezultātā. Tā kā šie divi procesi ir savstarpēji saistīti, tos nošķirt dabīgā runā nav iespējams. Lai varētu pilnīgi droši pateikt, kurš no šiem procesiem segmentu kvalitāti ietekmē lielākā mērā, būtu jāmodelē koartikulācijas un runas tempa radītās maiņas atsevišķi. Tas iespējams tikai ar runas sintēzes palīdzību.

Rentgenogrāfiskie, elektromiogrāfiskie un elektropalatogrāfiskie pētījumi rāda, ka atstatus esošie segmenti savstarpēji ietekmē viens otru gan progresīvajā, gan regresīvajā virzienā (Alfonso & Baer 1982; Gay *et al.* 1974; Recasens 1984, 1989). Šo pētījumu rezultāti liecina, ka patskaņu atstatā koartikulācija ir spēcīgāka par līdzskaņu, kā arī – ka, runas orgānu mehānisko īpašību noteiktais, progresīvais efekts ir lielāks par regresīvo, ko nosaka runas procesa plānošana smadzeņu motoriskajos centros.

Atstatās koartikulācijas akustisko izpausmju pētījumu rezultāti (Alfonso & Baer 1982; Fowler 1983; Magen 1984; Manuel 1990; Recasens 1987, 1989; Öhman 1966) liecina, ka arī atstatās koartikulācijas ietekmē mainās formantu frekvenču vērtības. Atstatās koartikulācijas ietekme tika novērota esam stiprāka uz neuzsvērtajiem nekā uz uzsvērtajiem patskaņiem (Fowler 1983; Magen 1984). Kopumā, patskaņiem F₂ maiņas parasti ir lielākas par F₁ maiņām, bet tā ir normāla parādība, jo iespējamo F1 vērtību amplitūda jau pati par sevi ir daudz mazāka par fizioloģiski noteikto F2 vērtību maiņu amplitūdu un, līdz ar

to, pieļauj ievērojami mazākas svārstības tās robežās. Akustisko maiņu salīdzinājums ar artikulārajām maiņām norāda uz to, ka starp šīm maiņām neeksistē stingra un pastāvīga atbilstība. Nozīmīgas akustiskās maiņas ne vienmēr ir saistītas ar nozīmīgām artikulācijas maiņām, un nozīmīgas artikulācijas maiņas ne vienmēr ir saistītas ar nozīmīgām akustiskām maiņām (Recasens 1989).

Noslēgumā var teikt, ka atstatās koartikulācijas ietekme uz fonētiskajiem segmentiem ir vājāka nekā blakus skaņu koartikulācijas ietekme, tomēr ziņas par to papildina informāciju par kontaktās koartikulācijas ietekmi un uzlabo doto segmentu pazīšanu fonētiskajā apkaimē.

3.2. Runas temps

Patskaņi, runājot ātrā tempā vai neuzsvērtā pozīcijā, parasti ir īsāki nekā lēnā tempā vai uzsvērti izrunāti. Šie efekti ietekmē patskaņu ilgumu neatkarīgi no tā, vai ilgums kalpo kā fonoloģisks rādītājs vai kā fonoloģiska kvantitāte. Bez tam, runas tempa un uzsvara atšķirības var mainīt patskaņa akustisko spektru.

Runas tempa maiņas var būt *lokālas* (vienā izteikumā, piem., kad runas temps tiek palēnināts izteikuma beigās) vai *vispārējas* (garākā runas procesā novērotas tempa atšķirības starp noteiktā tempā izrunātiem izteikumiem).

B. Lindbloma pētījumi, izmantojot teikuma sākumā vai beigās novietotas /CVC/ zilbes (Lindblom 1963, 1984), norāda uz patskaņu kvantitatīvu un kvalitatīvu redukciju, palielinoties runas tempam. Augsta pacēluma jeb šaurajiem patskaņiem runas tempa palielināšana maz ietekmēja F1 vērtību, turpretī zema pacēluma jeb platajiem patskaņiem, palielinoties runas tempam, F1 vērtības attālinājās no to ideālajām mērķa vērtībām. Tas ļāva B. Lindblomam secināt, ka ātrā runas tempā žoklim nepietiek laika nepieciešamā platā atvēruma sasniegšanai, tāpēc izmainās plato patskaņu artikulācija un, līdz ar to, arī F1 vērtības. Maiņas F2 vērtībās bija lielākas par F1 vērtību maiņām, taču to skaidrojums nebija tik vienkāršs, jo F2 vērtību maiņas bija atkarīgas gan no konkrētā patskaņa īpašībām, gan to ietverošās līdzskaņu fonētiskās apkaimes. Runas tempam palielinoties, augsta pacēluma priekšējās rindas patskaņu izrunā būtu prognozējamas šādas maiņas- lūpu kaktiņu atvilkuma samazināšanās, mēles radītā sašaurinājuma neliela atvirzīšanās velārajā virzienā, sašaurinājuma rādiusa palielināšanās – , kas kopumā visai radikāli pazeminātu F2 vērtības. Velāro patskaņu

izrunā arī notiktu tiem raksturīgo artikulācijas īpašību maiņas – samazinātos lūpu noapaļojums, velārais sašaurinājums pavirzītos uz priekšu un sašaurinājuma rādiuss palielinātos –, tā paaugstinot F2 vērtības. B. Lindbloma eksperimentu rezultāti apstiprināja šos paredzējumus, bet F2 maiņas norādīja arī uz līdzskaņu fonētiskās apkaimes ietekmi. B. Lindbloms, veicot šos eksperimentus, pieņēma, ka runas tempam un uzsvaram ir vienāda ietekme uz patskaņu ilgumu. Lai to apstiprinātu, viņš lika diktoram izrunāt uzsvērtas /CVC/ zilbes dažādā taktsmērā. Patskaņu formantu frekvenču vērtību atkarība no patskaņu ilguma labi atbilda iepriekšējos eksperimentos novērotajai. B. Lindbloms secināja, ka, palielinoties runas tempam, artikulātoru kustībām atvēlētais laiks saīsinās, tāpēc šīs kustības arvien vairāk pārklājas laikā, kas, savukārt, izraisa artikulāro neitralizāciju un akustisko centralizāciju (Lindblom 1984).

T. Geja eksperimenti ar divskaņiem /CVC/ zilbēs (Gay 1968) un patskaņiem "It's a / 'kV₁ 'CV₂pə/" (C = /p, w/; V = /i, a, u/) fonētiskajā apkaimē (Gay *et al.* 1974) apstiprināja B. Lindbloma novērojumus iegūtās atziņas, tomēr T. Gejs tās interpretēja kā dažādu artikulāro mērķu pastāvēšanu dažādiem runas tempiem (Gay *et al.* 1974), nevis kā runas orgānu nespēju ātrā runas tempā sasniegt savus ideālos artikulāros mērķus (Lindblom 1963, 1984).

Vesela rinda citu pētnieku veikto eksperimentu rezultātu tikai daļēji apstiprina B. Lindbloma izteikto hipotēzi, ka runas tempa palielināšana veicina kvantitatīvo un kvalitatīvo redukciju (Gopal & Syrdal 1984, 1988; Johnson & Strange 1982; Kuehn & Moll 1976; Moon 1990; Rakerd *et al.* 1980; Van Son & Pols 1990, 1992), vai arī norāda uz to, ka runas tempa palielināšanai var būt minimāla vai nulles ietekme uz patskaņu formantu centru frekvencēm (Engstrand 1988; Fourakis 1991; Gay 1974, 1978a; Verbrugge & Shankweiler 1977).

Apkopojot visu minēto pētījumu rezultātus, var teikt, ka runas tempa palielināšana vienmēr izraisa patskaņu ilguma samazināšanos. Uztverē ātrā tempā izrunātu garo patskaņu nošķiršana no lēnākā tempā izrunātiem īsajiem patskaņiem pamatojas uz runas tempa kontrasta principu, kad patskaņa ilgums tiek noteikts attiecībā pret doto runas tempu. Šī runas tempa noteikšanai klausītājam pietiek ar ļoti īsu (pat tikai 1 zilbi garu) runas fragmentu uztveršanu. Patskaņu formantu centru frekvences arī var mainīties atkarībā no artikulātoru kustību un stāvokļu maiņām runas tempa palielināšanas dēļ, taču šo maiņu apmēru nosaka vesela virkne faktoru - konkrētā patskaņa un konkrētā runātāja īpatnības, kā arī fonētiskās apkaimes un runātāja valodas īpatnības. Bez tam,

runas tempam palielinoties, formantu frekvenču vērtības ne vienmēr mainās atbilstoši akustiskās centralizācijas nosacījumiem, tāpēc šīs maiņas nevar paredzēt ar vienkāršotu formulu palīdzību. Atbilstoši koartikulācijas lomas pieaugumam runas tempa pieauguma ietekmē, F2 vērtību maiņas ir lielākas par F1 vērtību maiņām, tomēr daudzos gadījumos formantu frekvenču vērtības var būt pilnīgi nejutīgas pret runas tempa maiņām. Pēdējā parādība varētu būt skaidrojama ar to, ka runātājs, neatkarīgi no runas tempa, cenšas saglabāt dažādu patskaņu fonētisko un fonoloģisko identitāti. Dažiem patskaņiem šis uzdevums ir veicams vieglāk nekā citiem. Bez tam, daļa runātāju var būt prasmīgāki šī uzdevuma veicēji nekā viņu kolēģi. Nav drošu pierādījumu tam, ka informācija par spektrālajām maiņām viena pati ietekmētu dažādā tempā izrunātu patskaņu pazišanu, tomēr ir iespējams, ka uztverē tā papildina informāciju par ilguma maiņām, tā atvieglojot runas dekodēšanas procesu. Lai pārbaudītu šo hipotēzi, ir nepieciešami plašāki pētījumi, izmantojot sintezētu runu.

3.3. Zilbes uzsvars

Dažādu artikulācijas pētījumu rezultāti (Delattre 1969; Engstrand 1988; Fourakis 1991; Gay 1978 b; Kent & Netsell 1971; Perkell & Cohen 1989; Sussman & MacNeilage 1978) norāda uz to, ka uzsvērti patskaņi tiek izrunāti ar lielāku runas orgānu muskuļu aktivitāti, tādāku runas orgānu novirzījumu no miera stāvokļa un mazāka rādiusa SBT sašaurinājuma radīšanu nekā neuzsvērtie patskaņi. Uzsvars var ietekmēt arī mēles stāvokļa maiņu apjomu un virzienu. Maiņas artikulatoru (runas orgānu) stāvokļos un SBT formā uzsvērtajās zilbēs pretstatā neuzsvērtajām visās valodās nav vienādas. Vienās valodās uzsvērtās un neuzsvērtās zilbes pretstats var izraisīt lielas maiņas SBT formā, bet citās – niecīgas. Tas lielā mērā ir atkarīgs no tā, vai uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības dotajā valodā ir fonētiskas vai fonoloģiskas (Fourakis 1991; Rosner & Pickering 1994). Ir valodas, piem., angļu, kurās uzsvērts un neuzsvērts patskanis var būt dažādas fonēmas (*fonoloģiskās uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības*), tāpēc šajās valodās novērojamas lielākas artikulatoru stāvokļu atšķirības starp uzsvērtu un neuzsvērtu patskaņu izrunu nekā valodās, kurās patskanis neatkarīgi no uzsvara saglabā savu piederību noteiktai fonēmai, bet neuzsvērtā varianta izrunas laikā artikulatori ieņem nedaudz mazāk perifēru stāvokli, muskuļu aktivitātes samazināšanās dēļ (*fonētiskās uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības*).

Akustiski uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa kontrasts var izpausties ilguma, pamattona (F_0), intensitātes un spektrālo maiņu veidā. Pētot formantu frekvenču vērtību maiņas atkarībā no uzsvara (Delattre 1969; Engstrand 1988; Fowler 1981; Gay 1978 a; Lehiste & Peterson 1959; Lindblom 1963; Pickering & Rosner 1993; Rakerd et al. 1980; Tiffany 1959; Van Son & Pols 1990; Verbrugge & Shankweiler 1977) ir iegūta atziņa, ka fonētiskās uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības izraisa samērā mazas maiņas formantu centru frekvencēs. Šo maiņu lielums dažādiem vienas valodas runātājiem var stipri atšķirties, taču konkrētās patskaņu realizācijas parasti neiziet ārpus dotās fonēmas robežām akustiskajā F_2 / F_1 plaknē. Spektrālās maiņas, ko izraisa fonoloģiskās uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības, ir daudz lielākas un vērstas F_2 / F_1 plaknes centra virzienā. Šo maiņu dēļ uzsvērtais un neuzsvērtais patskaņa variants akustiski realizējas kā dažādas fonēmas (tie iegūst dažādām fonēmām raksturīgās F_1 un F_2 frekvenču vērtības).

Pētot fonētiskās uzsvērtā un neuzsvērtā patskaņa atšķirības (Brown & McGlone 1974; Engstrand 1988; Fant & Kruckenberg 1989; Fourakis 1986; Fry 1955; Gay 1978 a, b; Klatt 1975; Lindblom 1963; McClean & Tiffany 1973; Medress et al. 1972; Nakatani et al. 1981; Tiffany 1959; Tuller et al. 1981 a, b; Umeda 1975; Van Son & Pols 1992), ir konstatēts, ka neuzsvērto patskaņu ilgums ir mazāks par uzsvērto. Uzsvara izraisītās ilguma maiņas ir atkarīgas no vairākiem blakusfaktoriem - no konkrētās valodas, no līdzskaņu fonētiskās apkaimes, no noslēdzošās un nenoslēdzošās pozīcijas pretstata vārdā vai izteikumā, no pauzes sekošanas vai neseškošanas patskanim vai patskaņa un līdzskaņa kombinācijai. Uzsvērtiem patskaņiem parasti piemīt ne tikai lielāks ilgums, bet arī lielāka intensitāte, kaut tās atšķirības parasti nepārsniedz 10 dB. Bez tam, pretstatā neuzsvērtajiem patskaņiem, uzsvērtie patskaņi parasti tiek izrunāti ar augstāku vai kāpjošu pamattoni. Vairāki pētnieki (Brown & McGlone 1974; Lea 1977; Lieberman 1960) izsaka hipotēzi, ka dažādie uzsvara rādītāji (spektrālās maiņas, ilgums, intensitāte un pamattonis) savstarpēji papildina cits citu, veidojot kombinācijas, kurās kāds no šiem rādītājiem ir noteicošais. Dažādās valodās šo rādītāju vai to kombināciju izvēle uzsvara apzīmēšanai var visai stipri atšķirties.

Literatūra

- Alfonso & Baer 1982 – Alfonso, P. and Baer, T. (1982). "Dynamics of vowel articulation.", *Language and Speech*, 25, 151 - 173.
- von Békésy 1960 – Békésy, G. von (1960). Experiments in hearing. New York: McGraw-Hill.
- Balasubramanian 1980 – Balasubramanian, T. (1980). "Nasalisation of vowels in colloquial Tamil.", *Journal of Phonetics*, 8, 361 - 373.
- Bond 1976a – Bond, Z. (1976). "Identification of vowels excerpted from neutral and nasal contexts.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 59, 1229 - 1232.
- Bond 1976b – Bond, Z. (1976). "Identification of vowels excerpted from /l/ and /r/ contexts.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 60, 906 - 910.
- Broad & Fertig 1970 – Broad, D. and Fertig, R. (1970). "Formant-frequency trajectories in selected CVC-syllable nuclei.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 47, 1572 - 1582.
- Browman & Goldstein 1990 – Browman, C. and Goldstein, L. (1990). "Gestural specification using dynamically-defined articulatory structures.", *Journal of Phonetics*, 18, 299 - 320.
- Brown & McGlone 1974 – Brown, W. Jr and McGlone, R. (1974). "Aerodynamic and acoustic study of stress in sentence productions", *Journal of the Acoustical Society of America*, 56, 971 - 974.
- Carney & Moll 1971 – Carney, P. and Moll, K. (1971). "A cinefluorographic investigation of fricative consonant-vowel coarticulation.", *Phonetica*, 23, 193 - 202.
- Chiba & Kajiyama 1941 – Chiba, T. and Kajiyama, M. (1941). The vowel – its nature and structure. Tokyo: Tokyo Kaiseikan.
- Clark & Yallop 1990 – Clark, J. and Yallop, C. (1990). An Introduction to Phonetics and Phonology. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Delattre 1969 – Delattre, P. (1969). "An acoustic and articulatory study of vowel reduction in four languages.", *International Review of Applied Linguistics*, 7, 295 - 325.
- Delattre et al. 1955 – Delattre, P., Liberman, A. and Cooper, F.

- (1955). "Acoustic loci and transitional cues for consonants.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 27, 769 - 773.
- DiBenedetto 1989 – DiBenedetto, M.-G. (1989). "Vowel representation: Some observations on temporal and spectral properties of the first formant frequency.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 86, 55 - 66.
- Engstrand 1988 – Engstrand, O. (1988). "Articulatory correlates of stress and speaking rate in Swedish VCV utterances.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 83, 1863 - 1875.
- Fant 1960 – Fant, G. (1960). *Acoustic theory of speech production*. Mouton, The Hague.
- Fant 1966 – Fant, G. (1966). "A note on vocal tract size factors and non-uniform F-pattern scalings." *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), 4 / 1966, 22 - 30.
- Fant 1968 – Fant, G. (1968). "Analysis and synthesis of speech processes.", *Manual of Phonetics* (ed. B. Malmberg). Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Fant 1973 – Fant, G. (1973). *Speech sounds and features*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fant 1975 – Fant, G. (1975). "Non-uniform vowel normalization.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), 2 - 3 / 1975, 1 - 19.
- Fant & Kruckenberg 1989 – Fant, G. and Kruckenberg, A. (1989). "Preliminaries to the study of Swedish prose reading and reading style.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), 2 / 1989, 1 - 69.
- Fourakis 1986 – Fourakis, M. (1986). "An acoustic study of the effects of tempo and stress on segmental intervals in modern Greek.", *Journal of Phonetics*, 43, 172 - 188.
- Fourakis 1991 – Fourakis, M. (1991). "Tempo, stress and vowel reduction in American English.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 90, 1816 - 1827.
- Fowler 1980 – Fowler, C. (1980). "Coarticulation and theories of extrinsic timing.", *Journal of Phonetics*, 8, 113 - 133.

- Fowler 1981 – Fowler, C. (1981). "Production and perception of coarticulation among stressed and unstressed vowels.", *Journal of Speech and Hearing Research*, 46, 127 - 139.
- Fowler 1983 – Fowler, C. (1983). "Converging sources of evidence on spoken and perceived rhythms of speech: Cyclic production of vowels in monosyllabic stress feet.", *Journal of Experimental Psychology: General*, 112, 386 - 412.
- Fox 1983 – Fox, R. (1983). "Perceptual structure of monophthongs and diphthongs in English.", *Language and Speech*, 26, 21 - 60.
- Fry 1955 – Fry, D. (1955). "Duration and intensity as physical correlates of linguistic stress.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 27, 765 - 768.
- Gay 1968 – Gay, T. (1968). "Effect of speaking rate on diphthong formant movements.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 44, 1570 - 1573.
- Gay 1974 – Gay, T. (1974). "A cinefluorographic study of vowel production.", *Journal of Phonetics*, 2, 255 - 266.
- Gay 1978a – Gay, T. (1978). "Effects of speaking rate on vowel formant movements.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 63, 223 - 230.
- Gay 1978b – Gay, T. (1978). "Physiological and acoustic correlates of perceived stress.", *Language and Speech*, 21, 347 - 353.
- Gay et al. 1974 – Gay, T., Ushijima, T., Hirose, H. and Cooper, F. (1974). "Effect of speaking rate on labial consonant-vowel articulation.", *Journal of Phonetics*, 2, 47 - 63.
- Gopal & Syrdal 1984 – Gopal, H. and Syrdal, A. (1984). "Some effects of speaking rate on spectral and temporal characteristics of American English vowels.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 76, S 17.
- Gopal & Syrdal 1988 – Gopal, H. and Syrdal, A. (1988). "Effects of speaking rate on temporal and spectral characteristics of American English vowels. *Speech Communication Group Working Papers, Research Laboratory of Electronics, MIT*, 6, 162 - 180.

- Gottfried & Strange 1980 – Gottfried, T. and Strange, W. (1980). "Identification of coarticulated vowels.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 68, 1626 - 1635.
- Harrington & Cassidy 1994 – Harrington, J. and Cassidy, S. (1994). "Dynamic and target theories of vowel classification: Evidence from monophthongs and diphthongs in Australian English.", *Language and Speech*, 37, 357 - 373.
- Jenkins et al. 1983 – Jenkins, J., Strange, W. and Edman, T. (1983). "Identification of vowels in "vowelless" syllables.", *Perception and Psychophysics*, 34, 441 - 450.
- Johnson & Strange 1982 – Johnson, T. and Strange, W. (1982). "Perceptual constancy of vowels in rapid speech.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 72, 1761 - 1770.
- Joos 1948 – Joos, M. (1948). "Acoustic phonetics.", *Language*, 24 (Suppl.), 1 - 136.
- Kameny 1975 – Kameny, I. (1975). "Comparison of the formant spaces of retroflexed and nonretroflexed vowels.", *IEEE Transactions on Acoustics, Speech and Signal Processing*, 23, 38 - 49.
- Kent & Netsell 1971 – Kent, R. and Netsell, R. (1971). "Effects of stress contrast on certain articulatory parameters.", *Phonetica*, 24, 23 - 44.
- Kent & Read 1992 – Kent, R. and Read, Ch. (1992). *The Acoustic Analysis of Speech*. San Diego, California: Singular Publishing Group, Inc.
- Klatt 1975 – Klatt, D. (1975). "Vowel lengthening is syntactically determined in connected discourse.", *Journal of Phonetics*, 3, 129 - 140.
- Koenig 1949 – Koenig, W. (1949). "A new frequency scale for acoustic measurements.", *Bell Laboratories Record*, 27, 299 - 301.
- Kuehn & Moll 1976 – Kuehn, D. and Moll, K. (1976). "A cine-radiographic study of VC and CV articulatory velocities.", *Journal of Phonetics*, 4, 303 - 320.
- Kuhl 1991 – Kuhl, P. (1991). "Human adults and human infants show a "perceptual magnet effect" for the prototypes of speech categories, monkeys do not.", *Perception and Psychophysics*, 50, 93 - 107.

- Ladefoged & Harshman 1979 – Ladefoged, P. and Harshman, R. (1979). "Formant frequencies and movements of the tongue", *Frontiers of Speech Communication Research* (eds. B. Lindblom and S. Ohman). London: Academic Press.
- Lea 1977 – Lea, W. (1977). "Acoustic correlates of stress and juncture.", *Studies in Stress and Accent* (ed. L. Hyman). Department of Linguistics, University of Southern California, Los Angeles.
- Lehiste & Peterson 1959 – Lehiste, I. and Peterson, G. (1959). "Vowel amplitude and phonemic stress in American English.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 31, 428 - 435.
- Lieberman 1960 – Lieberman, P. (1960). "Some acoustic correlates of word stress in American English.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 32, 451 - 454.
- Lindblom 1963 – Lindblom, B. (1963). "Spectrographic study of vowel reduction.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 35, 1773 - 1781.
- Lindblom 1984 – Lindblom, B. (1984). "Economy of speech gestures." *The Production of Speech* (ed. P. MacNeilage). New York: Springer-Verlag.
- Lindblom & Sundberg 1971 – Lindblom, B. and Sundberg, J. (1971). "Acoustical consequences of lip, tongue, jaw and larynx movement.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 50, 1166 - 1179.
- MacNeilage & DeCkerk 1969 – MacNeilage, P. and DeClerk, J. (1969). "On the motor control of coarticulation in CVC monosyllables.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 45, 1217 - 1233.
- Magen 1984 – Magen, H. (1984). "Vowel-to-vowel coarticulation in English and Japanese." *Journal of the Acoustical Society of America*, 75, S 41.
- Manuel 1990 – Manuel, S. (1990). "The role of contrast in limiting vowel-to-vowel coarticulation in different languages.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 88, 1286 - 1298.
- McClellan & Tiffany 1973 – McClellan, M. and Tiffany, W. (1973). "The acoustic parameters of stress in relation to syllable position, speech loudness and rate.", *Language and Speech*, 16, 283 - 291.

- Medress et al. 1972 – Medress, M., Skinner, T. and Anderson, D. (1972). "Acoustic correlates of word stress.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 51, 101.
- Mermelstein 1973 – Mermelstein, P. (1973). "Articulatory model for the study of speech production.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 53, 1070 - 1082.
- Mol 1970 – Mol, H. (1970). *Fundamentals of Phonetics*, Vol. 2. Mouton, The Hague.
- Monsen & Engebretson 1977 – Monsen, R. and Engebretson, A. (1977). "Studies in variation in the male and female glottal wave.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 62, 981 - 993.
- Moon 1990 – Moon, S.-J. (1990). "An acoustic and perceptual study of undershoot in clear and reference speech.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 88, S 129.
- Moore & Glasberg 1983 – Moore, B. and Glasberg, B. (1983). "Suggested formulae for calculating auditory-filter bandwidths and excitation patterns.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 74, 750 - 753.
- Munhall et al. 1992 – Munhall, K., Fowler, C., Hawkins, S. and Saltzman, E. (1992). "Compensatory shortening" in monosyllables of spoken English.", *Journal of Phonetics*, 20, 225 - 239.
- Nakatani et al. 1981 – Nakatani, L., O'Connor, K. and Aston, C. (1981). "Prosodic aspects of American English speech rhythm.", *Phonetica*, 38, 84 - 106.
- Nordström 1975 – Nordström, P.-E. (1975). "Attempts to simulate female and infant vocal tracts from male area functions.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report (Stockholm)*, 2 - 3 / 1975, 20 - 33.
- Paget 1930 – Paget, R. (1930). *Human Speech*. London.
- Papcun 1980 – Papcun, G. (1980). "How do different speakers say the same vowels? Discriminant analyses of four imitation dialects.", *UCLA Working Papers in Phonetics*, 48.
- Perkell & Cohen 1989 – Perkell, J. and Cohen, M. (1989). "An indirect test of the quantal nature of speech in the production of /i/, /a/ and /u/.", *Journal of Phonetics*, 17, 123 - 133.

- Peterson & Barney 1952 – Peterson, G. and Barney, H. (1952). "Control methods used in a study of vowels.", *Journal of the Acoustical Society of America*, **24**, 175 - 184.
- Pickering & Rosner 1993 – Pickering, J. and Rosner, B. (1993). The Oxford acoustic phonetic database. Oxford: Oxford University Press.
- Price 1989 – Price, P. (1989). "Male and female voice source characteristics: inverse filtering results.", *Speech Communication*, **8**, 261 - 277
- Rakerd et al. 1980 – Rakerd, B., Verbrugge, R. and Shankweiler, D. (1980). "Speaking rate, syllable stress and vowel identity.", *Haskins Laboratory Status Report on Speech Research*, SR-62, 149 - 159.
- Recasens 1984 – Recasens, D. (1984). "Vowel-to-vowel coarticulation in Catalan VCV sequences.", *Journal of the Acoustical Society of America*, **76**, 1624 - 1635.
- Recasens 1987 – Recasens, D. (1987). "An acoustic analysis of V-to-C and V-to-V coarticulatory effects in Catalan and Spanish VCV sequences.", *Journal of Phonetics*, **15**, 299 - 312.
- Recasens 1989 – Recasens, D. (1989). "Long range coarticulation effects for tongue dorsum contact in VCVCV sequences.", *Speech Communication*, **8**, 293 - 307
- Reformatskis 1975 – Reformatskis, A. (1975). *Ievads valodniecībā*. Rīga: Zvaigzne, 4. izd.
- Rice 1976 – Rice, L. (1976). "A better LASS.", *Journal of the Acoustical Society of America*, **60** (S1), S 78 (A).
- Rosner & Pickering 1994 – Rosner, B. and Pickering, J. (1994). *Vowel perception and production*. Oxford: Oxford University Press.
- Sachs et al. 1973 – Sachs, J., Lieberman, P. and Erickson, D. (1973). "Anatomical and cultural determinants of male and female speech.", *Language Attitudes: Current Trends and Prospects* (eds. R. Shuy and R. Fasold). Washington, DC: Georgetown University Series in Language and Linguistics.
- Schouten & Pols 1979 – Schouten, M. and Pols, L. (1979). "Vowel segments in consonantal contexts: a spectral study of coarticulation part 1.", *Journal of Phonetics*, **7**, 1 - 23.

- Sondhi 1986 – Sondhi, M. (1986). "Resonances of a bent vocal tract.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 79, 1113 - 1116.
- Stevens & House 1955 – Stevens, K. and House, A. (1955). "Development of a quantitative description of vowel articulation.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 27, 484 - 493.
- Stevens & House 1961 – Stevens, K. and House, A. (1961). "An acoustical theory of vowel production and some of its implications.", *Journal of Speech and Hearing Research*, 4, 303 - 319.
- Stevens & House 1963 – Stevens, K. and House, A. (1963). "Perturbation of vowel articulations by consonantal context: An acoustical study.", *Journal of Speech and Hearing Research*, 6, 111 - 128.
- Stevens et al. 1966 – Stevens, K., House, A. and Paul, A. (1966). "Acoustical description of syllabic nuclei: An interpretation in terms of a dynamic model of articulation.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 40, 123 - 132.
- Sundberg & Nordström 1976 – Sundberg, J. and Nordström, P.-E. (1976). "Raised and lowered larynx the effect on vowel formant frequencies.", *Speech Transmission Laboratory - Quarterly Progress and Status Report* (Stockholm), 2 - 3 / 1975, 35 - 39.
- Sussman & MacNeilage 1978 – Sussman, H. and MacNeilage, P. (1978). "Motor unit correlates of stress: Preliminary observations.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 64, 338 - 340.
- Tiffany 1959 – Tiffany, W. (1959). "Nonrandom sources of variation in vowel quality.", *Journal of Speech and Hearing Research*, 2, 305 - 317.
- Traunmüller 1984 – Traunmüller, H. (1984). "Articulatory and perceptual factors controlling the age- and sex-conditioned variability in formant frequencies of vowels.", *Speech Communication*, 3, 49 - 61.
- Traunmüller 1988 – Traunmüller, H. (1988). "Paralinguistic variation and invariance in the characteristic frequencies of vowels.", *Phonetica*, 45, 1 - 29.
- Tuller et al. 1981a – Tuller, B., Harris, K. and Kelso, J. (1981). "Articulatory motor events as a function of speaking rate and stress.", *Haskins Labora-*

- tory Status Report on Speech Research*, SR-65, 33 - 62.
- Tuller et al. 1981b – Tuller, B., Kelso, J. and Harris, K. (1981). "Phase relationships among articulator muscles as a function of speaking rate and stress.", *Haskins Laboratory Status Report on Speech Research*, SR-65, 63 - 90.
- Umeda 1975 – Umeda, N. (1975). "Vowel duration in American English.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 58, 434 - 445.
- Van Son & Pols 1990 – van Son, R. and Pols, L. (1990). "Formant frequencies of Dutch vowels in a text, read at normal and fast rate.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 88, 1683 - 1693.
- Van Son & Pols 1992 – van Son, R. and Pols, L. (1992). "Formant movements of Dutch vowels in a text, read at normal and fast rate.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 92, 121 - 127
- Verbrugge & Shankweiler 1977 – Verbrugge, R. and Shankweiler, D. (1977). "Prosodic information for vowel identity.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 61, S 39.
- Whalen 1990 – Whalen, D. (1990). "Coarticulation is largely planned.", *Journal of Phonetics*, 18, 3 - 35.
- Zwicker & Terhardt 1980 – Zwicker, E. and Terhardt, E. (1980). "Analytical expressions for critical-band rate and critical bandwidth as a function of frequency." *Journal of the Acoustical Society of America*, 68, 1523 - 1525.
- Öhman 1966 – Öhman, S. (1966). "Coarticulation in VCV utterances: Spectrographic measurements.", *Journal of the Acoustical Society of America*, 39, 151 - 168.

Pēteris VANAGS

KURSENIKI UN TO VALODA LATVIJAS UN LATVIEŠU PĒTĪJUMOS UN PUBLIKĀCIJĀS

1.

Runājot par kursenieku valodu, kā būtisks vienmēr vispirms izvirzās jautājums – vai tā ir valoda, vai dialekts? Jautājums ir vienlīdz vienkāršs un sarežģīts – tā risinājums ir atkarīgs tikai no katra konkrētā pētnieka nostājas un izvēlētajiem kritērijiem.

Par kursenieku valodas statusu var jautāt līdzīgi kā, piemēram, H. Fāters par vācu, holandiešu un Šveices vācu valodu: *“Sind z.B. Deutsch, Holländisch und Schwyzerdeutsch drei Sprachen oder zwei oder eine bzw. drei Dialekte einer Sprache?”* Un kopā ar viņu arī atbildēt: *“Die Antwort hängt davon ab, wie man Dialekt definiert. Ist die gegenseitige Verständlichkeit entscheidend oder das Vorhandensein einer gemeinsamen Schriftsprache (also ein politisch-kultureller Aspekt) oder noch etwas anderes?”*¹ Kursenieku valodas gadījumā jautājums ir: vai tā ir patstāvīga valoda, vai tikai latviešu valodas dialekts? Abas pieejas ir atrodamas valodnieciskajā literatūrā, un abām ir savs pamatojums.

Ja uzskatām par būtiskākiem faktoros, ka 1) kursenieku valoda ir cēlusies (vai ir ģenētiski tuvu radniecīga) no dienvidrietumu Kurzemes latviešu valodas izloksnēm; 2) tā morfoloģiskās struktūras un fonētiskās sistēmas ziņā, kā arī leksikas pamatfondā ļoti maz atšķiras no latviešu valodas, resp. tās DR Kurzemes izloksnēm; 3) kursenieku valodas reālās funkcionēšanas laikā Kuršu kāpās, satiekoties cilvēkiem no Kuršu kāpām un Latvijas, tie vienmēr ir spējuši saprasties bez trešās valodas palīdzības, turklāt parasti uztvēruši, ka runā vienā valodā – “kursiski” resp. “latviski”; tad līdz ar Becenbergeru, Endzelīnu un citiem varam runāt par latviešu valodas dialektu Kuršu kāpās, kam, protams, ir sava īpatnēja vēsture un liktenis.

Ja mēs kā būtiskākos, savukārt, uztveram faktoros, ka 1) Kuršu kāpu valoda ir spēcīgi leišu un vācu valodas ietekmēta; 2) tajā trūkst daudz kā no tās kultūrleksikas, kas lietojama latviešu valodā, kā vietā parasti ir vai nu leišu, vai vācu vārdi; 3) Kuršu kāpu iedzīvotāji nekad nav sevi uzskatījuši par latviešiem un latviešu valodu par savu kultūras valodu; 4) Kuršu kāpu iedzīvotāji vienmēr bijuši politiski un, galvenais, teritoriāli ar citu valodu starpniecību atšķirti no pārējām latviešu apdzīvotajām zemēm; tad varam runāt par patstāvīgu valodu, kas runāta Kuršu kāpās.

Es teiktu, ka Kuršu kāpās pēdējo gadsimtu laikā ir pastāvējusi patstāvīga baltu valoda, kas attīstījusies neatkarīgi no sava vēsturiskā celma, ciešā kontaktā ar kaimiņu – leišu un vācu valodu. Tomēr par būtiskāko iemeslu šādai nostājai uzskatu sociālo, politisko, vēsturisko un etnopsiholoģisko, bet nevis lingvistisko aspektu.

2.

Aplūkojot kursenieku un viņu valodas tēmu Latvijas autoru darbos, nevar ignorēt agrāko pētniecības un avotu periodu, kas saistīts ar Latviju. Kā dažādās citās zinātnes nozarēs, tā arī valodniecībā un tostarp arī kursenieku tēmas vēsturē ir šķīrāms periods, kad ar problēmu nodarbojās galvenokārt Baltijas vācieši, un periods, kad paši latvieši rada savus pētījumus.

Kursenieku jautājuma risināšanai visagrāko materiālu Latvijā, kā zināms, sniedz Pauls Einhorns, Kurzemes superintendents, savā 1649. gadā Tērbatā izdotajā *“Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation”* Grāmatas ievadā ir jau daudzkārt citētie vārdi:

“Es halten sich auch ein gut Theil derselben [t.i. latviešu] in Preussen auff/ denn dieselben so am Curischen Hafe von der Memel und ferner biß fast an Dantzig/ am Wasser wohnen/ sind Letten und gebrauchen sich der Lettischen Sprache/ wie denn ich selbst sie da gesprochen und mit jhnen geredet/ und ob sie schon Teutsch verstehen und reden/ so gebrauchen sie sich doch/ wenn sie unter sich selbst reden/ der Lettischen Sprache. Ob sie aber von alters her daselbst gewohnet/ und das Land besessen/ oder aus Churland dahin kommen/ kan man nicht wissen/ sie können auch selbst keine Nachricht davon geben.”²

Būtiskākais šai piezīmē līdzās ģeogrāfiskām ziņām ir Einhorna viedoklis, ka Kuršu kāpās dzīvo latvieši, kas runā latviešu valodā. Šo uzskatu viņš neapšaubāmi balsta uz paša empīriskās pieredzes pēc sarunām ar Kuršu kāpu iedzīvotājiem, ar kuriem viņš ir varējis savā Kurzemes latviešu valodā labi saprasties. Einhorns tāpat ir pirmais, kas izsaka šādu nostāju, kurai vēlāk pievienojas daudzi citi.

Turpmākās ziņas par Kuršu kāpu iedzīvotājiem no Latvijas autoriem sniedz Gothards Frīdrihs Stenders savos darbos. Latviešu valodas gramatikā, aprakstīdams latviešu valodas izplatību, viņš saka:

“(5) In Preussen an dem Curischen Haf, als welcher

*auch daher den Namen hat, weil, die dasigen Fischerbauren sich Kuhren nennen. Sie sind eigentlich Letten und haben ihre eigene Kirche."*³

Arī Stenders līdzīgi Einhornam Kuršu kāpu iedzīvotājus ir uzskatījis par latviešiem un viņu valodu par latviešu valodu.

Nedaudz atšķirīgi izsakās Kārlis Fīdrihs Vatsons, viens no Latviešu literārās biedrības dibinātājiem 1824. gadā, kuŗš arī daudz darbojies latviešu rakstniecības laukā. Viņš pats ir apmeklējis Kuršu kāpas un raksta:

*"Die Überreste der alten Kuren sitzen ja noch jetzt auf der kurischen Nehrung und längs dem Haff, das von ihnen das kurische heißt, und diese Leute, die sich bis auf gegenwärtige Stunde Kuhrus nennen, sprechen nicht Finnisch oder Livisch, sondern rein Lettisch, wie ich mich davon an Ort und Stelle selbst überzeugt habe"*⁴

Kā redzams, Vatsons gan nesauc kāpu iedzīvotājus tieši par latviešiem, tomēr pārliecinoši apgalvo, ka viņi runā skaidrā latviešu valodā.

Savukārt Augusts Bīlenšteins savā plašajā latviešu valodas gramatikā *"Die lettische Sprache"* 1863.–1864. gadā, runājot par latviešu valodas izplatību, raksta līdzīgi kā savulaik Stenders:

*"Das Lettische wird gegenwärtig vom Volke gesprochen... 5. in Preußen auf der kurischen Nehrung, wohin sich bei dem früher lebhafteren Verkehr zur See wahrscheinlich lettische Ansiedler (Fischerbauern) vor Zeiten begeben haben."*⁵

Tādējādi laikā no 17. gs. līdz 19. gs. vidum visiem Latvijas vācu autoniem faktiski nav bijušas domstarpības jautājumā par kurseniekiem un to valodu: viņi sevi dēvē par kuršiem, bet runā neapšaubāmi latviešu valodā, par ko vairāki labi latviešu valodas pratēji paši ir pārliecinājušies.

3.

19. gs. otrajā pusē ir sarakstīti pirmie plašākie pētījumi gan par kurseniekiem, gan par viņu valodu. Šīs pētniecības veicināšanā sava loma ir arī Latviešu literārajai biedrībai, kuŗas *"Magazin"* ir publicēti vairāki darbi. Kā pirmais būtu jāpiemin jelgavnieka Viktora Dīderihsa pētījums *"Die kurische nerung und die Kuren in Preuszen"*, kas publicēts 1883.

gadā "Magazin" 17. sējumā. Šis darbs vispirms jau 1882. g. 8. decembrī tika nolasīts biedrības 54. gada sapulcē.⁷

V. Dīderihsa pētījumā ir divas daļas, kā arī divi pielikumi. Pirmajā daļā "Die kurische nerung" (1.–24. lpp.) vispirms ir dots Kuršu kāpu apraksts pagājušā gadsimta vidū. Tam seko ziņas no vēstures dokumentiem, sākot ar 13. gs. vidu, kā arī ziņas par iedzīvotājiem 1846. un 1871. gadā, bez tam arī agrāk publicētās literatūras saraksts. Otrā daļa "Die Kuren in Preussen" (25.–52. lpp.) veltīta Kuršu kāpu iedzīvotāju vēsturei. Arī te ievērota hronoloģiskā secība, sākot ar 16. gs. beigām, kad pirmoreiz skaidri pieminēti Kuršu kāpu iedzīvotāji. To tautība, resp. valoda pirmoreiz noteikta jau minētajā P. Einhorna "Historia Lettica" (1649). Tālāk minēti M. Pretorija, Hartknoha, K. F. Vatsona un citu autoru izteikumi, kā arī to analīze. Tāpat dots arī 19. gs. vidus iedzīvotāju raksturojums. Analizējot kursenieku valodu, Dīderihss balstās uz 1879. g. izdoto M. Felkeļa visumā vājo darbu "Die lettischen sprachreste auf der kurischen nehrung"⁸ Secinājums ir līdzīgs jau agrākos gados izdarītajam:

*"Wir ersehen aus dem mitgeteilten wörterverzeichnis, daß diese sprache rein lettisch, keineswegs ein verdorbenes lettisch ist, aber nicht wenige wörter und formen aus dem littauischen sich angeeignet hat. In ihren dialektischen eigentümlichkeiten.. zeigt sich, was geographisch leicht zu verstehen ist, ein näheres verhältnis zu dem lettischen des westlichen Kurlands, dem s. g. tahmischen."*⁹

Tādējādi tas ir laikam gan pirmais precīzākais kursenieku valodas un latviešu valodas sakaru definējums, kas, lai arī balstās uz ļoti nepilnīgu materiālu, tomēr savā būtībā ir pareizs, un citi pētnieki to ir tikai precizējuši.

Turpinājumā Dīderihss norāda arī uz 1787.–1789. g. Pēterburgā izdotajā vārdnicā "Linguarium totius orbis vocabularia comparativa" ievietoto 278 kursenieku vārdu sarakstu, kā arī cenšas izskaidrot, kādēļ tie kļūdaini piedēvēti krieviņiem (*Kriwinger*). Nobeigumā autors vēlreiz pievēršas vēsturei un mēģina noskaidrot, kad kursenieki apmetušies Kuršu kāpās. Šai sakarā ir analizēti gan 13. gs. dokumenti par toreizējo kuršu zemju iedalījumu, gan doti arī astoņi citāti no dažādiem 15. gs. dokumentiem par Kurzemes iedzīvotāju bēgšanu uz Austrumprūsiju. Tomēr Dīderihss izvairās sniegt konkrētu atbildi uz jautājumu par Kurzemes izcelsmes iedzīvotāju sākotnējās apmešanās laiku Kuršu kāpās.

Pirmais pielikums Dīderihsa darbam saucas *"Ueber die bezeichnungen: kurische und lettische sprache"* (53.–66. lpp.). Tajā viņš aplūko jēdziena "kuršu valoda" lietojumu Kurzemē kopš 14. gs. vidus līdz pat 18. gs. un tā pakāpenisku aizvietošanu ar nosaukumu "latviešu valoda", sākot ar 16. gs. Viņš skaidri parāda, ka 16. un 17. gs. abi termini ir lietoti kā sinonīmi attiecībā uz Kurzemes latviešu valodu. Par nosaukuma "kuršu valoda" saglabāšanos Prūsijā līdz pat 19. gs. vidum Dīderihss saka:

*"..so ist dies erklärlich genug, da der einfluß der litteratur, aus welchem sich die verbreitung des namens lettisch in Kurland herschreibt, dort nicht wirken konnte und auch das littauische die alte benennung festhielt."*¹⁰

Otrajā pielikumā *"Die beiden wörterverzeichnisse"* Dīderihss analizē gan t.s. "krieviņu" vārdu sarakstu no 1787.–89. g. *"Linguarium totius orbis vocabularia comparativa"*, sniegdams paraugam samērā lielu skaitu piemēru, gan arī M. Felkeļa grāmatā ievietoto kursenieku valodas materiālu, atzīmēdams tur bieži sastopamās neprecizitātes.

Kopumā jelgavnieka Viktora Dīderihsa darbu var novērtēt kā nozīmīgu pētījumu savā laikā, kas bija starpposms starp Felkeļa visumā vājo darbu un jau pilnīgajiem A. Becenbergera pētījumiem. Rakstā apkopotais vēsturisko avotu materiāls neapšaubāmi ir izmantojams arī šodien.

Latviešu literārās biedrības ieguldījums Kuršu kāpu un to valodas izpētes sakarā ir papildināms arī ar ievērojamo Kēnigsbergas universitātes profesora A. Becenbergera darbu *"Ueber die Sprache der preußischen Letten"*, jo tas pirmo reizi iznāca biedrības "Magazin" 18. sējumā 1887. gadā¹¹ un tikai pēc tam 1888. g. atsevišķā sējumā Getingenes izdevniecības "Vandenhoeck und Ruprecht" apgādā¹². Ar šo izdevumu gan Latvijas vāciešu ieguldījums kursenieku valodas un tās vēstures pētišanā izbeidzas.

4.

Latviešu interese par Kuršu kāpu iedzīvotājiem pamazām aizsākas tikai 19. gs. otrajā pusē līdz ar tautisko atmodu. Tad arī parādās pirmie raksti latviešu laikrakstos par Kuršu kāpām. Tiem, saprotams, nav zinātnisks, bet tikai populārzinātnisks un informatīvs raksturs. Pirmais pagaidām apzinātais raksts *"Latvieši Prūsijā"* parādās "Baltijas Vēstnesī" 1878. gada 31. numurā¹³. Šo rakstu parakstījis Andrievs Jonaitis, kas

patiesībā ir tulkotāja un publicista Andreja Dīriķa pseidonīms. Pats raksts nav oriģināls, bet tikai tai pašā 1878. gadā iznākušās L. Pasarges grāmatas "*Aus Baltischen Landen. Studien und Bilder*"¹⁴ atreferējums. Te atrodamas vispārīgas ziņas gan par Kuršu kāpu dabu, gan tās iedzīvotājiem, kas, kā jau virsrakstā norādīts, identificēti ar latviešiem.

Nākamā zināmā publikācija par Kuršu kāpām ir atrodamā 1879. gadā laikrakstā "Rīgas Lapa" Te ievietots anonīms raksts "*Briesmas uz Kūru kāpām*", kur stāstīts par kāpu dabu, īpaši par plūstošajām smiltīm un iespēju tajās noslīkt. Par iedzīvotājiem teikts, ka kāpas "*apdzīvotas no latviešiem, kas uz turieni laikam priekš dažiem gadu simteņiem iz Kurzemes aizgājuši uz dzīvi.*"¹⁵

Iespējams, ka 19. gs. beigās un arī 20. gs. sākumā presē ir publicēti arī citi līdzīga satura raksti, tomēr pagaidām nav izdevies tos apzināt. Katrā gadījumā ir skaidrs, ka latviešu interese par Kuršu kāpām šai laikā kopumā nav liela, un tā aprobežojas lielākoties tikai vispārīgu informāciju par kāpu dabu, tās vēsturi un iedzīvotājiem.

1896. gadā latviešu presē ir publicēts arī kāds raksts, ko pamatoti var uzskatīt par vispilnīgāko informāciju latviešu valodā par Kuršu kāpām 19. gadsimtā. Žurnāla "Austrums" pirmajā numurā ir ievietots A. Becenbergera raksts "*Prūsijas latvieši*"¹⁶ Šai rakstā ir daudz no tā, kas atrodams jau astoņus gadus agrāk vācu valodā publicētajos Becenbergera darbos. Te ir gan pārskats par Kuršu kāpu iedzīvotājiem, viņu valodu, tās dialektālo iedalījumu, ģenētisko saistību ar latviešu valodas izloksnēm, kā arī pārdomas par kursenieku apmešanās laiku Kuršu kāpās. Šķiet, A. Becenbergers nedaudz atkāpies no sava sākotnējā viedokļa par relatīvi vēlu kursenieku ienākšanu un domājis, ka vismaz daļa no viņiem jau kādā 13., 14. gadsimtā ir mitinājusies kāpās. Autors apraksta iespējamo vēlāko kurzemnieku virzību gar jūras krastu uz dienvidiem, norādot viņu dzīves vietas Sembas pussalā. Lai gan raksts nesniedz jaunus materiālus par kurseniekiem, tomēr latviešu valodā tā ir pirmā nopietnākā publikācija, kas paliek visizsmeljošākā līdz pat J. Plāķa darbiem 20. gs. divdesmitajos un trīsdesmitajos gados.

19. gs. beigās arī latviešu vidū rodas pirmā zinātniskā interese par kāpeniekiem un viņu valodu. 1895. gada jūnijā divas dienas Kuršu kāpās sava etnogrāfiskā ceļojuma laikā pa Lejaskurzemi un Prūsiju pavadīja skolotājs Pēteris Abuls. Par šo apmeklējumu viņš rakstījis RLB ZK Rakstu krājuma 11. sējumā, parakstoties ar pseidonīmu Tālvalds.¹⁷ Autors sniedz etnogrāfiskas ziņas par Nidas un Švarcortes (Jodkrantes) ciemiem – to iekārtojumu, apbūvi, iedzīvotājiem, viņu nodarbošanos.

Zināma uzmanība veltīta arī kāpenieku valodai – uzskaitīti vēju nosaukumi, dažādu mājas telpu apzīmējumi, doti skaitļa vārdi no 11 līdz 22, pieminēti vairāki īpatnēji vārdi un izteicieni. Rakstu Tāivalds jeb Pēteris Abuls nobeidz ar vēlāk daudzkārt atkārtoto domu, ka *“vēlējams būtu, ka mūsu valodnieki un etnogrāfi vairāk vērības piegrieztu šim klusam stūrītim.”*¹⁸

Vēl no 19. gs beigām būtu jāpiemin īsais vēlākā literatūrzinātnieka un folklorista Luža Bērziņa brauciens pie Klaipēdas novada un Kuršu kāpu latviešiem 1898. pavasarī. Apcerējumu par to viņš publicē gan tikai 1933. gadā¹⁹, tomēr apraksts attiecas galvenokārt uz šo viesošanos toreizējā Prūsijā. L. Bērziņa raksts ir vērtīgs ar to, ka pirmoreiz no latvieša pozīcijām raksturo kurseniekus, to dzīvi, pasaules izpratni un valodu. Neapšaubāmi nozīmīgas ir sociolingvistiskās piezīmes par valodas situāciju gan Melnragā un Klaipēdā, gan Kuršu kāpās. Interesants ir vērojums par jūrmaļu starp Melnragu un Klaipēdu. Tur: *“ar vīriešiem var latviski sarunāties ar kuŗu katru, lai gan viena daļa no viņiem ir leiši. Bet, lūk, leišu valoda ir arāju valoda un nepiestāv cilvēkam zvejas darbā: jūrā ejot “tura vērst kursisku” (jārunā latviski).”*²⁰ Vērtīga ir arī piezīme, ka Sarkavā *“latviski prata tik viena māmiņa, veca atraīne”*²¹ Tātad tieši 19. gs. pēdējos desmit piecpadsmit gados, laikā starp A. Becenbergera apmeklējumu un L. Bērziņa uzturēšanos šai kāpu ciemā kursenieku valoda ir būtībā izzudusi.

Plašāk L. Bērziņš ir aprakstījis uzturēšanos Nidā, kas tolaik vēl ir pilnīgi kursiska, sniegdams gan ieskatu būtiskākajās valodas īpatnībās, gan sociolingvistiskajā stāvoklī. Interesantas ir arī 19. gs. beigu atmiņas par A. Becenbergera zinātnisko darbību Kuršu kāpās. Kāds vecītis teicis, *“ka, “tas Bācānbārgārs” bijis grūti saprotams, “bet kad “tu runā, tad es skaidri saprotu”*²² Bērziņš ar saviem vērojumiem apstiprina jau Becenbergera izvirzīto tēzi, ka kursenieku valoda kāpu ziemeļos ir tuva dienvidrietumu Kurzemes valodai, bet dienvidu virzienā pakāpeniski tuvojas tāmiskajām izloksnēm. Raksta noslēgumā L. Bērziņš sniedz nelielu paša sacerētu stāstiņu “kursenieku valodā”, ko rakstījis vēl 1898. gadā tūlīn pēc Kuršu kāpu apmeklējuma, sabīvējot isā tekstā dažādas raksturīgas iezīmes gan morfoloģijā, gan sintaksē un leksikā.

Kuršu kāpas un to iedzīvotāji īsumā aplūkoti arī 1903. g. Rīgā izdotajā RLB Konversācijas vārdnīcā.²³ Te vienas slejas gaŗumā raksturoti kāpu dabas apstākļi, iedzīvotāju dzīves veids, kā arī to izcelsme. Sacīts, ka Zamlandē un ap Kuršu jomu dzīvojuši pirmie baltiskie kūri, kas vēlāk ienākuši Kurzemē un sajaukušies ar lībiešiem. Pieminēti kursenieku ciemi, bet par iedzīvotāju tautību teikts, ka *“Kūru*

kāpu iedzīvotāji tagad pa lielākai daļai vācieši un latvieši (kūri), tikai vienā vienīgā ciemā (Švartenortā) arī leiši."²⁴ Tātad kursenieki uzskatīti par latviešiem. Savukārt vecie Kurzemes kurši jeb kūri šai enciklopēdijā vēl uzskatīti par somu cilti²⁵. Arī rakstā par latviešiem²⁶ teikts, ka latvieši apdzīvo arī "tā saukto Kūru mari Prūsijā."

5.

Plašāka interese latviešu vidū par Kuršu kāpām un tās iedzīvotājiem rodas pēc Latvijas valsts izveidošanās 1918. gadā. Šai laikā nozīmīgs kļūst jautājums par tautiešiem, kas palikuši ārpus latviešu valsts robežām, un to vidū ir arī Kuršu kāpu iedzīvotāji. Samērā bieži latvieši dodas ekskursijās uz kāpām, apmeklējami arī turienes iedzīvotājus. Šie braucieni un to iespaidi samērā plaši atspoguļoti arī tā laika Latvijas presē.

Savdabīgi, ka pirmais Kuršu kāpu pieminējums un kursenieku valodas raksturojums vēl 1920. gada augustā ir saistīts ar Jāni Endzelīnu. Nelielā rakstiņā²⁷ ir atstāstīta laikraksta "Latvijas Vēstnesis" darbinieka saruna ar Jāni Endzelīnu, kas nesen viesojies Kēnigsbergas universitātē, ticies ar A. Becenbergeru un pabijis arī pie Kuršu kāpu iedzīvotājiem. Te ir galvenā informācija par kāpu apdzīvotajām vietām, iedzīvotājiem, valodu, tās kontaktiem ar vācu un leišu valodu, kā arī par kursenieku valodas dialektālo iedalījumu. J. Endzelīns, liekas, ir izklāstījis raksta autoram arī savus uzskatus par seno kuršu etnisko piederību, taču rakstītājs laikam gan nav spējis īsti atšķirt pēdējos no kurseniekiem, jo rakstā ir pretrunīgi izteikumi, un nez vai J. Endzelīns būtu varējis sacīt, ka: "Īstenībā tie nav latvieši, bet seno kuršu pēcnieki."

Šāda nekonsekvence ir vērojama arī citās divdesmito un trīsdesmito gadu avīžu publikācijās. Daļa autoru ir jaukuši kuršus ar kurseniekiem, piem., Br. Kalniņš, A. Dickalis 1932. g.²⁸, citi – atreferējuši jau A. Becenbergera izteikto viedokli par kurzemnieku pārceļošanu uz Kuršu kāpām, sākot ar 14. vai 15. gs., piem., kāds anonīms rakstītājs 1923. g.²⁹, vēl citi – atzinuši, ka jautājums par kursenieku ierašanās laiku Kuršu kāpās vēl nav līdz galam atrisināts.³⁰

Rakstu vairums šai starpkaņu laikā tomēr ir veltīts tagadnei – te atrodamam samērā plaši dabas un sadzīves apraksti³¹, etnogrāfiskas piezīmes³², arī etnolingvistiski vērojumi, kas var noderēt pētot kursenieku etnisko un valodisko pašapziņu. Daudzos nevalodniekus, kas pirmoreiz viesojušies Kuršu kāpās ir pārsteidzis tas, ka viņi ir varējuši pilnīgi brīvi saprasties ar kurseniekiem.

*"Bet visvairāk tomēr pārsteidz valoda: ar katru kursenieku latviski varat sarunāties par visām lietām. Tikai dažus jaunlaiku latvju vārdus viņi nesaprot, un starp viņu vārdiem arī gadās dažs latvietim nesaprotams."*³³

*"Dzirdēt kuršu kāpās skaidru latviešu jeb kuršu valodu bija liels pārsteigums. Nebija domājams, ka tik labi varēsim saprast kuršus."*³⁴

*"Un visu viņi saprata tāpat kā kuŗš katrs no mums un uz visu atbildēja skaidrā latviešu valodā, izņemot dažus vārdu piemaisījumus, izrunas akcentus."*³⁵

No otras puses, tikpat svarīgs ir novērojums, ka kursenieki Latvijas latviešu valodu identificējuši ar savējo, neņemot vērā arī atšķirības, tāpat arī latviešus devējot par "kurseniekiem", piemēram:

*"Arī kurši pārsteigti un brīnās, vai tas varot būt, ka tādi, pēc kungu modes ģērbusies kungi, protot kursiski."*³⁶

*"Nāc šīs, mans "kuzāngis" (brālēns) no Kurzemes atbraucis, nāc parāko kursiski, viņš, diži rāko."*³⁷

*..un nereti starp viņiem gadās tādi, kas bijuši pāra reizes Liepājā. "Jūs jau tur visi tādi paši kurši, kā mēs", tie stāstīja savus iespaidus."*³⁸

Šādi novērojumi var būt ļoti noderīgi, iztīrējot jautājumu par kursenieku valodas statusu. Ja savstarpēju saprotamību uzskata par nozīmīgu faktoru, tad minētie izteikumi balsta viedokli, ka tīri valodiski kursenieku valoda ir latviešu valodas izloksne.

Vairākos avīžu rakstos ir aplūkotas arī vieglāk pamanāmās valodas īpatnības vai pat sniegti sarunu atstāsti, izmantojot kurseniekiem raksturīgo leksiku, morfoloģiju un sintaksi³⁹ Visplašāk šais populārajās rakstos valodas parādības ir aplūkojis literatūrzinātnieks L. Bērziņš jau minētajā rakstā par viesošanas Kuršu kāpās 1898. gadā⁴⁰, komponists un folklorists E. Melngailis⁴¹, students F. Dukss⁴² Protams, gadās arī kuriozi. Tā anonīms autors "Jaunajā Balsī" 1923. g. raksta par skaitļa vārdiem: *"Tā piemēram līdz desmit viņi skaita pa latviski, bet tāļāki pa leitiski. Tas pierāda, ka šie ienācēji – latvieši – uz kūru kāpām – izceļošanas laikā no Kurzemes – pratuši skaitīt tikai līdz desmit."*⁴³ Pētniekiem, protams, ir zināms, ka A. Becenbergers 19. gs. otrajā pusē ir fiksējis vēl latvisko skaitļa vārdu 11–19 atliekas⁴⁴, tāvad aizgūtie lietuviskie skaitļa vārdi ir jauna kursenieku valodas parādība.

Latviešu sabiedrībā interese par Kuršu kāpām un kurseniekiem

pakāpeniski pieauga, līdz sasniedza kulmināciju trīsdesmito gadu pirmajā pusē. To atspoguļo arī periodikā atrodamo rakstu skaits (jāņem gan vērā, kas tas ir nosacīts, jo precīzu publikāciju daudzumu ir praktiski neiespējami noteikt). Tā 1920. g. ir atrodamas 1 raksts par šo tematiku, 1921. g. – 1, 1923. g. – 1, 1924. g. – 2, 1927. g. – 1, 1928. g. – 1, 1930. g. – 3, bet 1932. g. – 14, 1933. g. – 11. Pēc tam publikāciju skaits atkal samazinājās.

Ar kulminācijas periodu 1932. un 1933. g. saistīti vairāki notikumi. Jau no divdesmito gadu sākuma līdz ar intereses rašanos un biežajiem apmeklējumiem Kuršu kāpās latviešu inteliģencei radās vēlēšanās kulturāli atbalstīt kurseniekus. Gandrīz visos laikrakstu rakstos ir aicinājumi domāt par grāmatu sūtīšanu uz Kuršu kāpām, palīdzēt izveidot pamatskolas dzimtajā valodā, spējīgākos skolniekus sagatavot par skolotājiem Latvijas skolās. Vismaz daļa kursenieku, šķiet, arī atsaucīgi uzņēmuši domu par kultūras sakariem ar latviešiem. Līdz trīsdesmitajiem gadiem tomēr tikai nedaudzas grāmatas latviešu valodā neorganizētā veidā nonāca līdz Kuršu kāpām. Tad trīsdesmito gadu sākumā vairākas reizes tika sarūpēti lielāki latviešu grāmatu krājumi nogādāšanai Kuršu kāpās. Tā 1932. g. Kultūras fonds palielu grāmatu krājumu, kurā bija R. Blaumaņa, J. Poruka kopoti raksti, M. Skujenieka, J. Plāķa darbi un citas grāmatas par Latviju un latviešiem, dāvināja Kuršu kāpu jauniešiem, kas viesojās Rīgā kā sportisti.⁴⁵ Kultūras fonds 1932. g. 12. decembrī piešķīra Ls 1000 grāmatu iegādei kurseniekiem 1933. gadam⁴⁶ Arī 1933. g. beigās atvēlēti zināmi līdzekļi šim pašam mērķim⁴⁷ Tomēr Lietuvas varas iestādes neizrādīja atbalstu latviešu kultūras centieniem Kuršu kāpās, pat aizturēja iepriekš minētās grāmatas muitā, nodēvējot tās par "komunistiskām"⁴⁸ Arī vēlākajos gados, liekas, nekādi lielāki latviešu grāmatu krājumi Kuršu kāpās nenonāca.

Kultūras fonda Lielā dome tai pašā 1932. g. 12. decembra sēdē uzdeva Mazajai domei uzaicināt zinātnes un sabiedriskos darbiniekus, kas apmeklējuši Kuršu kāpas, lai kopīgi izstrādātu projektu par "*kultūrelas palīdzības organizācijām kuršiem plašākos apmēros.*" Šāda organizācija tomēr izveidota netika. Taču 1932. g. 22. decembrī Latvju rakstnieku un žurnālistu arodbiedrības valde izveidoja Kuršu draugu sekciju jeb komiteju, par kurās priekšsēdi ievēlēja doc. L. Auseju, par priekšsēža biedru K. Dzīlleju, par atbildīgo par ārlietu sakariem Rih. Bērziņu, par sekretāru Samu, par kasieri E. Birznieku-Upīti.⁵⁰ Sekcija nolēma ievākt ziņas par to, kas kursenieku lietā darīts līdz tam, no

dažādām organizācijām un privātām personām. Komitejas darbība laikam gan neritēja tik sekmīgi, kā bija iecerēts, turklāt presē tika pausta arī neizpratne, kāpēc iecerētās plašās sabiedriskās organizācijas vietā ir izveidota šaura, tikai ar vienu arodbiedrību saistīta komiteja.⁵¹ Tomēr noteiktu darbu komiteja paveica. Notika vairākas sēdes, tika izstrādāta darbības programma, kā arī par Kultūras fonda piešķirto naudu (Ls 1000) tika izveidotas sešas bibliotēkas nosūtīšanai Nidas, Preiju-Pervelkas, Jodkrantes, Bommelsvites un Melnraga zvejnieku biedrībām, kā arī Nidas kuršu muzejam.⁵² Šo grāmatu liktenis gan man nav zināms.

Viens reāls sadarbības fakts starp Latvijas latviešiem un kurseņniekiem tomēr notika. Tiesa, ne kultūras, bet sporta jomā. Sociāldemokrātu organizācijas SSS (Strādnieku Sports un Sargs) pārstāvji 1932. g. uzaicināja Nidas Sporta biedrības futbolistus apmeklēt Latviju. 24. septembrī piecpadsmit jauniešiem bija jāierodas Rīgā, tomēr šai datumā atbrauca tikai divi, kas bija Vācijas pavalstnieki, bet pārējos trīspadsmit aizturēja Lietuvas robežsargi, minot ieganstu, ka viņiem nepieciešamas vīzas vai Klaipēdas gubernatora zīmogs pasē, lai gan starp Latviju un Lietuvu pastāvēja bezvīzu režīms.⁵³ SSS vadītājs un Saeimas deputāts Br. Kalniņš griezās pie Latvijas leikšlietu un Ārlietu ministrijām ar lūgumu palīdzēt atrisināt problēmu, kas arī izdevās, un 25. septembra rītā trīspadsmit pārējie futbolisti ieradās Rīgā. Nidas futbolisti ar savu melnbalti rūtoto karogu piedalījās SSS propagandas nedēļas atklāšanai veltītajā gājienā no Tautas nama uz stadionu. Tur arī notika spēle, kurā ar 4:1 pārāki bija rīdzinieki.⁵⁴ Kurseņniekiem Rīgā parādīja arī citas ievēribas cienīgas vietas. Viņi pabija Centrāltirgū, ostā, pilī, Saeimas namā, Raiņa kapos, Brāļu kapos, Jūrmalā, apmeklēja Operu un Nacionālo teātri.⁵⁵ Tālāk Nidas futbolistu ceļš veda uz Liepāju, kur 27. septembrī notika spēle ar Liepājas SSS futbolistiem. Arī tajā ar 2:1 pārāki bija mājinieki, bet pirms tam viesi tika sagaidīti ar brokastīm, kurū laikā risinātas dažādas sarunas par dzīvi, valodas īpatnībām un citiem jautājumiem.⁵⁶ Tai pašā dienā kurseņnieki arī devās mājup, paņemdami līdz Kultūras fonda dāvinātās grāmatas, kurās gan, kā jau minēts, līdz Kuršu kāpām tā arī nenonāca. Notika arī atbildes vizīte, kad SSS futbolisti viesojās Nidā un Jodkrantē 1933. g. jūlijā.⁵⁷ Jāpiemin gan, ka pilsoniskā prese šos kurseņnieku un latviešu kontaktus praktiski neatspoguļoja.

1933. gads ir iezīmīgs arī ar to, ka iznāk plašākā Kuršu kāpām veltītā grāmata latviešu valodā – *“Kuršu zemē un ļaudīs”*⁵⁸ Šai 58 lappušu biezajā grāmatā apkopoti četrus autoru (J. Druva, H. Zariņš,

Edv. Jansons, A. Grīns) seši raksti, kas papildināti ar Fr. Strazdiņa fotogrāfijām. Visi autori 1933. gada vasarā apciemoja Kuršu kāpas un šeit apraksta savus vērojumus brauciena laikā, kāpu dabu, vēsturi, kā arī izsaka pārdomas par Kuršu kāpu iedzīvotāju kultūras atbalsta labā veicamo.

Ar divdesmito un trīsdesmito gadu miju ir saistīti arī nopietnākie zinātniskie Kuršu kāpu apmeklējumi un galvenās zinātniskās publikācijas. Pirmais un arī visplašākais Kuršu kāpu iedzīvotāju valodai veltītais apcerējums ir Juŗa Plāŗa "*Kursenieku valoda*"⁵⁹, kas iznāca 1927. gadā. Tā pamatā ir autora novērojumi Kuršu kāpās. Darbā ir ievada daŗa, kas veltīta vispārīgiem jautājumiem, neliels tekstu krājums (39.–44. lpp.), fonētikas apraksts (45.–51. lpp.), kā arī morfoloŗijas daŗa (51.–73. lpp.). Pielikumam veido vairākas leksikas grupas (vietvārdi, zvejnieku saimes, zvejas rīku, dzīvnieku, braucamo rīku un vēju nosaukumi – 74.–74. lpp.), kā arī neliela vispārīga vārdnīca (79.–124. lpp.). Kā interesantākie būtu minami intonāciju un vokālisma apraksti fonētikas daŗā, kā arī verbu un prepozīciju apraksti. Nozīmīgs ir arī daudzviet atrodamais paralēlformu uzskaitījums un apraksts, kas sniedz sinhronu ainu par izlokšņi. J. Plāŗa darba nozīme nav pārvērtējama. Tas ir otrais no tikai diviem kursenieku valodas aprakstiem, kas aplūko valodu tās dabīgās eksistences vietā, turklāt dod iespēju novērtēt valodas attīstību četrdesmit gadu laikā kopš plašā A. Becenbergera pētījuma. Nozīmīgs tas ir arī ar to, ka sniedz latviešu pētnieka viedokli, kas subjektīvi var būt atšķirīgs no citu tautu pētnieku uztvertā.

1931. gadā bija noorganizēta Latviešu folkloras krātuves ekspedīcija uz Kuršu kāpām, kuŗā piedalījās J. Endzeļins, A. Medne, M. Miezone un A. Šlesere. Šī ekspedīcija, vairākas dienas uzturoties Kuršu kāpu Lietuvas daŗā, savāca diezgan lielu daudzumu dažāda valodas materiāla, kas tika apkopots un izdots līdz ar dažiem citiem materiāliem krājumā "*Kuršu kāpu folklorā*"⁶⁰ prof. P. Šmita redakcijā 1933. gadā. Tā kā LFK darbinieŗu uzdevums bija vākt folkloras, nevis valodas faktus, tad valodniecības vajadzībām teksti ir izmantojami kritiski. LFK glabājas arī ņo materiālu manuskripti (fonds 1298, vienības 1–163), kas ir noteikti jāpārlūko, lai iegūtu precīzāku valodas materiālu. Saŗdzinot publicētos tekstus ar oriŗināliem, redzams, ka tie ir daŗēji rediŗēti, reizēm daŗas valodas svārstības vienādojot, reizēm laikam gan vienkāŗši kļūdoties tekstu pārrakstīšanas laikā. Turklāt jāpiezīmē, ka pierakstos vietām ir apzīmētas parādības, kas izdevumā nav, proti – platais e, zilbju intonācijas un vārda uzsvars. Ja gatavotu jaunu visu

jau agrāk publicēto kursenieku tekstu krājumu, šie LFK materiāli noteikti būtu jāsakāro ar tekstu oriģināliem.

Tekstu krājumā *"Kuršu kāpu folklorā"* ievietoti arī vairāki citi materiāli. Nozīmīgākais no līdz tam nepublicētiem ir komponista un folklorista E. Melngaila vākums 1931. gada 26. maijā, kad viņš vienu dienu pavadīja Kuršu kāpās sava Dienvidkurzemes un Sventājas latviešu apceļojuma laikā. Arī šo materiālu oriģināli ir atrodami Latviešu Folkloras krātuvē (fonds 1045, vienības 5052–5062). E. Melngaila pieraksti arī ir publicēti labotā veidā. Izdevumā netiek parādīta uzsvāra vieta, piem., *kāđang* 17,5 (īsti: *kāđáng*), *labai* 17,18 (īsti: *labái*), kā arī dažviet neprecīzi norakstīts, piem., *dang* 16,28 (īsti: *daug*), *sānā*, *augstvējā* 17, 35 (īsti: *sāna*, *augstvēja*), *viņķe* 18,11 (īsti: *riņķe*), bez tam nav publicēts pilnīgi viss savāktais materiāls.

E. Melngailis ir pabijis Kuršu kāpās arī iepriekš – 1927 gadā, ko viņš aprakstījis "Jaunākajās Ziņās"⁶¹ Tad viņš pierakstījis arī kādus folkloras materiālus, no kā vienīgais publicējums ir krietni vēlāk – 1951. gadā izdotajos *"Latviešu mūzikas folkloras materiālos."* Te atrodams šāds teksts.

*"Fricis Glins Preiļos Kuršu kāpās, kas valodā bagātas,
bet dziesmā jau nabagas. Rakst. E.M. 1927 Preiļos.
Tévis, tévis, tais' man laivu, aud, mamina, zeģelīt',
Hei juksasa hei rilasa hei raidirudi rallala!"* (ar notīm)⁶²

Pieraksta oriģināls un eventuālas citas dziesmas vismaz Latviešu Folkloras krātuvē nav atrodamas.

J. Endzelīns, izmantodams 1931. gada ekspedīcijas materiālus, kā arī dažādas publikācijas, ir sagatavojis savu vienīgo apcerējumu par kursenieku valodu, kas publicēts žurnālā "Burtnieks" *"Par kurseniekiem un viņu valodu"*⁶³ Šim rakstam ir vairāk populārs nekā zinātnisks raksturs, tomēr tas sniedz ne tikai citu pētnieku izteikumu (pirmkārt jau A. Becenbergera) pārstāstu, bet arī paša J. Endzelīna domas. Rakstā dots īss pārskats par valodas situāciju Kuršu kāpās trīsdesmito gadu sākumā un arī agrāk, pieminēti līdz tam laikam iznākušie būtiskākie pētījumi. J. Endzelīns raksturo īpatnējākās kursenieku valodas iezīmes un dialektālo diferenciāciju, kā arī pakavējas pie jautājuma, *"no kurienes un kad šie kursenieki savās kāpās ieradušies."*⁶⁴ Šai jautājumā gan J. Endzelīns savu viedokli neizsaka, tikai atkārtoti A. Becenbergera un V. Dīderihsa minētos faktus un spriedumus. Būtiski pieminēt vēl J. Endzelīna izteikumu par kursenieku

valodas statusu: „*..mums jāatzīst, ka šī kursenieku runa ir tikai kāds latviešu valodas dialekts.*”⁶⁶

Bez šī viena lielā raksta J. Endzelīns ir vairākkārt pievērsies atsevišķiem kursenieku valodas faktiem savās īsajās piezīmēs jeb “*Sīkumos*” Viņš ir skaidrojis adjektīvu *afal's* ‘apaļš’⁶⁷, adverbu *dareizu* ‘atkal’⁶⁸, adjektīvus *apakšveja* ‘apakšēja’, *iekšveja* ‘iekšēja’⁶⁹, kā arī verba tagadnes 3. pers. formu *prada* jeb *prad* ‘sāk’⁷⁰

Latviešu valodā visplašākā kursenieku valodas apraksta autoram J. Plāķim trīsdesmitajos gados ir vēl divi raksti par Kuršu kāpu iedzīvotājiem. Pirmais no tiem “*Kursenieki jeb Kuršu kāpu iedzīvotāji*”⁷¹ ir populārs raksts, kur sniegtas dažas vispārīgas ziņas par kāpu dabu, etnisko situāciju un valodu, tomēr nozīmīgs ar to, ka autors šeit skaidri postulē savu nostāju kursenieku izcelsmes jautājumā. J. Plāķis raksta: “*Pēc manām domām kursenieki nav še vēlāki ieceļotāji (atskaitot dažas dzimtas), bet tie ir seno kuršu atliekas, kas atlikuši šinī nepievilcīgajā un ūdeņu noslēgtajā zemes joslā pēc tam, kad dienvidu kuršu iedzīvotāju galvenās masas saplūdušas ar Lietuvas zemiešiem (žemaičiai) resp. šo pēdējo pārspētas un absorbētas.*” Šo pašu viedokli J. Plāķis bija īsi izteicis jau dažus gadus agrāk rakstu krājumā “*Latvieši*”⁷² un tā vāciskajā versijā “*Die Letten*”⁷³

Šim jautājumam J. Plāķis pievērsās vēlreiz plašākā rakstā “*Kuršu kāpas un kursenieki*”⁷⁴ 1937. gadā. Te arī izteikti argumenti, uz kuriem J. Plāķis balstās. Viņš nepiekrīt A. Becenbergera viedoklim, ka kursenieki ienākuši kāpās no Kurzemes tikai sākot ar 15. gs., kas balstās uz Ž. de Lanua (*G. de Lannoy*) 1413. g. liecību par kāpu neadzīvotību. J. Plāķis atgādina, ka jau 1366. g. kāds vecs dokuments piemin zvejošanu Kuršu jomā un divus vietvārdus: *Cropstein et Pillecop montes*, kas neapšaubāmi saistāmi ar vēlākajiem kursenieku: *Grāpšta kalns* un *Piikupes kalns*.⁷⁵ Otrs arguments ir tas, ka 17. gs. vidū kursenieki P. Einhornam vairs nav varējuši pateikt, no kurienes un kad ienākuši kāpās. J. Plāķis secina⁷⁶, ka, ja šī ienākšana būtu notikusi tikai pirms 150–200 gadiem, ļaudis to neapšaubāmi atcerētos. Tādējādi J. Plāķis uzskata, ka kursenieki veido vieno sākotnēju veselumu ar Dienvidrietumkurzemes jeb senās Duvzares iedzīvotājiem.⁷⁷

Vēl jāpiemin arī E. Bleses raksts “*Kursenieku valoda*”⁷⁸ Latviešu konversācijas vārdnīcā. Tas, protams, nav patstāvīgs pētījums, tomēr sniedz pārskatu par valodas izplatību un galvenajām no latviešu valodas atšķirīgajām īpatnībām, kā arī par iespējamo ieceļošanas laiku Kuršu kāpās. E. Blese raksta: “*Šķiet, ka tagadējie k-i tikai tikdaudz, cik viņos*

izkusuši kādi senprūšu elementi, ir senseie kāpu iedz.; citādi tie jāuzskata par ieceļotājiem." E. Blese līdz ar A. Becenbergeru domā, ka ieceļošana notikusi lielākoties 15. gadsimtā.

Pārskatot visu divdesmitajos un trīsdesmitajos gados kuršu jautājumā darīto, var secināt, ka latviešu sabiedrībā šai laikā bija radusies interese par Kuršu kāpām un to iedzīvotājiem, kas atspoguļojās gan ceļojumos uz kāpām, gan rakstos periodikā, gan samērā aktīvā rosībā palīdzēt saglabāt kursenieku valodu. Tomēr starptautiskie notikumi šos nodomus neveicināja, bet drīzāk pat kavēja. Zinātnieku interese bija vērsta divos virzienos: kursenieku valodas sinhrona aprakstīšana un problēma par kursenieku ieceļošanas laiku Kuršu kāpās. Paliekošākā vērtība nepašaubāmi ir J. Plāķa rakstam "*Kursenieku valoda*" un arī citiem tekstu vākumiem.

6.

Laikā pēc Otrā pasaules kara kursenieku valodas izpēte Latvijā ir gājusi mazumā. Tas ir saistīts ar vairākiem apstākļiem. Pirmkārt, mainoties Austrumprūsijas politiskajai piederībai, no tās aizbrauca vai tika padzīti gandrīz visi bijuši iedzīvotāji, tostarp arī Kuršu kāpu dienvidu daļas iedzīvotāji. Prom uz rietumiem devās arī liela daļa bijušā Klaipēdas apgabala iedzīvotāju, neatkarīgi no tautības. Migrācijas procesu rezultātā kursenieku skaits Kuršu kāpās strauji saruka, un atlikušie savu valodu vairs varēja lietot tikai ļoti ierobežoti savstarpējā satiksmē. Otrkārt, pētniecība noteikti neattīstījās arī valodnieku subjektīvās neieinteresētības dēļ, kā arī Kuršu kāpu pierobežas un rezervāta statusa dēļ.

Noteikts ieguldījums kursenieku valodas pētniecībā tomēr ir ticis paveikts vairākās dialektologu ekspedīcijās Kuršu kāpās. 1957. gada aprīlī kopā ar Lietuvas ZA Lietuviešu valodas un literatūras institūta darbiniekiem tur viesojās arī Latvijas ZA Valodas un literatūras institūta darbinieces E. Šmite un M. Graudiņa.⁷⁹ Taču nekādi materiāli no abu valodnieču ekspedīcijas institūtā nav saglabājušies.

Vēl viena organizēta ekspedīcija notika 1961. gadā, kad Kuršu kāpās kopīgi bija Latvijas ZA un Latvijas universitātes valodnieki. Laikā no 1961. gada 10. (vai 12.) līdz 16. majam L. Cepļītis un J. Kušķis veica magnetofona ierakstus Nidā, Preilā, Pervelkā un Jodkrantē, kuŗu rezultātā radās ierakstu kolekcija, kas glabājas divos eksemplāros Latviešu valodas institūtā (kartotēkas numuri 151–159) un Latvijas universitātes Filoloģijas fakultātē. 1961. gada kolekciju veido deviņi ieraksti trīspadsmit magnetofona lentēs, kas astoņdesmitajos gados

Latviešu valodas institūtā tika vēlreiz pārskatīti. Kopā ir ap desmit stundu šādu ieskaņojumu. Diemžēl tikai pavisam neliela daļa no tiem ir atšifrēta.

Vēlāk tika veikti arī daži individuāli ieraksti, kas gan neglabājas kopīgajās krātuvēs, bet atsevišķu valodnieku privātās fonotēkās. Šādu ierakstu un arī pierakstu skaits pagaidām nav apzināts.

Īpašu pētījumu par kursenieku valodu vai tās vēsturi Latvijā pēc Otrā pasaules kara nav bijis. Tomēr noteikti jāpiemin D. Zemzares grāmata "*Latviešu vārdnīcas*"⁸⁰, kur, rakstot par 1787.–89. gada "*Linguarium totius orbis vocabularia comparativa*", autore piemin arī kursenieku valodas faktus. Būtiskākā šais rindās ir norāde, ka Zinātņu akadēmijas Pēterburgas arhīvā P. S. Pallasas papīros ir atrodams kursenieku vokabulārija rokkraksts latīņu burtiem, kas daudzviet atšķiras no iespiestā kļūdainā teksta. Kā raksta pati D. Zemzare: "*Atrastais manuskripts dod iespēju izlabot daudzās kļūdas un pārpratumus lielajā vārdnīcā un ir vecākais Kuršu kāpu latviešu leksikas avots.*"⁸¹

7

Kursenieku valodas izpētes darbs joprojām nav pabeigts. Neraugoties uz faktisko šīs valodas jeb izloknes kā reāli izmantojama saziņas līdzekļa izžušanu, tomēr vēl daudz ko var darīt kursenieku valodas pētīšanā. Te var izvirzīt divus primārus uzdevumus: pirmkārt, censties iegūt vēl jaunus ierakstus vai valodas faktus no vēl dažiem pēdējiem Kuršu kāpās dzīvojošajiem cilvēkiem, kas prot "*kursisku*"⁸²; otrkārt, nepieciešams atšifrēt jau agrāk izdarītos ieskaņojumus, lai tos varētu izmantot tālākai pētniecībai. Šo ierakstu nozīme nav pārvērtējama, jo tie ir laikam gan vienīgi, kas fiksē ieskaņojumos kursenieku valodu tās vēsturiskajā teritorijā, kur tā bija ikdienas saziņas līdzeklis, nevis vairs tikai reminiscences. Bez tam būtu nepieciešams apzināt un apkopot arī tos kursenieku valodas materiālus, kas glabājas dažādos privātos arhīvos un kolekcijās.

Tikai izmantojot visus šos materiālus, būtu iespējams radīt pētījumus, kas atainotu kursenieku valodu ne tikai sinhroni un individuāli, bet arī plašākā laika skatījumā, novērtējot izmaiņas, kas notikušas šai tikai runātajā valodā laikā no pirmajiem fiksējumiem 18. gs. līdz pat tās faktiskai aiziešanai nebūtībā uz trešā gadu tūkstoša sliekšņa.

Atsauces

- ¹ Vater H. Einführung in die Sprachwissenschaft. München: Wilhelm Fink, 1994, 22.
- ² Einhorn P. Historia Lettica. Das ist Beschreibung der Lettischen Nation... Dorpt in Liefland.. 1649, 1.
- ³ Stender G.F. Neue vollständigere Lettische Grammatik. Braunschweig 1761, 4. Līdzīgi arī otrajā izdevumā – Stender G.F. Lettische Grammatik. Mitau, 1783, 17
- ⁴ Watson K.F. Darstellung der alten Eintheilung von Kurland, wie die Deutschen solche vorfanden; nach Urkunden aus dem dreyzehnten Jahrhundert und nach den ältesten Chronisten// Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst. Zweyter Band. Mitau, 1822, 286.
- ⁵ Bielenstein A. Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargelegt. Erster Theil. Berlin, 1863, 10–11.
- ⁶ Diederichs V. Die kurische nering und die Kuren in Preussen// Magazin hrsg. von der Lettisch–Literarischen Gesellschaft. 17. Bandes 1. Stück. Mitau, 1883, 1–97
- ⁷ Magazin.. 17. Bandes 1. Stück. Mitau, 1883, 162.
- ⁸ Völkel M.J.A. Die lettischen sprachreste auf der kurischen nering. Heidelberg, 1879.
- ⁹ Diederichs V. Op. cit., 43.
- ¹⁰ Diederichs V. Op. cit., 66.
- ¹¹ Bezzenberger A. Ueber die Sprache der preußischen Letten// Magazin hrsg. von der Lettisch–Literarischen Gesellschaft. 18. Band. Mitau, 1887, 1–170.
- ¹² Bezzenberger A. Ueber die Sprache der preußischen Letten. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1888.
- ¹³ Jonaitis A. Latvieši Prūsijā// Baltijas Vēstnesis, 1878, nr. 31.
- ¹⁴ Passarge L. Aus den Baltischen Landen. Studien und Bilder. Glogau, 1878.
- ¹⁵ Briesmas uz Kūru kāpām// Rīgas Lapa, 1879, nr. 192.
- ¹⁶ Becenbergers A. Prūsijas latvieši// Austrums, 1896, 21–25.
- ¹⁷ Tālvāldis. Pa Dienvidus-Kurzemi un Prūsiju. V. Uz Kuršu kāpām// Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas Rakstu krājums. 11. krājums. Jelgavā, 1897, 98 – 106.
- ¹⁸ Op. cit., 106.
- ¹⁹ Bērziņš L. Aizmirsti tautas brāji dzintara krastos// Burtnieks, 1933, nr. 2, 122–136.
- ²⁰ Op. cit., 127
- ²¹ Op. cit. 129.
- ²² Op. cit., 134.
- ²³ Konversācijas vārdnīca. Otrais sējums. Gnozijs – latvieši. Rīgā, RLB Derīgu grāmatu nodaļa, 1908, 2055.

²⁴ Turpat.

²⁵ Turpat.

²⁶ Turpat, 2191.

²⁷ A. Prof. J. Endzelīns par kuršiem un prūšu leišiem// Latvijas Vēstnesis, 1920, nr. 28.

²⁸ Sk. Kalniņš Br. Kurša un kurši. Kuršu futbolistiem iebrucot// Socialdemokrāts, 1932, nr. 216. Tas pats arī Liepājas sociāldemokrātu laikrakstā: Strādnieku Avīze, 1932, nr. 217. Dickalis A. Kuršu Zeme// Zemgāliešu Domas, 1932, nr. 10.

²⁹ -mp-. Kuršu kāpas// Jaunā Balss, 1923, nr. 5.

³⁰ Sk., piem., Grīns A. Kuršu kāpās// Latvijas Kareivis, 1933, 135–136.

³¹ Sk., piem.: Zālīte E. Latvju tautas atlūzis zars (Iespaidi Kuršu kāpās) // Jaunākās Ziņas, 1934, nr. 178, 182; Malvess R. Rudeniģis ceļojums Kuršu kāpās// Jaunākās Ziņas, 1936, nr. 228; Unams Ž. Kuršu kāpās// Jaunais Zemgālietis, 1924, 159, 160; Dzijleja K. Kuršu kāpās// Socialdemokrāts, 1933, nr. 153, 154; Druva J. Kuršu zeme un ļaudis// Brīvā Zeme, 1933, nr. 142, 148; Dickalis A. Ciemā pie kuršiem// Jaunais Zemgālietis, 1932, nr. 146–160.

³² Melngailis E. Kuršu kāpās// Jaunākās Ziņas, 1927, nr. 142, 145; Rudzītis R. Kuršu kāpās// Latvijas Vēstnesis, 1924, nr. 141; Dzijleja K. Op. cit.; Etnogrāfs. Dziesmotais Jāņu vakars Kuršu Nidas ciemā// Brīvā Zeme, 1932, nr. 144.

³³ Zālīte E. Op. cit.

³⁴ Dukss F. Varonīgākā senlatvju cilts atvase Kuršu kāpās// Atpūta, 1932, nr. 403.

³⁵ Unams Ž. Op. cit.

³⁶ Dukss F. Op. cit.

³⁷ Bērziņš R. Kūru kāpās (Pie latvju zvejniekiem)// Latvijas Kareivis, 1921, nr. 178–180.

³⁸ A.Str. Cimos pie brāļiem, kas atrauti savai tautai// Latvija, 1934, nr. 3829.

³⁹ Melngailis E. Op. cit.; Zālīte E. Op. cit.; Bērziņš R. Op. cit.

⁴⁰ Bērziņš L. Op. cit.

⁴¹ Melngailis E. Op. cit.

⁴² Dukss F. Op. cit.

⁴³ -mp-. Op. cit.

⁴⁴ *wienapadesimt, wienpazmit, duipadesimt, duipazmit* u.c.. Sk. Bezenberger A. Ueber die Sprache der preußischen Letten// Magazin hrsg. von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. 18. Band. Mitau, 1887, 71.

⁴⁵ Cik "plašas" Lietuvas ierēdņu zināšanas par latvju literatūru// Socialdemokrāts, 1932, nr. 228.

⁴⁶ Kultūras fonds organizē tuvināšanos ar kuršiem// Jaunākās Ziņas, 1932, nr. 282.

⁴⁷ Kuršu zeme un tās iedzīvotāji// Ventspils Avīze, 1933, nr. 69.

⁴⁸ Šilde Ā. Latvijas vēsture 1914–1940. Stokholma: Daugava, 1976, 482; Cik "plašas" Lietuvas ierēdņu zināšanas par latvju literatūru// Socialdemokrāts, 1932, nr. 228; Kultūras fonds organizē tuvināšanos ar kuršiem// Jaunākās Ziņas, 1932, nr. 282; Endzelīns J. Kurši un kursenieki// Latvis, 1933, nr. 3364.

⁴⁹ Kultūras fonds organizē tuvināšanos ar kuršiem// Jaunākās Ziņas, 1932, nr. 282.

⁵⁰ Kuršu draugi// Jaunākās Ziņas, 1932, nr. 291.

⁵¹ Kursas dēls. Sadrumstalota rīcība kuršu jautājumā// Pēdējā Brīdī, 1933, nr. 31; Kursas dēls. Kuršu draugu komitejas lieta// Pēdējā Brīdī, 1933, nr. 42.

⁵² Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1933–1934, 19050–19051.

⁵³ Āzis. Kurši aizmirsti Lietuvā// Socialdemokrāts, 1932, nr. 217

⁵⁴ Āzis. Kurši Rīgā// Socialdemokrāts, 1932, nr. 218.

⁵⁵ Āzis. Sena cilts – jauni biedri// Socialdemokrāts, 1932, nr. 219.

⁵⁶ A.S. Vakar Liepāju apciemoja "penkalik" braši zvejniekdēli// Strādnieku Avīze, 1932, nr. 219.

⁵⁷ Dzijleja K. Op. cit.

⁵⁸ Kuršu zemē un ļaudīs (Vērojumu un atmiņu grāmata). Rīga: Brīvā Zeme, 1933.

⁵⁹ Plāķis J. Kursenieku valoda// Acta universitatis Latviensis, 1927, XVI, 33–124.

⁶⁰ Kuršu kāpu folklorā. Prof. P. Šmita redakcijā. Rīgā, 1933. (Latviešu Folkloras Krātuves materiāli. B.2).

⁶¹ Melngailis E. Op.cit.

⁶² Melngailis E. Latviešu muzikas folkloras materiāli. I. Korsa. Rīga: LVI, 1951, 169.

⁶³ Endzelīns J. Par kurseniekiem un viņu valodu// Burtnieks, 1931, XII, 1102–1108 (= Darbu izlase. III sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979, 571–578).

⁶⁴ Endzelīns J. Op. cit., 1107.

⁶⁵ Par kursenieku izcelsmi J. Endzelīns ir izteicies jau agrāk: Sīkumi. III // FBR, 1927, VII, 30 (= Darbu izlase. III sēj. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 1979, 437).

⁶⁶ Endzelīns J. Op. cit., 1104–1105.

⁶⁷ Sīkumi. XCI// FBR, 1932, XII, 114 (= Darbu izlase. III sēj. 2. daļa. Rīga: Zinātne, 1980, 55).

⁶⁸ Sīkumi. CXIV// FBR, 1932, XII, 176–177. (= Darbu izlase. III sēj. 2. daļa. Rīga: Zinātne, 1980, 66).

⁶⁹ Sīkumi. CXV// FBR, 1932, XII, 177. (= Darbu izlase. III sēj. 2. daļa. Rīga: Zinātne, 1980, 66).

⁷⁰ Sīkumi. CXX// FBR, 1933, XIII, 62. (= Darbu izlase. III sēj. 2. daļa. Rīga: Zinātne, 1980, 110).

⁷¹ Plāķis J. Kursenieki jeb Kuršu kāpu iedzīvotāji// Universitāte, 1933, nr. 2, 17–18.

⁷² Plāķis J. Baltu tautas un ciltis// Latvieši. Rakstu krājums. Rīga: Valters un Rapa, 1930, 45–49. Tas pats arī otrajā izdevumā: Latvieši. Rakstu krājums. Otrs revidēts iespiedums. Rīgā: Valters un Rapa, 1936, 45–49.

⁷³ Plāķis J. Die baltischen Völker und Stämme// Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten. Riga: Walters & Rapa, 1930, 49–55.

⁷⁴ Plāķis J. Kuršu kāpas un kursenieki// Senatne un Māksla, 1937, II, 151–160.

⁷⁵ Op. cit., 152.

⁷⁶ Op. cit., 154.

⁷⁷ Op. cit. 153, 160.

⁷⁸ Latviešu konversācijas vārdnīca. 10. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1933–1934, 19039–19042.

⁷⁹ Sal. Morkūnas K., Sabaliauskas A. Kuršių Neringos žvejų lietuvių tarmė ir lietuvių kalbos įtaka šių žvejų latvių kalbai // Lietuvių kalbotyros klausymai. T. II. Vilnius, 1959, 134.

⁸⁰ Zemzare D. Latviešu vārdnīcas (līdz 1900. gadam). Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1961.

⁸¹ Op. cit. 169. (attēls), 171., 174.

⁸² Sk. informāciju par pēdējiem kurseniekiem kāpās rakstā: Kiseliūnaitē D. Kuršių nerijos kuršininkų kalbos ir etninio identiteto klausimai// Baltistica, T. XXX(2), 1995, 59–64.

Dzintra PAEGLE

LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBGRĀMATAS VĒSTURES JAUTĀJUMI (1940–1950)

Skolu latviešu valodas mācībgrāmatas no 1940. gada līdz 1948. gadam turpināja tās mācībgrāmatu izveides tradīcijas, kas bija izveidojušās Latvijas brīvvalsts laikā, kaut gan Latvijā viena pēc otras mainījās okupācijas varas.

“ 1940. gada 11. jūnijā Latviju piemeklēja viena no lielākām nelaimēm, kāda vien var uzbrukt kādai zemei un tautai. Tas bija boļševiku iebrukums ar visas mūsu dzīves pārveidošanu pēc Padomju paraugiem. Mūsu skolas to izjuta sevišķi smagi. Mācību ilgums līdz abitūrijam saīsinājās no līdzšinējiem divpadsmit uz desmit gadiem; programmā ieviesās boļševiku propaganda, savienota ar Eiropas kultūras un citu tautu zākāšanu, audzināšanā - spiegošana, nodevība un visu ētisko principu ignorēšana, reliģijas apkarošana. Katrai mācības stundai vajadzēja sevī ietvert Padomijas slavināšanu, citu valstu pulgošanu, reliģijas zaimošanu un internacionālo audzināšanu. Ja kādā mācības stundā šo elementu trūka, tā neskaitījās pilnvērtīga.

Zināms, ka ar šādām pārmaiņām nevarēja samierināties ne skolotāji, ne skolnieki, kāpēc it drīz sākās vēl nepiedzīvotas represijas. Ne mazāk kā 6000 skolotājiem vajadzēja mainīt darbavietas, un Padomju deportēto vai nogalināto skolotāju skaits sasniedza piecus simtus. Līdzīgs liktenis piemeklēja arī 2500 skolēnu, no kuriem vairāki desmiti nogalināti tepat Latvijā.” [6; 251]

Un šajā gadā jaunas mācībgrāmatas neiznāca.

Pēc vācu okupācijas 1941. gada 1. jūlijā “skola savā darbā tomēr atkal balstās uz latviskās un Eiropas kultūras tradīcijām.. No svarīgākajiem jauninājumiem jāatzīmē pirmskolas klases iesaistījums pamatskolas resp. tautskolas sastāvā, nosaucot to par pirmo klasi. Mūsu līdzšinējā pirmās pakāpes sākumskola ar to kļuvusi par piecklašu pamatskolu, kas kopā ar agrāko 5. un 6. klasi veido septiņklašu tautskolu.” [6; 251] Vēl četri gadi ģimnāzijā vai arodu vidusskolā (skolotāju institūtā pieci gadi). [Pēc 6; 251].

Vācu okupācijas laika skolu dzīve pārkārtota karalaika apstākļiem, saīsināts mācību gads, sašaurinātas iespējas izmantot skolu telpas mācībām un mazāk mācību līdzekļu, skolotājiem lielāka darba norma (trūkst skolotāju apmēram 700) un vasaras brīvlaikā arī skolotāji iesaistīti intensīvā lauksaimniecības darbā. [Pēc 2; 3].

Skolās izmanto iepriekšējo gadu mācībgrāmatas un no jauna veidota "Tēvu valodas mācība pamatskolas 1., 2., 3., 4., 5., 6. un 7. klasei" (no 1941. līdz 1943.) un Valērijas Bērziņas "Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss" (1. izd. 1942., 2. izd. 1943.).

"Tēvu valodas mācība" pamatskolai izdota bez autora norādes, tajā atspoguļojas iepriekšējās valodnieciskās tradīcijas, ko veidojis Endzelīns un K. Mīlenbahs, un ko metodiski pilnīgojuši trīsdesmito gadu metodiķi Viktors Ramāns, Jānis Broka, Mārtiņš Gaide u.c.

"Tēvu valodas mācībā" "Paskaidrojumi un pareizrakstības likumu formulējumi iespiesti trekniem burtiem un izteikti vienkāršā, bērniem saprotamā valodā. Uzdevumu, kas veicami mutes vārdiem vai rakstos, grāmatā bagātīgs krājums. Dzīvās valodas teksti ņemti no mūsu tautas tradīcijām un labākajiem jaunatnes literātu daiļdarbiem." [12; 123]

Tomēr šo klašu mācību vielas metodiskajā apdarē, ko sastādījis M. Gaide, ir piezīme "ka gramatikas teorijas vielu dažkārt varētu saīsināt un vairāk laika veltīt tiešajam valodas kopšanas darbam." [4;14]

V. Bērziņas "Latviešu valodas gramatiku" vidusskolām recenzents Ernests Blese novērtē kā tādu, "kas daudzējādā ziņā pelna nopietnu ievērību. Vispirms tā ir pirmā latv. valodas gramatika vidusskolām, kas tagad nāk klajā pēc ilgāka pārtraukuma. Otrkārt, tā savos apceres paņēmienos un vielas sakārtojumā iet dažā ziņā jaunus ceļus, un, treškārt, tā, liekas, izraudzīta tam, lai stātos līdz šim mūsu vidusskolā lietotās prof. Endzelīna gramatikas vietā, kas, šķiet, jaunā iespiedumā vairs neparādīsies." [1; 474]

Pēc Otrā pasaules kara steidzīgi tika veidotas skolu mācībgrāmatas. Zenta Lubāniete kopā ar palīgiem veidoja mācībgrāmatas 1., 2., 3. un 4. klasei, bet 5., 6. un 7. klasē izmantoja A. Tīrzas un Z. Deglavas "Latviešu valodas gramatiku" (1948), vidusskolā anonīmu "Latviešu valodas gramatiku. Vidusskolas kurss." (1945), M. Alksņa, O. Vilāna "Latviešu valodas gramatiku. Vidusskolas kurss" (1948). Sevišķi asa diskusija izvērsās par Miķeļa Alksņa un Otomāra Vilāna vidusskolu gramatiku.

1949. gadā žurnālā "Padomju Latvijas Boļševiks" (7 nr.) V. Jaunzems rakstā "Laiks nodibināt boļševistisku kārtību Latvijas Valsts izdevniecībā" apgalvo, ka Miķelis Alksnis, L. Paegles 1. vidusskolas skolotājs, un Otomārs Vilāns, LVU aspirants, svešu grāmatu uzdevuši par savējo, ka šī grāmata ir 1943. gadā izdotās gramatikas neliels pārkārtojums, šur tur tikai mainīta secība. Un V. Jaunzema secinājums kategorisks: "Padomju sabiedrība nepieļaus, ka sociālistiskā vidē ievazā netīrus buržuāziskus tikumus." [5; 57]

Dažus gadus vēlāk LPSR ZA korenspondētājloceklis Arvīds Peļše precizē: "Šī gramatika ir pavisam 1945. gadā izdotās anonīmās gramatikas pārstrādājums, bet pēdējā savukārt bija bezatbildīgs pārveidojums pēc 1943. gada, t.i. fašistiskā okupācijas laikā iznākušas kādas Bērziņas gramatikas. Alkšņa un Vilāna gramatika nekādā ziņā neatbilst padomju skolas prasībām." [10; 27]

Valodniece Rasma Grīse V. Bērziņas-Baltiņas "Latviešu valodas gramatikas" 1994. gada izdevuma priekšvārdos šajā sakarā raksta: "Vispirms V. Bērziņas gramatiku publicē 1942. gadā Rīgā ar norādi "vidusskolas kurss", bet labotu un papildinātu izdevumu – 1943. gadā. Tāpat viņas grāmatai izdodas divreiz iznākt arī padomju laikā: 1945. gadā (neuzrādot trimdā esošo autori) un 1948. gadā (par autoriem uzdodoties M. Alksnim un O. Vilānam). Abos šais izdevumos ir tikai grozīti daži nosaukumi (piem., Dundangas un Latvijas vietā Dundaga un Latvijas PSR), un saskaņā ar padomju ideoloģiju revidēti uzdevumu teksti; 1948. gada izdevumā turklāt ieviesta dekvalificēta rakstība: bez r mīkststīnājuma."

Ir pagājuši 50 gadi kopš šā notikuma, un, pievēršoties tam atkal, palūkosimies uz šo jautājumu plašāk: mācību grāmata laikmetu griežos, valodas mācībgrāmatu avoti un apraksta tradīcijas, terminoloģija un audzināšanas uzdevumi.

Jautājuma noskaidrošanai vispirms savstarpēji salīdzinātas trīs mācībgrāmatas: J. Endzelīna, K. Mīlenbaha "Latviešu valodas mācība" 14. izdevums, kas veidots pēc 1939. gada izdevuma, V. Bērziņas "Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss" Rīga: Latvju grāmata, 1943. – 288 lpp. un M. Alkšņa un O. Vilāna "Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss." Rīga: LVI, 1948. 288 lpp.

Visas trīs mācībgrāmatas sākas ar ievadu, kurā stāstīts par latviešu valodu, kur dzīvo tās lietotāji, par latviešu valodas izloksnēm un radu valodām. Salīdzināsim!

J. Endzelīna un K. Mīlenbaha mācībgrāmatā rakstīts: "Latvieši ir Latvijas iedzīvotāju vairums, apmēram 1. 500. 000 cilvēku; ārpus Latvijas dzīvo latvieši (apmēram 200.000 cilvēku) Krievijā, Lietuvā, Igaunijā, Polijā un Amerikā." (13. lpp.) V. Bērziņa: "Latviešu valodu runā Latvijas iedzīvotāju lielumielais vairums. Ārpus Latvijas latviski runā: gar Latvijas robežu Lietuvā, Igaunijā, kolonisti un emigranti Krievijā un Amerikā. Kopskaitā latviešu valodu runā apmēram 1 ½ miliona cilvēku." (5. lpp.) M. Alkšnis, O. Vilāns: "Latviešu valodu tagad runā Latvijas Padomju Sociālistiskās republikas iedzīvotāju vairums.

Latviski vēl runā Lietuvas PSR un Igaunijas PSR (sevišķi gar Latvijas PSR robežu), Krievijas PFSR un citās padomju republikās. Kopskaitā latviešu valodu runā apmēram 1 ½ miliona cilvēku." (5. lpp.)

Lūk, vēl daži piemēri izklāsta salīdzināšanai: Endzelīns un Mīlenbahs: "Latviešu valodu nerunā visur vienādi: katram novadam ir sava izloksne.." (13. lpp.), Bērziņa: "Latviešu valodu nerunā visur vienādi. Katrā apvidū ir savas valodas īpatnības: ir izloksnes." (6. lpp.). Alksnis un Vilāns: "Latviešu valodu nerunā visur vienādi. Katrā apvidū ir savas valodas īpatnības: ir izloksnes." (5. lpp.) Turpmāk ievadā Endzelīns aplūko dialektu īpatnības, latviešu valodas piederību pie indoeiropiešu valodu cilts, pie baltu valodām, rāda latviešu un leišu valodas galvenās atšķirības, kā arī apskata pirmas latviešu gramatikas (no 13.- 17. lpp.).

Šāda informācija atrodama arī V. Bērziņas grāmatā, tikai tā papildināta ar nodaļu "Leišu valodas rakstības īpatnības" un "Patapinājumi no citām valodām" (10.- 11. lpp.). Alksnis ar Vilānu šo ievada daļu īsinājis, neaprakstot latviešu un leišu valodas galvenās atšķirības, bet saglabājis V. Bērziņas veidoto nodaļu "Patapinājumi no citām valodām" (5.- 8. lpp.). Jāpiebilst, ka šāds ievads skolu sistemātiskajām valodas mācībām raksturīgs kopš 1907. gada.

Skaņu mācības apraksta saturs visās šajās mācībgrāmatās daudz neatšķiras. Endzelīns savā grāmatā aplūko latviešu valodas skaņu mācību: patskaņus, divskaņus, patskaņa e izrunu, gala zilbju patskaņu mijas vienas saknes vārdos, akcentu, līdzskaņus, skaņu savienojumus un maiņas. V. Bērziņa to papildinājusi ar nodaļu par vārdu dalīšanu zilbēs (rakstos), ko pārņēmis arī Alksnis ar Vilānu, tikai pārceļot uz grāmatas beigām, ievietojot pielikumā (217. lpp.).

Nākamo nodaļu "Vārdu mācība" (J. Endzelīnam un K. Mīlenbaham) V. Bērziņa nosauc par "Vārdu jeb formu mācību" (34. lpp.), bet M. Alksnis un O. Vilāns "Vārdu mācība jeb morfoloģija" (25. lpp.). J. Endzelīns aplūko deviņas vārdšķiras, tāpat arī V. Bērziņa, bet M. Alksnis un O. Vilāns arī desmito partikulas, kas ievietota morfoloģijas kursa beigās (148. un 149. lpp.), partikulas iepriekšējie autori neaplūko.

Vārdšķiru apraksts un atsevišķu morfoloģijas jautājumu izpratne visās šajās mācībgrāmatās atbilst Endzelīna izstrādātajam, (bet daļa no tā vēlākajās skolu mācībgrāmatās tiek mainīta); tā ir saliktoņu izpratne, lietvārdu un darbības vārdu locīšanas raksturojums pēc senākajiem baltu celmiem, vidējā kārtā, darāmās kārtas nākotnes

divdabji. Tiesa – Endzelīna un Bērziņas mācībgrāmatās lietvārdu, īpašības vārdu un vietniekvārdu locīšana rādīta salīdzinājumā ar leišu valodu: ir vārdu locīšanas paraugi latviešu valodā un tie paši vārdi leišu valodā. Šāda salīdzinoša locīšanas parauga nav Alkšņa un Vilāna grāmatā.

Visās trijās grāmatās vislielākās atšķirības rāda sintakses daļa. Tā pavisam maz izkārtējuma ziņā atbilst Mīlenbaha sintakses daļai. Bērziņas un Alkšņa un Vilāna mācībgrāmatā atstāta tikai tā locījumu mācības daļa, kas raksturo lietvārdu locījumu polisēmiju, pārējās nodaļas, kas attiecas uz vārdšķiru lietojumu, ievietotas morfoloģijas daļā. Arī Bērziņas un Alkšņa un Vilāna sintakses daļas, savstarpēji salīdzinot, ir ļoti atšķirīgas. Varētu teikt, tās nelīdzinās viena otrai, ir cits mācību vielas izkārtējums, cita satura definīcijas, kuras nevar uzlūkot par viena autora veidojumu. Arī pielikumi Bērziņas un Alkšņa un Vilāna darbā nav pilnīgi vienādi, jo 1948. gadā ir citi nosacījumi svešvārdu atveidē, kas stājušies spēkā 1946. gada 5. jūnijā, kuri paredz svešvārdos garumzīmi lietot tikai lokāmajā galotnē, bet ne saknē un piedēkļos. Ir vēl citi pareizrakstības grozījumi. [7; 109- 110]

Turpinot salīdzināšanu un iekļaujot tajā 1945. gadā izdoto anonīmo "Latviešu valodas gramatiku. Vidusskolas kurss", var secināt, ka tā tiešām ir tā pati V. Bērziņas grāmata, kurā ir daži nelieli īsinājumi, piemēram, pielikumā, kurā aplūkota lielo burtu lietošana svešos īpašvārdos, nav vairs vācu vārdu atveides latviešu valodā, bet pārējais kā tekstā, tikai vietumis nosaukumiem likts klāt PSR. Un 1945. gadā mācībgrāmatā nav to satura pārveidojumu, kas vērojami vienīgi Alkšņa un Vilāna grāmatā.

Nedaudz citādi ir ar terminoloģiju. Bērziņa savas grāmatas 1. izdevuma priekšvārdā raksta: "ka lietoti daži latīņu termini, piem. *adjektīvs, verbs* tad, ja nav nostiprinājies viens noteikts termins latviešu valodā. Ir arī jauni termini, kas radīti latviešu valodas pareizrakstības komisijā:

izsauksmes vārds (senāk: *sajutuma skaņas, izsaucamie vārdi*),

nenoteiksmē (senāk: *nenoteiktā izteiksme*),

vienkāršie un saliktie laiki (senāk: *nepabeigtie un pabeigtie laiki*),

vīriešu resp. sievietu dzimte (senāk: *vīriešu resp. sievietu kārta*),

izskaņa (senāk: *piedēklis ar galotni*),

skaneņi (senāk: *sonorie līdzskaņi*),

saitiņa (lai būtu starpība starp sienamo *saitīti* un gramatisko terminu, *saitiņa no saitas*),

papildinātājs (senāk: *papildītājs*),
vēlējuma, jautājuma, stāstījuma teikumi,
atstāstījuma izteiksme,
apstākļenis (senāk: *apstākļa vārds*).

Nepareizā "darbības vārda" vietā varbūt labāk derētu *norisenis*, *īpašības vārda* vietā *kādenis* līdzīgi *skaitļeni* un *apstākļeni*, *satiksmes vārda* vietā – *prievārds*. Tā kā šie termini nav latviešu valodas pareizrakstības komisijā pārspriesti, tad tekstā tie nav lietoti." [1942]

Grāmatai iznākot 2. reizi – 1943. gadā, priekšvārdos ir piebilde: "Pirmajā izdevumā ieteiktie termini: *norisenis*, *kādenis*, *prievārds* tagad latviešu valodas pareizrakstības komisijā pārspriesti un atzīti par derīgiem un lietojamiem."

Ir zināms, ka pareizrakstības komisija 1938., 1939., 1940. gadā un vēlāk dažādā sastāvā apsprieda gan valodniecības terminu izveidi, gan svešvārdu rakstību. Šajā sakarā latviešu valodas metodikas inspektors Mārtiņš Gaide 1942. gadā raksta: "Jaunajā pamatskolu programmā un mācības grāmatās lietoti valodas mācības termini, kādus ieteica prof. Endzelīna vadītā pareizrakstības komisija 1940. gadā priekš lielinieku ienākšanas un kas visumā saskan ar Latv. val. pareizrakstības vārdnīcas komisijas lēmumiem. [3; 15] Šajā rakstā Gaide norāda vēl uz citiem pieņemtiem grozījumiem, ko Bērziņa nemin priekšvārdos, bet lieto: "Pieturas zīmju nosaukumi saskaņoti ar attiecīgo teikuma šķiru nosaukumiem: jautājuma zīme, izsaukuma zīme. No apzīmējumiem *vienveidīgi* vai *vienlīdzīgi teikuma locekļi* paturams pēdējais. Dažās skolas grāmatās lietotais apzīmējums *savilkts teikums* kā nepareizs atmetams; tā vietā *teikums ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem*. Teikuma locekļu nosaukumos vārda *apstākļis* vietā lietojams *apzīmējums*, vārda *kārtas* vietā – *veida*: tātad: *darbības vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka apzīmējums*, ko īsāk var lietot bez vārda "darbības" piem., *vietas apzīmējums*. Tam līdzīgi nosaukti arī palīgteikumi, piem., *vietas palīgteikums*. Ar šādu pārveidojumu iegūstam vienkāršus, bērnu domāšanai skaidri tveramus teikuma locekļu apzīmējumus, un teikuma locekļi nejuks ar *apstākļa* vārdu šķiru." [3;15] Tā Bērziņa *apstākļus* (teikuma locekļus) satura rādītājā nosaukusi par *izteicēja apzīmētājiem*, bet aprakstā lieto terminu *apstākļi* (*darbības apzīmējumi*) 203. lpp. un turpat tekstā runā par *laika, vietas, kārtas jeb veida, cēloņa un nolūka apstākļiem*. Palīgteikumi saukti par *apstākļa* (*darbības apzīmējumu*) *palīgteikumiem* (*virsrakstā*), bet konkretizējot *vietas apstākļa palīgteikums, laika apstākļa palīgteikums* utt. (221., 222. lpp.) Viņa lieto terminus *salikti teikumi* jeb

vairāku teikumu sakopojums (217.-227 lpp.).

Ernests Blese, recenzējot Bērziņas "Latviešu valodas gramatikas" 1942. gada izdevumu, ļoti daudz vērības pievērš jaunajai terminoloģijai un aizrāda, ka viņa konsekvienti to nav ievērojuši un iebilst pret atsevišķiem terminiem vispār: "termini ar *-enis* izrāda tendenci izplesties: agrāk bija tikai *skaitlenis*, tagad jau ir *kādenis*, *norisenis*, *apstāklenis*, un varbūt nākotnē to būs vēl vairāk (*lietenis* un *vietniecenis*, piem., nebūt nav tik grūti darināmi). Neērtība vēl tā, ka ar *-eni* mums jau sen atvasināti fonētiskā valodas skaņu sīkākā apzīmējumi (*troksneņi*, *šņāceņi*, *svelpeņi*) un tādēļ tīri ārēji kādreiz var rasties pārpratumi starp skaņu un vārdu šķiru nosaukumiem." [1; 475]

Alkšņa un Vilāna grāmatā lieto terminus, kas pilnībā nesakrīt ar Bērziņas lietotajiem 1943. gada izdevumā. Viņu lietotie vārdšķiru nosaukumi ir *lietvārds*, *īpašības vārds* (ne *kādenis*), *skaitlenis*, *vietniekvārds*, *darbības vārds* (ne *norisenis*), *apstāklenis*, *prievārds*, *saiklis*, *izsaukmes vārds*, *partikulās*. Viņi lieto salikta teikuma nosaukšanai terminu *teikumu sakopojumi* tāpat kā Bērziņa, bet Bērziņa to papildina: "*Salikti teikumi* jeb *vairāku teikumu sakopojums*" (217 lpp.). Savukārt, salīdzinot ar 1945. gada gramatiku vidusskolām, var teikt, kas šeit ir vēl cits terminoloģijas pārveidojums, kāda nav ne Bērziņas, ne Alkšņa un Vilāna grāmatā. Tā šajā anonīmajā mācību-grāmatā vārdšķiras ir sauktas šādi: *lietvārds*, *īpašības vārds*, *skaitļa vārds* (ne *skaitlenis* kā Alkšņa un Vilāna grāmatā), *vietniekvārds*, *darbības vārds*, *apstākļu vārds* (ne *apstāklenis* kā Alkšņa un Vilāna grāmatā), *prievārdi*, *saikļi*. Teikumu mācības termini (arī saturs un mācību vielas izkārtojums) tādi paši kā Bērziņas mācību-grāmatas 1943. gada izdevumā.

Secinājumi:

1. Latviešu valodas mācību-grāmatu izveidē no 1907 līdz 1948. gadam par avotu izmanto J. Endzelīna un K. Mīlenbaha "Latviešu valodas mācību" To atzīst arī A. Ozols: "Tā ir pamatā arī it visām citu autoru latviešu valodas skolu gramatikām, kas viena no otras tāpat kā no sava avota gramatikas atšķiras tikai ar metodisku vielas izkārtojumu, vingrinājumu skaitu un raksturu." [9; 16]

Un pie šādām skolu grāmatām pieder arī V. Bērziņas un M. Alkšņa un O. Vilāna mācību-grāmatas.

2. M. Alkšņa un O. Vilāna "Latviešu valodas gramatiku. Vidusskolas kurss" nevar uzlūkot par V. Bērziņas 1943. gada

gramatikas atkārtotu izdevumu, kaut gan vairumā gadījumu tās sastādītāji ir kopējuši V. Bērziņas mācībgrāmatu kā **jaunāko un labāko Endzelīna un Milenbaha mācībgrāmatas metodisko apdari**. Un tomēr, diez vai V. Bērziņa piekristu tiem īsinājumiem, kas ir šo autoru grāmatā; piem., nometņu locīšanas paraugi bez salīdzinājuma ar lietuviešu valodu, svešvārdu pareizrakstības atveides traktējums, sintakses jautājumu aplūkojums, kur skaidri redzams cits autors.

3. 1945. gadā izdotā "Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss" (227 lpp.) ir V. Bērziņas 1943. gada grāmatas kopija, kurā gan lietota cita terminoloģija, bet mācību vielas saturs tikpat kā nemainīts.

4. M. Alkšņa un O. Vilāna mācībgrāmatā tikpat kā nav padomju dzīves cildinājuma un valsts varas pasūtījums ir tikai dažos valodas piemēros, ko nevar teikt par vēlākajām skolu grāmatām.

5. Pret M. Alkšņa un O. Vilāna mācībgrāmatu vērsās plaša padomju kritikas kampaņa, ap šo grāmatu tika veidota paraugprāva, kurā no šķiriskām un staliniskām pozīcijām noraidīja Latvijas brīvvalsts valodnieku mantojumu, nosaucot to par "nevajadzīgu buržuāziskās Latvijas izperinājumu" (J. Loja), gan "netīru buržuāzisko tikumu ievazātāju" (V. Jaunzems), aizliedzot skolu mācībgrāmatās diahronisko (vēsturisko) valodas aprakstu, atstājot tikai mūsdienu valodas raksturojumu, stingri salīdzinot to ar pētījumiem krievu padomju valodniecībā.

Sevišķi aktīvi pret Latvijas brīvvalsts garīgo mantojumu vērsās Jānis Loja, toreizējais Latvijas Valsts pedagogiskā institūta profesors, kritizējot 1948. gadā izdoto vidusskolas gramatiku [8]. Viņa rakstu var uzlūkot par programmisku, jo tajā izteiktās atziņas nākamajās skolu mācībgrāmatās tiek ievērotas pilnībā.

J. Loja recenzijā "Jaunu latviešu gramatiku vidusskolām" [8] pieprasa izmantot padomju valodniecības atzinumus, it sevišķi Staļina un Marra domas, kas dod pareizu, marksistisku jēdzienu par valodu kā "praktisko reālo apziņu, cilvēka svarīgāko sazināšanās līdzekli, attīstības un cīņas ieroci." J. Loja vērsās pret "buržuāzisko valodnieku gudrībām", prasot lietvārdu locīšanu raksturot nevis pēc senākajiem indoeiropiešu celmiem, bet gan pēc deklinācijām kā krievu valodas gramatikā. Viņš prasa atteikties no darbības vārdu vidējās kārtas, citādi raksturot divdabjus, darbības vārdu izteiksmes, kā arī salikteņus, vārdšķiras. Fonētikā nepieciešama cita terminoloģija (skaņu klasifikācija pēc aktīviem runas orgāniem, nevis pasīviem), agresīvi vērsās arī pret citu valodniecības nozaru terminiem, kas lietoti iepriekš,

nosaucot tos par "nevajadzīgiem un smagiem buržuāziskās Latvijas valodniecības izperinājumiem" Īpaši J. Loja prasa frazeoloģijas un leksikoloģijas aplūkojumu skolu gramatikās, bet viņš neatzīst daudzus valodas kopēju ieteikumus latviskas izteiksmes saglabāšanā, piem., par labiem atzīstot salikteņus *sniegbalts*, divdabjus ar -ošs u.c.

Latviešu valodas gramatiku V–VII klasei, ko sastādījušas A. Tīrzmala un Z. Deglava 1948. gadā un kas veidota pēc Latvijas brīvvalsts laikā izveidotās apraksta tradīcijas, arī izpelnās asu kritiku. Tajā saskatītas tās pašas "kļūdas" kā M. Alkšņa un O. Vilāna vidusskolas grāmatā, un secinājums viens: "mums vajadzīga jauna, mūslaiku padomju zinātnei atbilstoša gramatika septiņgadīgām skolām. Arī metodiskā puse pārkārtojama sniedzot dažādas shēmas un tabulas." [13]

Īpašu nosodījumu izpelnās J. Endzelīns, viņa neciešamo zinātnisko darbību Latvijas Valsts universitātē vērtē atklātā partijas sapulcē [11], par viņu raksta sūdzības toreizējais dekāns doc. J. Niedre, ka J. Endzelīns atklāti nostājies pret marksistisko valodniecības zinātni, un J. Endzelīns raksta atlūgumu 1950. gada 1. aprīlī. Viņa lūgums nekavējoties tiek apmierināts.

Turpmāk daudz tiek domāts, kā atšķirties no "buržuāziskajiem valodniekiem" kā valodu darīt citādu "proletārisku", kā savos pētījumos līdzināties krievu valodniekiem, bet kā **tomēr saglabāt patstāvību savos pētījumos** un kā to visu realizēt skolas mācību darbā.

Literatūra

1. E. Blese. V. Bērziņas Latvīšu valodas gramatika. Vidusskolu kurss. Latvju Grāmata. Rīgā, 1942, 283 lpp. // Latvju Mēnešraksts. – 1942. – nr. 5 – 474.–478. lpp.
2. J. Celms. Ievadam // Mācības vielas apdare latviešu tautskolām. I daļa. Skolu departamenta uzdevumā sakārtojis un rediģējis inspektors M. Gaide. – Rīga: Latvju Grāmata, 1943. – 3.–5. lpp.
3. M. Gaide. Noteikta valodas mācības terminu lietošana pamatskolās // Izglītības Mēnešraksts. – 1942. – nr. 1. – 15. lpp.
4. M. Gaide. Mācību vielas apdare latviešu skolām I daļa. Rīga: Latvju Grāmata, 1943. – 391 lpp.
5. V. Jaunzems. Laiks nodibināt boļševistisku kārtību Latvijas Valsts Izdevniecībā// Padomju Latvijas Boļševiks. – 1949. – nr. 7 – 55.–57. lpp.
6. J. Kronlīns. Latvijas skolu attīstība divdesmit piecos gados // Izglītības Mēnešraksts. – 1943. – nr. 11. – 249. –251. lpp.

7. Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums nr. 480 Rīgā, 1946. gada 5. jūnijā // Padomju Latvijas Skola. - 1946. - nr. 7. - 109.-110. lpp.

8. J. Loja. Jaunu latviešu valodas gramatiku vidusskolām! // Skolotāju Avīze. - 1950. gada 14. aprīlī.

9. A. Ozols. Akadēmiķa Jāņa Endzeliņa dzīve un zinātniskā darbība // LPSR ZA Vēstis. - 1958. - nr. 2. (127.) - 11.-20. lpp.

10. A. Pelše. Latviešu valodniecības stāvoklis un republikas valodnieku uzdevumi // Latvijas PSR ZA Vēstis. 1952. - nr. 3. (56.) - 17.-27. lpp.

11. E. Sokols. Gramatika un politika. Neciešams stāvoklis LVU latviešu valodas katedrā un latviešu valodniecībā // Padomju Students. - 1950. gada 8. aprīlī.

12. Tēvu valodas mācība. Pamatskolas I klasei // Izglītības Mēnešraksts.- 1942. - nr. 4. - 123. lpp. [Paraksts O. -]

13. O. Vilāns. Jaunu latviešu gramatiku septiņgadīgajām skolām // Skolotāju Avīze. - 1950. gada 28. aprīlī.

Anta BUHĀRINA

LATV. JAUTRS UN LIET. JAUTRUS NOZĪMJU ATTIECĪBAS

Baltu valodu semantiskās attiecības ir pētījuši vairāki valodnieki – J. Endzelīns, K. Būga, K. Karulis, E. Frenkelis, R. Bērtulis u. c. R. Bērtulis ir pētījis latviešu un lietuviešu valodas lietvārdu semantiskās attiecības un ir sarakstījis vairākas valodnieciskas efīdes par tādu latviešu un lietuviešu valodas lietvārdu pāriem, kuriem ir kopēja cilme, bet atšķirīgas nozīmes.¹

Līdz šim mazāk pētītas īpašības vārdu semantiskās attiecības.

Šajā rakstā ir aplūkotas latviešu valodas īpašības vārda *jautrs* un lietuviešu valodas īpašības vārda *jautrus* nozīmju attiecības, mēģinot noskaidrot, kurā valodā vārds ir saglabājis senāko nozīmi, kad un kāpēc ir notikusi nozīmes pārmaiņa.

Ģenētiski identiskie vārdi *jautrs* un *jautrus* ir heterosēmiski, t. i., tiem ir vērojamas būtiskas nozīmes atšķirības. Mūsdienu latviešu literārajā valodā īpašības vārds *jautrs* nozīmē 'priecīgs, liksms, dzīvespriecīgs', savukārt mūsdienu lietuviešu literārajā valodā vārda *jautrus* pamatnozīme ir 'jūtīgs, jutīgs'

LLVV ir dotas šādas latviešu valodas īpašības vārda *jautrs* nozīmes: "1. *Tāds, kam raksturīgas priecīgas emocijas, arī dzīvespriecīgs* (..) // *Kustīgs, draiskulīgs (par dzīvniekiem)*. (..) // pārn. *Straujš (piemēram, par ūdens, gaisa plūsmu)*. (..)

2. *Tāds, kurā izpaužas priecīgas emocijas, arī dzīvesprieks*. (..) // *Tāds, kurā izpaužas (dzīvnieku) draiskulība, kustīgums*. (..)

3. *Tāds, kas ir saistīts ar jokiem, smiekliem*. (..) // *Tāds, kas izraisa priecīgu noskaņu*. (..)

○ *Jautrs miegs - nemierīgs, viegli pārtraucams miegs*. (..) Būt *jautrā prātā* (arī *dūšā*) sar. - *būt iereibušam*. (..)" (LLVV 4; 42, 43)

Jāatzīst, ka izteiciens *jautrs miegs* ar šādu nozīmi mūsdienu latviešu literārajā valodā vairs netiek lietots, tāds vārda *jautrs* lietojums bieži sastopams latviešu tautasdziesmās.

ME bez LLVV minētajām nozīmēm dod arī mūsdienās vairs nelietotās nozīmes 'mundrs' un 'modrs': "1) munter, frohsinnig, fröhlich, frisch: *saulīte bija tik jautra un pa ielām gāja jautri cilvēki* Vēr. I, 1306. *jautra dziesma, jautras kāzas* LP. IV, 28. *viegli viņa smaids, tērzē, juokuo, jautri smaids* R. Sk. II, 172; 2) wachsam: *pie durvim ierējās jautri suņi*; 3) leise (vom Schläfe): *grib pūriņš jautra* (Var.: *jaustra*) *miega* BW. 25224. *manu jautru miegu* 6692." (ME 2, 104)

DLKŽ sniedz četras lietuviešu valodas vārda *jautrus* nozīmes: "1. greitai pajuntantis [t. – jūtīgs, jutīgs]: *J. pirštas* (bijo šalčio, skaudėjimo). *Jos veido oda labai –i* (bijo vėjo, saulės, šalčio). 2. greitai veikiantis, reaguojantis [tāds, kas ātri darbojas, reagē]: *J. prietaisas. Jautrios svarstyklės*. 3. greitai pasiduodantis veikimui [tāds, kas ātri padodas iedarbībai]: *Jautrios medžiagos (šviesai, šildymai)*. 4. atjaučiantis, gailestīgs [atsaucīgs, žēlsirdīgs]: *J. žmogus svetimą vargā atjaučia. J. žmonių poreikiams.*" (DLKŽ 267)

Arī LKŽ sniedz četras lietuviešu valodas vārda *jautrus* nozīmes: "1. *greitai pajuntantis, opus* [jūtīgs, jutīgs] *jautrus* *pirštas* (bijo šalčio, lietimo) DŽ; *..Jautrus muzikos jausmas* NdŽ; 2. *greitai pastebantis, atsliepiantis, reaguojantis* [modrs, vērīgs, atsaucīgs]; 3. *užjaučiantis, gailestīgs* [līdzjūtīgs]: Būk ir toliaus ant mūsa (mūsų) teip *jautriu* (gailestīgu). S. Dauk.; 4. *nekietai miegantis; budrus, sargus* [tāds, kam trausls miegs, modrs]: Mūsu šuo *jautrus* – vagiņu nebijom. Als.; Visuomet *jautriausiai* dabok savęs. M. Valanč." (LKŽ 4, 326 – 327)

Pēc šajās lietuviešu valodas vārdnīcās sniegtajiem nozīmes skaidrojumiem redzams, ka lietuviešu īpašības vārds *jautrus*, tāpat kā latviešu *jautrs*, nav viennozīmīgs un nozīme 'tāds, kam trausls miegs, modrs', spriežot pēc LKŽ sniegtajiem piemēriem, novecojusi vai arī sastopama vairs tikai atsevišķās izloksnēs. Te jāpiebilst, ka šī nozīme saskan ar latviešu valodas adjektīva *jautrs* nozīmēm 'nemierīgs, viegli pārtraucams (par miegu)' un 'modrs' Arī latviešu valodā tās nav pamatnozīmes un, tāpat kā lietuviešu valodā, tās mūsdienu literārajā valodā vairs reti ir sastopamas.

Etimologi ir vienisprātis, ka latviešu valodas īpašības vārds *jautrs* un lietuviešu valodas īpašības vārds *jautrus* ir mantoti vienas cilmes vārdi. Tā ME 2, 104 latviešu vārds ir saistīts ar verbu *jaust* I 'just', bet EF 1, 191 lietuviešu – ar verbu *jausti* 'just'. J. Pokornijs (JP 346) šos vārdus saista ar ide. sakni **eu-* 'just'.

Tāpat gan lietuviešu, gan latviešu vārds ir atvasināts no verba ar nozīmi 'just', tāpēc neapstrīdams šķiet fakts, ka lietuviešu *jautrus* ar pamatnozīmi 'jūtīgs, jutīgs' atšķirībā no latviešu *jautrs* 'priecīgs, liksms' ir saglabājis seno nozīmi 'jutīgs, jūtīgs'

Iepriekš minētajās vārdnīcās gan nav sniegta abu valodu īpašības vārdu nozīmes attīstība. Kā redzams valodas materiālos, gan lietuviešu, gan latviešu vārdam ir vairākas nozīmes. Lietuviešu *jautrus* nozīmju attīstība ir daudz maz skaidra – gan 'modrs', 'līdzjūtīgs', gan 'tāds, kam trausls miegs' ir cieši saistītas ar pamatnozīmi 'jutīgs, jūtīgs'.

Citādi ir ar latviešu valodas īpašības vārdu *jautrs*, kas ir zaudējis savu sākotnējo nozīmi 'jūtīgs', iegūdamas vairākas jaunas nozīmes. Latviešu valodā nozīmes pārmaiņa 'jūtīgs' → 'modrs' ir notikusi samērā sen, jo ne latviešu senajos rakstos, ne vārdnīcās sākotnējā nozīme 'jūtīgs' nav fiksēta. Atvasinātā nozīme ir samērā tuva pirmatnējai, jo 'modrs' taču ir tāds, kas ir jūtīgs pret apkārtējo pasauli, no tās savukārt tālāk būs attīstījušās nozīmes 'mundrs', 'dzīvīgs'. Arī latviešu tautasdziesmās sastopamā nozīme 'nemierīgs, viegli pārtraucams (par miegu)' ir cieši saistīta ar pirmatnējo nozīmi, jo viegli pārtraucams miegs ir jūtīgs, trausls miegs.

Ja šo iepriekš minēto nozīmju attīstība ir samērā skaidra, tad to nevar teikt par vārda *jautrs* mūsdienās lietoto nozīmi 'priecīgs, līksms'.

K. Karulis "Latviešu etimoloģijas vārdnīcā" sniedz šādu latviešu valodas īpašības vārda *jautrs* nozīmes attīstību: " 'tāds, kas jūt, uztver' → 'tāds, kura raksturs, vitalitāte izpaužas humorā, smieklos'. No sākotnējās semantikas arī izrietēja noz. 'tāds, kas jūt, uztver' arī → 'attapīgs': *te vajag vēriņas un jautras galvas.*" (KK 1, 354)

Šāds latviešu valodas īpašības vārda *jautrs* nozīmes attīstības skaidrojums tomēr nav īsti ticams, jo, pētot senās latviešu valodas vārdnīcas, atklājas interesants fakts – nevienā no vācu - latviešu vai latviešu - vācu vārdnīcām, kas izdotas līdz 19. gs. 70. gadiem, latviešu valodas īpašības vārds *jautrs* nav skaidrots ar vācu 'froh' vai 'fröhlich', savukārt šo vārdu latviskais tulkojums ir 'priecīgs, līksms, lustīgs', bet ne 'jautrs'.

Latviešu valodas īpašības vārds *jautrs* šajās vārdnīcās parasti ir skaidrots kā 'munter, lebhaft, frisch, wachsam', tātad 'mundrs, dzīvīgs, modrs'.

K. Firekera vārdnīcas 1. manuskripts (17. gs. 2. puse):

"Jautrs, Jautrīgs, munter, der nicht verschlafen ist, wach." (KF 90)

J. Langija "Lettisch - deutsches Lexicon" (1685):

"*Jauters* 'munter', *Jautre*, Adv. *tas Sunns jautre gull* 'liegt munter v. wach'; *Jautrums* 'die Munterkeit, Wachsamkeit' " (Joh.L 90)

K. Elversa "Liber Memorialis Letticus" (1748):

"munter, mohdrīgs, jautrs" (CE 205);

"Wachen, wahķeht, mohdrīgs, jautrs, nomohdā buht, die Wache, Wakts, das Wachen, Wahķeschana, wachsam, mohdrīgs, jautrs." (CE, 277)

J. Langes "Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon" (1777):

"Munter, mohdrīgs, jautrs" (Jac.L 1, 397);

"Jautrs, quasi: jaw ohtrs, ganz frisch und munter
Jautriba ta, Munterkeit
Jautrums, idem." (Jac.L 2, 129)

G. F. Stendera "Lettisches Lexikon" (1789):

"jautrs, a 'munter, lebhaft, frisch', jautrs meegs 'leichter Schlaf';
jautrums, jautriba 'Munterkeit, Wachsamkeit' " (GFS 1, 86)

Tādas pašas *jautrs* nozīmes kā G. F. Stendera vārdnīcā, dotas arī
K. Ulmaņa un G. Bražes vārdnīcās. (KU 1, 92; GB 1, 37).

Pirmā vārdnīca, kurā latviešu valodas vārdam *jautrs* ir dota
mūsdienās lietotā nozīme 'priecīgs, liksms', ir **Krišjāņa Valdemāra**
"Latveeschu - kreevu - wahzu wardnize"(1879):

"jautrs, a. живой, веселый, чуткий, a. munter, heiter." (LKV 91)

Tā kā starp Valdemāra "Krievu-latviešu-vācu vārdnīcu" (1872),
kurā gan *jautrs* vēl netiek skaidrots kā 'priecīgs, liksms', un G.
F. Stendera vārdnīcu "Lettisches Lexikon" (1789) ir pagājis vesels
gadsimts, tad šī vārda nozīmes attīstības vērojumā ir paliels "baltais
plankums" Ir samērā grūti pateikt, kas noticis pa šiem gadiem – vai
valodā jau ir bijis noticis nozīmes pārmaiņas process un Kr. Valdemārs
savā otrajā vārdnīcā (1879) ir atspoguļojis valodas patieso stāvokli,
vai arī viņš ietvēris tajā mazizplatītu parādību, tādējādi palīdzēdams
tai, t. i., īpašības vārda *jautrs* nozīmei 'priecīgs, liksms', izplatīties
literārajā valodā.

Nevar neievērot faktu, ka vēl Kr. Valdemāra 1872. gadā izdotajā
"Krievu-latviešu-vācu vārdnīcā" krievu valodas vārds *веселый* ir tulkots
kā "preezīgs, lustīgs, lihgsms" (KLVV, 38) Arī *бодрый* un *бдительный*
nav tulkoti ar 'jautrs', toties vārds *живой* skaidrots kā "dsihws; jautrs,
tschakls", kur *jautrs* droši vien ir domāts kā 'dzīvīgs, rosīgs, mundrs'
(KLVV 140)

Lai gūtu lielāku skaidrību par vārda nozīmes pārmaiņas procesu,
bija jāpapēta tā laika literatūra.

Aplūkojot kāda īpašības vārda lietojumu rakstu valodā, nav viegli
noteikt tā nozīmi, jo *jautras acis* var nozīmēt gan 'možas, mundras,
dzīvīgas acis', gan 'priecīgas acis', tomēr ir gadījumi, kuros konteksts
atklāj vārda īsto nozīmi.

Kronvaldu Atis savos rakstos itin bieži ir lietojis vārdu *jautrs*.
Spriežot pēc konteksta, *jautrs* šeit pārsvarā ir ar nozīmi 'mundrs, možs,
dzīvīgs' Piemēram: "(..) skolotājs tikko nostājas, kā ikdienas, tā arī
šodien, savu skolēnu priekšā, kuri ar *jautrām* acīm, spirtu garu un
izslāpušu, kārojošu sirsniņu gaidīt gaida uz to gaismas barību.." (AK

277); "Mums ir skaidra un svēta valoda, kura (...) uzrāda seno latviešu **jautru** un spēcīgu gara darbošanos (...)" (AK 365). Nākamajā piemērā laikam gan vārds *jautrs* ir lietots ar nozīmi 'attapīgs' – "Šis kurpnieks sācis savā aplamībā tiem **jautrākiem** bērniem savu valodu uzslavēt teikdams, ka tie tapšot bagāti, laimīgi un augstā godā celti, kuri to svešo valodu iemācīšoties." (AK 282).

Savukārt Jura Alunāna rakstos lietotais *jautrs* varētu būt lietots gan ar nozīmi 'līksms', gan ar 'dzīvespriecīgs, možs': "Nesen vēl tāds sašļucis rādījies, kā no tā laika, kad sievu ņēmi, bet šodien tu priecīgs un **jautrs** kā kazlēns." (JA 3, 236); "Bet ar otru daļu no stādiem, kas priekš mitekļa derēja, latvieši ar **jautru** prātu darbojās, un dziesmas visgrūtākus darbus atvieglināja." (JA 3, 99). Brāļu Kaudzišu romānā "Mērnīeku laiki", kurš nāk klajā tajā pašā gadā, kad Kr. Valdemārs izdod savu otro vārdnīcu (1879), ir lietots vārds *jautrs* jau ar jauno nozīmi 'priecīgs, līksms': "Visi viesi bij īsti **jautri** un līksmi kā allaž pēc labi padarīta darba, kad rūpes pagalam un var baudīt bez kavēkļiem to, ko klātesošais brīdis patīkamu nes..." (MRK 112).

No tā visa var secināt, ka rakstu valodā nozīmes pārmaiņas process sāka atspoguļoties 19. gs. 60., 70. gados, jo literatūrā šajā laikā vārds *jautrs* ir lietots ar abām nozīmēm. Tātad Kr. Valdemārs savā vārdnīcā ir ietvēris vairāk vai mazāk izplatītu valodas faktu un, iespējams, fiksējis nozīmes pārmaiņas laiku, jo viņa 1872. g. izdotajā vārdnīcā vēl nav vārda *jautrs* ar nozīmi 'līksms', turpretī 1879. g. šī nozīme jau ir fiksēta. Tas gan nenozīmē, ka pirms 1879. g. netika lietots *jautrs* ar nozīmi 'līksms', drīzāk gan, ka šī nozīme vēl nebija nostiprinājusies. 19. gs. 80., 90. gados nozīme 'līksms' literatūrā ir jau plaši izplatīta, tā ka nav izslēgts, ka Kr. Valdemāra vārdnīca ir veicinājusi tās tālāku izplatību.

Grūtāk ir noteikt nozīmes pārmaiņas iemeslu. Jēdzieniem 'mundrs' un 'jautrs' ir zināma sakarība – tie abi apzīmē kaut ko dzīvīgu, aktīvu; tas kas ir mundrs, var būt arī jautrs, un otrādi. Tādējādi ir iespējams, ka notikusi pakāpeniska nozīmes pārmaiņa – *jautrs* 'mundrs, možs, modrs' → 'līksms' Tomēr pilnībā nevar izslēgt arī vācu valodas ietekmi, jo, kā zināms, vācu valodas īpašības vārds *munter* nozīmē gan 'mundrs', gan 'jautrs' Vācu valodas ietekmē arī latviešu valodas īpašības vārdu *jautrs* varēja sākt lietot ar divām nozīmēm – 'mundrs' un 'līksms', pamazām jaunajai nozīmei 'priecīgs, līksms' kļūstot par pamatnozīmi.

Atsauces

- ¹ Bērtulis R. Latv. *brīdis*: liet *brydis*// Kalbotyra 14. – 1966. – 14.–50.
 Bērtulis R. Par lietvārdu *brīdis* un *ainis* semantiskajām attiecībām latviešu un lietuviešu valodā// Latviešu leksikas attīstība. – R.: LVU, 1968., – 159.–174.
 Bērtulis R. Latv. *ciems* un liet. *kiemas* nozīmju attiecības// Latviešu valodas salīdzināmā analīze.– R.: LVU, 1969. – 129.–143.
 Bērtulis R. Liet. *bernas*: latv. *bērns* un tā atvasinājumu semantika// Baltistica, I priedas.– Vilnius, 1972. – 17–32.
 Bērtulis R. Par dažu lietuviešu un latviešu kopējas cilmes lietvārdu nozīmes maiņām// Kalbotyra, 13. – Vilnius, 1965.– 13.–27.
 Bērtulis R. Vārda formas un nozīmes savstarpējās attiecības (latv. *māte*: liet. *motė*)// Latviešu valodas kontaktu pētījumi. – R.: Zinātne, 1987. 39.–62.
 Bertulis R. Giminišķų kalbų leksikos diferenciācija// Baltistica, I priedas. – Vilnius, 1977.– 276.–280.

Literatūra un avoti

- AK – Kronvalds A. Dzīve. Darbu izlase. R., 1939.
 CE – Elvers C. Liber memorialis letticus oder lettisches Wörter Buch. R., 1748.
 DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1993.
 EF – Fraenkel E. Litauisches Etymologisches Wörterbuch. T. 1–2. Heidelberg-Göttingen, 1962.–1965.
 EV – Virza E. Straumēni. – R., 1990.
 GB – Brasche G. Allererste Anleitung zum Gebrauch der lettischen Sprache für Deutsche. T. 1–2, 1875.
 GFS – Stender G. F. Lettisches Lexikon. T. 1–2. Mitau, 1789
 JA – Alunāns J. Kopoti raksti. 1.- 3. sēj. R., 1931.–1933.
 Jac.L – Lange J. Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch deutsches Lexicon T.1.– 2. Oberpahlen-Mitau, 1773–1777.
 Joh.L – Fennell, T. G. An Alphabetical Reorganization of Johannes Langius' "Lettisch-deutsches Lexicon" (1685). Melbourne 1991.
 JP – Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Bern-München, 1959.
 KF – Fennell, T. G. Fürecker's dictionary: the first manuscript. R. 1997
 KK – Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 1.– 2. sēj.– R., 1992.
 KLVV – Kreewu-latweeschu-wahzu wardnize. – M., 1872.

- KU – Ulmann C. Lettisch = deutsches Wörterbuch.T. 1. – R., 1872.
LKVV – Latweeschu-kreewu-wahzu wardnize. – M., 1879.
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. 1– 18 t. Vilnius, 1961–1997.
LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca.1.–8. sēj. – R., 1972–1995.
ME – Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Red., pap., turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. – R., 1923.–1932.
MRK – Kaudzīte R., Kaudzīte M. Mērnīeku laiki. – R., 1959.
RT – Trautmann R. Baltisch-slavisches Wörterbuch.– Göttingen, 1923.

Aleksejs ANDRONOVS

"VAJADZĪBAS IZTEIKSME"**LATVIEŠU VALODAS GRAMATISKAJĀ TRADĪCIJĀ**

(JEB THE FLUCTUATING FORTUNES OF THE LATVIAN DEBITIVE)

1. DAĻA (XVII–XVIII GS.)

Latviešu valodai raksturīga liela iespēju dažādība vajadzības nozīmes izteikšanai. Bez tā sauktās "vajadzības izteiksmes" (*būt* + debitīvs¹) un tīri leksiskā līdzekļa – verba *vajadzēt* var pieminēt tagadnes pasīvo divdabi, vecajos tekstos sastopamo deverbālo adjektīvu ar izskaņu *-tins* ("participium necessitatis"), konstrukciju *būt* + infinitīvs (A.Ozola nosaukto par "analītisko debitīvu" [Ozols, 1993, 90]: *tev būs dievu mīlēt*). Latviešu valodas debitīvs ir ļoti interesants un savdabīgs veidojums, un tā vieta valodas sistēmā līdz šim nav pietiekoši skaidra (sal. [Marvan, 1967; Mathiassen, 1996; Holvoet, 1997], sk. arī tālāk). Tāpēc ir interesanti izpētīt, kā šis jautājums ticis risināts latviešu valodas gramatikas tapšanas gaitā. Pētot debitīva formu aprakstus, jāpatur prātā arī tas, kā tiek traktēti minētie sinonīmiskie veidojumi.

Debitīvs pirmajā latviešu valodas gramatikā

Debitīva formas tiek minētas latviešu valodas gramatikās no paša gramatiskās tradīcijas sākuma. Kā atzīmējis T.G.Fennels [Fennell, 1981, 31], jau pirmā latviešu valodas gramatika – J.G.RĒHEHŪZENA "MANVDVCTIO AD LINGVAM LETTONICAM...", 1644.g. (turpmāk – R) – satur diezgan bagātu informāciju par debitīva formu darināšanu un lietošanu: "Although a number of points of detail are passed over in silence, Rehehusen's discussion of the debitive, which he does not see as a mood, but rather as an isolated idiomatic construction, nevertheless indicates that he succeeded in grasping the fundamentals of the structure" Debitīva formas Rēhehūzens aplūko pēc konjugācijas apraksta nodaļā par "dažām runāšanas formulām" ("Formulæ quædam loquendi")

¹Par debitīvu šajā darbā tiek saukts deverbāls darinājums, veidojams pieliekot īstenības izteiksmes tagadnes 3. personas formai priedēkli *jā-*. Tādējādi tiek šķirts debitīvs un de-bitīva konstrukcija: *būt* + debitīvs (tradicionāli saukta par "vajadzības izteiksmi").

un pielīdzina latīņu “gerundium² in *Dum*”³: “Gerundium in *Dum* quod Ger-//manicè exponitur per *haben* / *müssen* / *sollen* (*mihi est scribendum*) præponit tertiæ personæ singulari præsentis etiam tertiam personam singularem singulorum temporum ex verbo *öbmu* / *ich bin*. additâ tamen verbo vocula *Ja* cum Dativo nominis vel pronominis”⁴ [R, 25–26]. (“The one irregular form *jabūt* is not discussed in the work and does not occur anywhere in Rehehusen’s textual material” [Fennell, 1981, 33]; pirmo reizi verba *būt* debitīvs parādīšies anonīmajā latgaliešu gramatikas 1817. g. manuskriptā – formā *Jo ir*, bet formā *jābūt* Bīlenšteinam, kas arī pirmais pievērsis tai uzmanību – sk. tālāk.) Tālāk Rēhehūzens dod konstrukcijas “subjekta datīvs + debitīvs” paradigmu visos viņa saskatītos īstenības izteiksmes laikos (Praes., Impf., Perf., Pqpf. (dota saliktā vēlējuma izteiksmes forma: “*Buhte man bihiß jaähde / hette ich zu essen gehabt*” [R, 27]⁵), Fut.). Interesanti, ka

² Vecajās latviešu gramatikās, kā arī tā laika latīņu valodas gramatikās, netika šķirti latīņu ģerundijs (gerundium – deverbālais substantīvs – *amandī* Gen.Sg.) un ģerundīvs (gerundivum – deverbālais adjektīvs (participium futuri passivi) ar vajadzības nozīmi – *amandus*, -a, -um) un tika lietots kopīgs nosaukums “gerundium” Sal. [Fennell, 1984, 252]: “We translate ‘Gerundium’ as ‘gerundive’, since this is the normal English terminology for the Latin -ndus form used to express obligation, as in Rehehusen’s “*mihi est scribendum*” (‘I must write’). The English ‘gerund’ is used to denote the use as a verbal noun of such forms as “*scribendo*” (‘by writing’).”

³ Latviešu valodas piemēru teksts salikts *treknā kursīvā*, tā tulkojums latīņu, vācu, poļu vai krievu valodā – *parastā kursīvā*, fraktūra tiek transliterēta antikvā; lapušu numerācija – pēc oriģināliem. Daži citātu teksta paskaidrojumi doti stūra iekavās. Simbols // apzīmē lapušu beigas citātos.

⁴ No šāda formulējuma ir grūti saprast, kuram verbam (palīgverbam *būt* vai galvenajam verbam) ir pieliekams priedēklis *ja-*. Tomēr no blakus sniegtiem piemēriem var viegli secināt, ka runa ir tieši par galveno verbu (sal. arī tālāko paskaidrojumu: “Hic vides tertiam personam verbi principalioris in omnibus temporibus & numeris cum præposita vocula *Ja* retineri & nomen vel pronomen in Dativo poni” [R, 27]). Tātad, T.G.Fennela pārmetums Rēhehūzenam nav pamatots: “...the prefixing of this *ja-* is described simply (p.26) as “addita tamen verbo vocula *Ja*” (“with the addition to the verb of the element *Ja*”). At the end of the exemplary material (p.27) the further refinement is added that it is to the third person that the *ja-* is to be prefixed; only from the various examples listed can we infer that it is the third person of the present tense that is intended. Regrettably our author makes no specific reference of this point” [Fennell, 1981, 33]. Sal. [Grabis, 1955, 222]: “Šīs formas <debitīva> uzbūve pareizi uztverta: tā sastāvot no darbības vārda tagadnes 3. personas... un priekšzīlbes *ja-*”

⁵ “Under the pluperfect, however, where the pluperfect indicative // must surely be the form required, as well as intended, he <Rehehusen> lists the form of what he has elsewhere referred to as the pluperfect subjunctive (i.e., the modern conditional perfect) and furthermore provides a translation consonant with a plu-

vajadzības nozīme, liekas, saskatīta jau pašā paļģiverbā **būt** ("Tertiae personae singularum temporum ex verbo **ōbmu** / quae verbo principaliori praesigendae. Praesent. *Jr. habe / sol / muβ...*" [R, 26]), kas atgādina teikto par bezpersonisku verba **būt** lietošanu vēlākajās gramatikas, sākot ar Adolģiju (sk. 162. lpp., sal. arī 158. lpp. par konstrukciju **būt** + infinitīvs Rēhehūzena gramatikā). Par to, ka objekts debitīva konstrukcijās tiek lietots nominatīvā, teorētiskajā gramatikas nodaļā nav minēts, bet to var redzēt no gramatikai pievienotajiem tekstiem – sk. N° 22: "**Pāhtz Behns ar lβkaptlms/s/ Ir ja=plauw ar dackschims/s/ ja=lβahrdl ar gkrahbäcklms/s/ ja=kabli gkabbanoħB ja=BannāB kaudsoħB ja=βammet // vn ja=wedd=ehckschan ka teh lohpe tohp vħBturrāhte**" [R, 43–44]. To var izsecināt arī pēc Rēhehūzena minētās analogģijas ar latģņu valodas konstrukcijām ar ģerundģvu. Debitģva konstrukcijas ar 1. un 2. personas vietniekvārdiem gramatikā nav sastopamas (pirmo reizi tādās konstrukcijās parādģsies H.Heselberga gramatikā, bet tām tiks pievērsta uzmanģba tikai Stērstu Andreja gramatikā – sk. tālāk). Formantu **ja** Rēhehūzens raksta gan kopā ar verbu, gan atsevišķģ, gan ar biedru zģmi bez jebkādas likumsakarģbas; patskanis **a** debitģva priedēklģ bez garuma apzģmģjuma ir parasts visās latviešu valodas gramatikās⁶ līdz XIX gs. (Pirmo reizi garais patskanis debitģva priedēklģ tiks atzģts O. Rozenbergera gramatikā – sk. tālāk). Īstenģbas izteiksmes tagadnē saģtģnas verbs netiek izlaists (par šādu iespģju pirmais eksplģcģti pateiks G.F.Stenders – sk. 172. lpp.). R.Grabis raksta, ka "Rehehuzens vajadzģbas izteiksmģ rāda ar nozģmi, "...ka pie rokas ir tas, ar ko var izdarģt verbā izteikto darbģbu" (5. <Endzelģns, 1951>, 972.): **Man Ir**

---

perfect subjunctive! ...It would not be of any great interest, but for the extraordinary fact that in a later grammatical manuscript (the so-called Bühner fragments) – on three separate occasions – we find a pluperfect subjunctive listed in verbal paradigms where the pluperfect indicative is the form required. Cf. "**butu bģjs**" (with full paradigm, p. 268), "**bģtu gahģjs**" (with full paradigm, p. 269) and "**buhtu sarrģģees**" (with partial paradigm, p. 270). Bühner has never been thought to have copied any of his material from Rehehusen; could there then be a common source for the error?" [Fennell, 1981, 31–32]. Sal. 25. parģndģ par lģdzģgu kģģdu Adolģģa gramatikā.

⁶ Sal. [Grģsle, 1959, 512]: "Laikam šģs **ja** = atšķirā no tagadģjas literārās izrunas lasāms šģit ar ģsu patskani **a**, kāds tas ir daudzās izloksnģs, sevišķģ Kurzemģ (La gr 690.ģ), [Endzelģns, 1951, 886 (690.ģ)]: "Dial. **ja**- (Popģ, Rindā, Sarkanmuižā, Zģrās, Zģlģkās, Ugālē, Sabilģ, Vģrgalos u.c.) ir vai nu proklģtģisks **ja**- saģsināģjums, kad vģl uzsvģra verba sakni, vai senais nek. dz. viensk. ak. un nģm." (sal. arī [Fennell, 1987, 289–290]).

jaähde – “*ich habe zu essen*” <[R]> 26.” [Grabis, 1955, 222]. Tomēr, liekas, šeit nav droša pamata, lai runātu par šo nozīmi (sal. [Grisle, 1959, 512, 524], sk. arī 166. lpp.).

Tagadnes pasīvā divdabja apraksts ievietots nodaļā par nomenu darināšanu no vārdiem un līdzīgi ir piemērots latīņu valodai: “Participium passivi *ndus, da, dum* formatur à prima plurali praesentis addito tantum ***β***. ***pehluckt anbeten***. prima // pluralis praesentis est ***māhβ pehluhdsam / wir beten an***. adde hic ***β*** & habebis ***pehluhdzams*** *einer der da sol* oder *muβ angebätet werden*. *Deus est adorand*⁹ ***Dehws ir pehluhdsams***” [R, 12–13]. Kā redzams, šim divdabim norādīta (tikai) vajadzības nozīme un tas tiek tulkots latīņu valodā tāpat kā debitīvs: lietojot ģerundīvu⁸ Deverbālais adjektīvs ar izskaņu ***-tins*** Rēhehūzena gramatikā nav sastopams. Konstrukcijas ***būt*** + infinitīvs tiek pieminētas, taču tām nav dots nekāds nosaukums. Nodaļā par runāšanas formulām Rēhehūzens dod strīdīgu piemēru “*Das soltet jhr gethan haben To bih juhmb darrischims buht*” [R, 28]⁹, bet praktiskajā nodaļā (tekstos) sastopami parastākie šīs konstrukcijas piemēri: “***buhβ nojuhckt āhdenaht Sirgkos/s/ sol abspannen futtern Pferde...***” [R, 32], “***...tam buhβ Bauwo Szirgko/s/ ehmaut der sol sein Pferd auffzäumen...***” [R, 35]¹⁰ Svarīga ir Rēhehūzena piezīme: “***Buhβ sol / muβ / hat allzeit einen Dativum***” [R, 33], kaut gan piemēros ne vienmēr parādās šis subjekta datīvs¹¹

⁷ Abreviatūra, kas līdzīga mazam devītniekam, apzīmē izlaisto galotni *-us* [Fennell, 1982a, 27].

⁸ Sal. [Fennell, 1982a, 141]: “Rehehusen likens this participle to the Latin gerundive in *-ndus* (e.g. *adorandus*, p.13), and, while such a comparison is correct enough as far as it goes, it leaves aside some quite important meanings and syntactic possibilities of the *-ams* participle”

⁹ Par šo Rēhehūzena piemēra atbilstmi reālai valodai tika diskutēts, sal., piem. [Bielenstein, 1901, 53; Grisle, 1959, 512–513; Fennell, 1982a, 200].

¹⁰ 6. tekstā attiecīgajā konstrukcijā “***...buhβ winga) zirwiβ pie rohck/a buht... sol ihm bey/ bey hand seyn...***” [R, 34] “the relevant noun *zirwiβ* is in the nominative, not dative. *Rohck* is obviously a reduced accusative, governed by *pie*” [Fennell, 1982a, 211]. Domājams, ka šo kļūdu var skaidrot ar divu konstrukciju sajukumu: ***būt*** + infinitīvs un ***būt*** piederības nozīmē – sal. nākamā tekstā: “***Kannepβ ādder luhcke turrāhβ wings arl pie βōuwwiβ... Henff oder bast wird halten er auch bey sich...***” [R, 35].

¹¹ Sīkāku Rēhehūzena debitīva apraksta analīzi bez minētā T.G. Fennela raksta [Fennell, 1981] un viņa grāmatas par Rēhehūzena gramatiku [Fennell, 1982a] var skatīties R. Grisles rakstā [Grisle, 1959, 511–513].

Debitīvs parējās latviešu valodas gramatikās līdz G. F. Stenderam

Nākamās gramatikas (līdz G. F. Stenderam) sniedz maz jauna par aplūkojamām konstrukcijām, salīdzinot ar Rēhehūzenu.

Tā sauktajā "MÄRTINA BIHNERA GRAMATIKĀ" [Arbuzovs, 1925, 108] (ap 1667.–1677.g.) (turpmāk – B) verba formas parādītas dažās tabulās bez kaut cik detalizētiem komentāriem. Debitīva forma sastopama tikai vienu reizi: "**ja šarga, man muß es <bewahren>**" [B, 272] un nosaukta par ģerundiju¹² Sīkāks raksturojums tai nav dots.

Divdabim ar **-ams**, kas sastopams divas reizes, norādīta vajadzības nozīme: "**tas Zellsch irr eijams, der Weg muß gegangen seyn**" [B, 269], "**šargams, tas irr sargams das müß bewahret seyn**" [B, 272]. Interesanti, ka šo formu autors uzskata par perfekta divdabi¹³ Deverbālais adjektīvs ar izskaņu **-tins** šajā gramatikā nav sastopams. Konstrukcijas **būt** + infinitīvs parādās tikai divās atsevišķi uzrakstītās lapās – verbu **būt** un **ticēt** paradigmās: "**tōw buhs but**" [B, 336], "**tōw buhs tizeht**" [B, 337]. Šeit pirmo reizi latviešu gramatiskajā tradīcijā šādas konstrukcijas nosauktas par nākotnes imperatīvu (Imperativus

¹² Sal. [Grabis, 1955, 227]: "Par gerundiju bez vajadzības izteiksmes formas (**ja šarga** 118. <lapušu numerācija pēc [Arbuzovs, 1925] = [B, 272]>), ko tā bija dēvējis jau Rehehuzens, šās gramatikas autors sauc arī no darbības vārdiem atvasinātas formas ar **-ot** (**sargajot** vel **sargot** 118., **Eijot** 121.)...". Precizāk, formas **ja šarga** un **sargajot** dotas ar kopīgo nosaukumu "Gerund." [B, 272], bet forma **eijot** [B, 269] – ar nosaukumu "Gerundium", tomēr nav domājams, ka Gerund." var reprezentēt "Gerundivum"

¹³ Tas ir skaidri redzams no rokraksta, bet zinātnieki, kas lietojuši L.Arbusova izdevumu, kļūdušies, komentējot šo Bihnera gramatikas vietu, sal. [Grabis, 1955, 228]: "...divdabis ar **-ams**... nosaukts par perfekta divdabi, bet konjugācijas tabulā ierindots ailē, kur dotas nākotnes formas (118. < [B, 272]>). ...Dreseļa gramatikā, kas daudzējādā ziņā ļoti saskan ar apskatāmo gramatiku, šis divdabis tiešām saukts par nākotnes divdabi, tā ka var domāt, ka arī šis gramatikas autors to par tādu būs turējis" un [Fennell, 1982b, 210]: "A heading "perfect Participle" occurs with no morphological entry under it, after which is listed the (untitled) participle in **-ams: šargams**" Tomēr oriģinālā var redzēt, ka līnijas, kas atdala tabulas rūtis, bija novilkta vēlāk virs teksta (un ar citu krāsu) un diezgan nekārtīgi, tāpēc uz tam nevar pamatoties. Tas, ka divdabis **šargams** nokļuvis vienā ailē ar nākotnes formām [B, 272], domājams, neko nenozīmē, jo divdabis **eijams** "nokļuvis" perfekta ailē [B, 269].

¹⁴ "Büchner mentions a future imperative only in his second paradigm of "**buht**" and in the conjugation of "**tizeht**" ..., which we also take to be a late entry, // independent of the earlier material. There is no mention of a future imperative in Rehehusen" [Fennell, 1984, 386–387].

futuri)¹⁴

H.ADOLFIJS ("ERSTER VERSUCH... 1685.g.) (turpmāk – A), kā arī F.F.VAIGELIS ("ANLEITUNG ZUR LETTISCHEN... SPRACHE", pirms 1748.g.) (turpmāk – W)¹⁵, neatkāpjas no Rēhehūzena tradīcijas un debitīva formas nosauc par ģerundiju: "**jatoph** <"read **jatohp**" [Fennell, 1993, 143]> / *man sol* oder *muß werden*" [A, 56; sal. W, 43]. Tālāk viņš izšķir divus ģerundijus: pirmais "**Jašarga** / *man sol* oder *muß hüten*" [A, 64; sal. W, 46], otrs – nelokāmais divdabis ar **-ot** – "**Šargoht** oder **šargajoht** / *in dem* / oder / *weil man hütet*" [A, 64; sal. W, 46]¹⁶ Debitīva formas veidošanas likums atbilst Rēhehūzenam un nesniedz neko jauno: "<Gerundium I> wird formirt von der Tertia ^ Persona ^ Præsentis Indicativi, mit vorgesetzter Syllabe **ja**" [A, 64; sal. W, 46]¹⁷ Adolfijs cenšas rakstīt formantu **ja** kopā ar verba celmu, forma **ja darra**, divreiz ir rakstīta atsevišķi [A, 215], bet ir labota kļūdu sarakstā [A, 264]¹⁸, gramatikai pievienotajā ticības apliecības ("Glaubens=Bekänntniß") tekstā sastopams rakstījums ar biedru zīmi: "**ta Triadiba eekšch Weenadibas ja=zeeni**" [A, 261]. Par abiem ģerundijiem Adolfijs piezīmē, ka tie tiek lietoti ar datīvu ("mit dem Dativo construit" [A, 64, 65]). Tas var būt arī bija iemesls, kāpēc šīs divas formas tika nosauktas par ģerundijiem – sal. piemērus konstrukcijai ar ģerundijiem sintakses nodaļā [A, 254; sal. W, 160]. Nodaļā "Formulæ loqvendi Letticæ per Infinitivum & Participia", kurai ir pievienoti K.Firekera iniciāļi, atrodam debitīva konstrukciju, latīniski tulkotu ar ģerundīvu: "**Wiņņam Grahmatas jalašša** / *legendum est illi, Er muß Bücher oder Briefe lesen*" [A, 257]. Blakus ir piemērs "**Wiņņam newa ja=ehd**¹⁹ / *non est illi quod edat. Gerund.*" [A, 257], kur var redzēt konstrukcijas veco piederības nozīmi, "ka pie rokas ir tas, ar ko var izdarīt verba izteikto darbību" [Endzefins, 1951, 972]; (sal. [Grabis, 1955,

¹⁴ Kā pareizi ir atzīmējis J.Zēvers, saglabājies F.F.Vaigeļa gramatikas rokraksts esot "pilnīgi no Adolfiņa gramatikas atkarīgs" [Zēvers, 1927], tikai sintakses nodaļa Vaigelim ir kaut cik plašāka, nekā Adolfiņam. Tāpēc tas nav aplūkots atsevišķi, bet dažas piezīmes par to dotas paralēli ar Adolfiņa gramatikas analīzi.

¹⁶ Konjugēšanas paradigmās atgriezeniskiem vārdiem dots tikai pirmais ģerundijs (resp. debitīvs) [A, 80, 89, 93, 97, 100 utt.; sal. W, 51, 54, 57, 60, 63 utt.].

¹⁷ Neregulārā verba **būt** debitīva forma vienkārši nav pieminēta paradigmā [A, 52; sal. W, 40].

¹⁸ Vaigelis šajā vietā raksta **ja=darra** ar biedru zīmi [W, 127], bet visas citas debitīva formas – kopā.

¹⁹ Debitīva formants tiek atdalīts no saknes ar biedru zīmi tāpēc, ka sakne sākas ar patskani (sk. tālāk par Rozenbergera gramatikām, kur tiek formulēts attiecīgs ortogrāfijas likums).

236]), un pat struktūru – ievēro latīņu tulkojumu: *quod* (Nom.-Acc.Sg.neutr.) *edat* (3 Sg. Praes.). Vairāk par ģerundijiem sintakses nodaļā raksta Vaigelis: “Das erste Gerundium wird gebraucht, wie im Lateinischen das gerund. in *dum* mit dem datiuo personæ, alß: *man, tew, wiņņam* etc. *jastrahda. Ich, du, er* etc. *müßen arbeiten. mannim ta grahmata jalašša. Ich muß das Buch lesen. šeens man japjau. Ich muß Heu mehen. tas man (irr) jadarra. Ich habe das zu thun. man newa ja-ehd. Ich habe nicht zu essen. Das andere gerundium ist wie das Lateinische gerund. in *do*, als: (*wińsch*) *grahmatas laššoht aismigge. als er die Bücher Laß, schließt er ein. deljoht (wińsch) lause weenu kahju, als er tantzhe Brach er ein Hein. Nol. <Not<a> (?)> diß gerundium nimt auch wor sich einen dativum an, als: man klaht eššoht. als ich zugegen war. to wiņņam redsoht. als er das sahe” [W,160].**

Divdabi ar **-ams**²⁰ Adolfijs parasti sauc par nākotnes pasīvo divdabi – “Futurum Participiale Passivum” [A, 70; sal. W, 69], “Participium Futur. <Passivi>” [A, 75; sal. W, 49], bet divas reizes parādās nosaukums “Participium Præs. <Passivi>” [A, 52, 56; sal. W, 40, 43]²¹ Blakus šim divdabim ar vajadzības nozīmi tiek runāts arī par deverbālo adjektīvu ar **-tins**, kurš arī uzskatīts par nākotnes pasīvo divdabi: “Participium... Futur: <Passivi> *Šargams* oder *Šargajams* er sol oder muß behütet werden. Auch *šargatins* / er sol oder muß behütet werden. Jst eben so viel / alß: *Jašarga: Wińsch ittin labbi šargajams / Wińsch ittin labbi jašarga / er sol oder muß wol behütet werden”*

²⁰ Ar piedēkli **-am-** Adolfijs (un Vaigelis) veido divdabjus arī no pagātnes celma, bet dod tikai divus piemērus: “Participium... Perfect: *bijams / der da gewesen ist*” [A, 52; sal. W, 40] un “Participium... Imperf. *tappams / der da ward*” [A, 56; sal. W, 43]. Sal. [Grisle, 1957, 57]: “Mākslīgi konstruēts šķiet “perfekta divdabis” *bijams / der da gewesen ist*” (taču tas drusku atgādina *dārzā bijumu* (“bijis”) *daudz... kuoku* La gr 163. §). Tam līdzīgs darinājums ir “imperfekta divdabis” *tapams* 56” (Sal. [Стафеева, 1990, 78]: “в латгальских текстах часто употреблены страдательные причастия настоящего времени, образованные не от основы настоящего времени, а от других глагольных форм, чаще от основы прошедшего времени, напр., *nikoda lita ne ir nawarējama* (Pawin 4) <Pawinnasties kristigas aba Katechizms... Wilna, 1808. >, *brysmiejga redieszona wiertls uz cywaka pidzarusza un gulejama kaj kups* (Paw 67) <Pawujciejszona un wyssajdi sposobi diel ziemniku łatwiszu... Jezups Macilewicz, Wilna, 1850. >. Упомянутые причастия не характерны для говоров Латгалe”).

²¹ Šajos gadījumos nav norādīta vajadzības nozīme, parasta citās vietās: “*Esšams / der da ist*” [A, 52; sal. W, 40] un “*tohpams / der da wird*” [A, 56; sal. W, 43]. Adolfijs rāda divdabja ar **-ams** lietošanu arī accusatīvus duplex konstrukcijā: “*Es redseju wiņnu šargajamu lich sahe ihn hūten*” [A, 70; sal. W, 69].

²² Tādējādi nozīmes ziņā debitīvs un divdabis ar **-ams** (vai deverbālais adjektīvs ar **-tins**) parādās kā sinonīmi, bet formāli debitīva forma (gerundium) dota tikai aktīva, bet minētie divdabji – pasīva paradigmā.

[A, 75; sal. W, 49] (līdzīgā veidā Adolfa gramatikā tiek pasniegts vēl verba **redzēt** "nākotnes divdabis" [A, 86])²² Vēlāk atsevišķā nodaļā "Vom Participio" Adolfs piezīmē, ka šis divdabis ar **-tins** "ist nicht aller Orten sehr gebräuchlich" [A, 210; sal. W, 125]. Vaigelis taisni norāda uz divdabju ar **-ams** vajadzības nozīmi: "Das participium futuri passivi zeigt eine Schuldigkeit oder Nothwendigkeit an, und erfordert einen nominativum, als: **Dees slawejams** (*Deus laudandus*) *Man muß Got loben*" [W, 162].

Konstrukcijas **būt** + infinitīvs Adolfa gramatikā tiek aplūkotas divas reizes. Vispirms 62. lpp. viņš runā par nākotnes imperatīvu: "Das Futurum Imperativi, nimt an sich so wol in Singulari als Plurali das **buhs** / Imperso-//naliter, mit dem Dativo construit, und hänget den Infinitivum des Verbi selbst an; als: **Man buhs šargaht** / *ich sol* oder *muß hüten...*" [A, 62–63; sal. W, 66]²³ Nākotnes imperatīvā paļģiverbs **būt** pieļaujams tikai nākotnes formā **būs**. Vēlāk tās pašas konstrukcijas tiek aplūkotas vēl reizi – kopā ar debitīva formām nodaļā par bezpersonas verbiem, proti par verbu **būt**. Šeit Adolfs atļauj formu **buhs** un **bija** lietošanu attiecīgajā konstrukcijā, bet citos laikos konstrukcija ar infinitīvu neesot lietojama: "Wiel auch vor denen Verbis Personalibus, das Verbum Anomalon, **Es esmu** / *Jch bin* / alß derer anderer Verborum Præparatorium voran gesetzt worden / und solches auch Impersonaliter gebraucht wird / da es so viel heist / alß / *Jch habe*" [A, 211; sal. W, 125], "Von diesem Anomalo Sum, **Es esmu** / *Jch bin* / kommt auch das Impersonale oportet, **Man buhs** / *Jch muß* / oder / *Jch sol*.

1. Es wird aber dieses Impersonale selten gebraucht / daß nicht

²³ Kā nākotnes imperatīvu Adolfs traktē arī tādas formas kā "**lai** oder **laid es šargu** / *gib zu* / *daß ich hüte* / oder *laß mich hüten*" [A, 61] (divas reizes šīs formas parādās ciešamās kārtas tagadnes imperatīva paradigmā [A, 72, 85]), pieminot, ka tādi teicieni kā "**laidēt viņam strahdaht** / *laß ihn arbeiten*" [A, 62] esot latviski nepareizi un aizgūti no vāciešiem ("Jch halte es aber für einen guten Teutschismum und für keinen guten Lettismum" [A, 62]), taču ievieto līdzīgas konstrukcijas dažās paradigmās: "**Laid mums buht** / oder / **Laid mehs esšam** / *laß uns seyn*" [A, 51], sal. [A, 54, 81, 90]. Verba **sargāt** imperatīva paradigma pat iedalīta divās daļās: Futurum I: "**Man buhs šargaht** / *ich sol* oder *muß hüten*" un Futurum II: "**Lai** oder **laid es šargu** / *laß mich hüten*" [A, 67]. Vaigelis imperatīva aprakstā eksplicīti šķir divus nākotnes imperatīvus [W, 66] un konsekventi dod tos atsevišķi verbu paradigmās [W, 38, 41, 44–45, 52, 55]. No otras puses viņš nemin un, liekas, neatzīst iespēju veidot tādas imperatīva konstrukcijas kā **laid(iet) viņam strādāt**. Viņa konjugācijas paraugos šāda konstrukcija parādās tikai vienu reizi: "**lai mums tapt** oder: **laid mehs tohpam**" [W, 41].

das Verbum exprimiret werden sollte / was man thun müsse oder solle. Alß / **Man buhs to darriht** / *Jch muß* oder *sol* das thun. **Man buhs tur no=eet** / *Jch muß* oder *sol* dahin gehen.

2. An statt des Perfecti und Plusquamperfecti aber / brauchen die Letten in diesem Anomalo insgemein nur das Imperfectum, alß / **Man bija to darriht** / Heist Jhnen; *Jch sollte* das thun. *Jch habe* das thun sollen. *Jch hätte* das thun sollen. Welches auß der substratâ Materiâ, davon man redet / zu urtheilen ist / welches Tempus es seyn solle.

3. Wenn sie aber ja das Perfectum oder Plus-//quamperfectum oder Futurum dieses Impersonalis, **Es** <“for “Es” read “Man” [Fennell, 1993, 461]> **buhs** / gebrauchen / So gebrauchen Sie es mit dem Gerundio; alß / **Man tas irr ja darra** <“**jadarra**” vietâ, sk. [A, 264]> **bijis** / *Jch habe* das thun müssen oder sollen. Heist anch <“auch” vietâ, sk. [A, 264]²⁴> / *Jch habe* das zuthun gehabt. **Man tas buhtu ja darra** <“**jadarra**” vietâ, sk. [A, 264]>. **bijis** / *Jch hätte* das zuthun gehabt ²⁵ **Man tas buhs jadarra** / *Jch werde* das thun müssen” [A, 214–215; sal. W, 127].

Tādējādi kontrukcijas **būt** + infinitīvs un **būt** + debitīvs Adolfijs apvieno vienā paradigmā: Praes. **Man buhs šargaht** *Jch muß* oder *sol* hüten, Impf. **Man bija šargaht** *Jch müsse* oder *solte* hüten. Perf. **Man tas bijis jašarga** *Jch habe* das hüten sollen oder müssen. Pqpf. **Man tas buhtu jašarga bijis** *Jch hätte* das hüten sollen oder müssen. Fut. **Man buhs jašarga** *Jch werde* müssen oder sollen hüten “Also auch in Conjunctivo” [A, 215]²⁶ (Interesanti, ka salikto laiku formās šajā paradigmā parādās teikuma priekšmets **tas**.) Tādējādi “for him <Adolphi>, it would appear, “**Man buhs šargaht**” can be either a present indicative (Erster Versuch, 215) or a future imperative (Erster Versuch, 67). This double description highlights the redundancy that

²⁴ T.G.Fennels savā izdevumā maldīgi uzskata šo Adolfiga laboto “anch” → “auch” par saikļa vārdu starp diviem cipariem [Fennell, 1993, 561].

²⁵ Rēhehūzena un Bihnera gramatikās saliktās vēlējuma izteiksmes formas ir parastas īstenības izteiksmes saliktās pagātnes (pluskvamperfekta) vietā (sk. 5. parindi), bet Adolfigs pareizi apraksta īstenības izteiksmes pluskvamperfekta veidošanu [A, 59–60] un sniedz attiecīgus piemērus [A, 66–67 utt.]. Tomēr divas reizes Adolfiga gramatikas 215. lpp. tā vietā parādās saliktā vēlējuma izteiksmes forma (līdzīgi Rēhehūzenam un Bihneram).

²⁶ Vaigelis nedod šo apvienotās paradigmas paraugu [W, 127].

* ME I, 359, under **būt** 5(b), lists a number of relevant examples, whereas the construction is not mentioned in Latviešu literārās valodas vārdnīca 2 (Rīga, 1973), 148–150. <T.G.Fennela parinde>

is involved: once one allows an obligational construction involving certain tenses of the verb 'to be' with a dependent infinitive*, there is no reason either morphological or semantic to single out the forms with "**buhs**" for separate and distinctive labelling; the initial generalization by itself is perfectly adequate. As far as the seventeenth century is concerned, the allowance of an obligational "**buht**" would not appear to be problematical, although three hundred years later many may wish to regard it as obsolete, thereby creating a state of affairs in which it becomes // reasonable to invest such surviving expressions as "**tev nebūs zagti**" ('*thou shalt not steal*') with a name of their own" [Fennell, 1984, 387–388], sal. [Fennell, 1987, 245] (sk. arī par Dreseļa (165. lpp.) un Langija (167. lpp.) gramatikām).

Par objekta locījumu debitīva konstrukcijā nav formulēts nekāds likums, un lasītājs ir spiests orientēties pēc vairākiem piemēriem. Ievērojama arī dažreiz norādīta analogija ar citām tās pašas nozīmes konstrukcijām, piem., "**Ausas pļaujamas / pļautinnas / Der Haber ist zu meyen**. Jst eben gesaget / alß **Šeens / Meeschi / Ausas japlauj**" [A, 258; sal. W, 162²⁷], sal. [A, 75, 214–215 (W,127), A, 255, 257 (W, 160), A, 261].

Runādams par ģenitīva lietošanu sintakses nodaļā, Adolfs sniedz starp citiem piemēru ar vārdu **vajaga**: "Auff die Frage / **weß / weßwegen / folget ein Genitivus... Jch bedarff deiner / Man tewis wajaga**" [A, 251; W, 156]²⁸

G. DRESELIS ("GANTZ KURTZ ANLEITUNG ZUR LETTISCHEN SPRACHE", 1685) (turpmāk – D) sniedz daudz mazāk informācijas par debitīvu, nekā Adolfs: "In spite of Rehehusen's relatively full description, with a precise formation rule and even some elementary syntax, Büchner and Dreszell both fail to give any formation rule, or any other information. Adolphi (Erster Versuch, 64) gives most, but not all, of

²⁷ Vaigelis drusku citādi tulko līdzīgus piemērus, sal.: "**šeens irr pļaujams** oder **plautins**, *man muß das Heu mehen, das Heu muß gemehet werden*, **meeschi pļaujami** oder **pļautinni**, *die Gerste muß gemehet werden*, **ausas plaujamas** oder **plautinnas**. *der Haber muß gemehet werden*" [W, 162].

²⁸ Tātad T.G. Fennels nebija precīzs, rakstot par J.Langija gramatiku, ka "complementation with **vajadzēt** is not discussed in any other 17th-century Latvian grammar, and we must concede to Langius the first attempt at description of the syntax associated with this verb" [Fennell, 1987, 334], sk. 169.lpp.

the information originally set down by Rehehusen. From Dreszell's passing reference²⁹ we cannot infer that there are various tense forms available, that the logical object is in the nominative. We do not even know how to derive it..." [Fennell, 1984, 252]. Dreselis tāpat kā Adolfs dod divas ģerundija formas, bet nenumurē tās: "Gerundium **ja=šarrga** / *man soll* oder *muß* *bewahren* / **šarrgajoht** und per Syncopen **šarrgoht** / *im bewahren*" [D, 25]. Divdabis ar **-ams** tāpat kā Adolfs gramatikā tiek nosaukts par nākotnes pasīvo divdabi, tam norādīta vajadzības nozīme: "**Šarrgajams** und per Syncopen **šarrgams** / *der soll* oder *muß* *bewahret werden* oder *zu bewahren*" [D, 32]. Deverbālais adjektīvs ar **-tins** nav pieminēts. Konstrukcija **būt** + infinitīvs vispirms sastopama kā nākotnes imperatīvs, bet tikai divu verbu **būt** un **tapt** paradigmās³⁰: "**Tōw buhs buht** / *du sollt seyn*" [D, 58], "**Tōw buhs tapt** / *du sollt werden*" [D, 62]. Vēlāk Dreselis runā par verba **būt** bezpersonisku lietošanu ar vajadzības nozīmi: "Nota. Das Verbum impersonale **buhs** / *oportet, es muß* / hat alle zeit einen Dativum bey sich v.g. **man buhs** / *ich muß*..." [D, 64], kaut gan savienojumi ar infinitīvu šeit nav pieminēti. Atšķirībā no Adolfs Dreselis sniedz tikai nākotnes formas (**būs**) lietošanas piemērus ar šādu nozīmi.

J.LANGIJA vārdnīcai pievienotajā "EINE KURTZE GRAMMATICA", 1685.g. (turpmāk – L) debitīva formas paradigmās nav sastopamas. Tās tiek pieminētas tikai nodaļā "Formulæ loquendī": "Wenn sie wollen ausreden die Phrases: *Ich muß das thun. Wir müssen dorthin gehen. Wir müssen viel leiden.* so sprechen sie nicht: **Man buhs to darriht, Mums buhs turr eet. Mums buhs dauds zeest** (: welches sonst wieder die Grammaticam nicht läufft.); sondern zierlicher undt kürtzer thun sies ausreden mit dem zu gesetzten Wörtlein **Ja**³¹ dergestalt: **Tas man jadarr. Mums tur jaeet. Mums dauds jazesch.** Also gebraucht mann auch das **Ja**, wenn mann sagt: *Jch habe zu mahlen, Jch habe zu backen, ich habe zu brauen: Man jamall, man jazepp, man jabruha*" [L, 208a]. Sal. T.G.Fennela raksturojumu: "The first paragraph is devoted to the debitive mood, although Langius does not describe it in those terms or indeed in any terms. Expressions with **ja-** are said to be more elegant and concise than the corresponding structures with **buhs** and the infinitive. Thus **Man buhs**

²⁹ Dresēja gramatikā debitīva forma sastopama tikai vienu reizi [D, 25].

³⁰ "Imperatīvā vairumā gadījumu Dreselis dod tikai tagadnes vienskaitļa un daudzskaitļa 2. personas formas (**Šarrgi tu, Šarrgajoht** vel **šarrgaita juhs** <[D]> 23.)" [Grabis, 1955, 244]; konstrukcijas ar **lai** Dresēja gramatikā nav sastopamas.

³¹ Šo "vārdu" Langijs raksta kopā ar verbu.

to *darriht*, while not ungrammatical, is seen as clumsier than *Tas man jadarr*. There is no discussion of the relevant morphology and syntax, although the examples are on the whole accurate on both counts. Nevertheless, it cannot be inferred from the examples provided that the *ja-* is to be prefixed to the third person of the present indicative, that the resultant form is invariable, that tense variations are to be achieved with appropriate forms of the verb *buht*, or that the direct object will normally be in the nominative!" [Fennell, 1987, 289]. Jāievēro arī cita T.G.Fennela piezīme: "Some caution should be exercised in the interpreting Langius' subsequent examples *Man jamall*, etc. The German gloss *Ich habe zu mahlen* is consistent with a purely debitive meaning, but the possibility remains that the original meaning of the prefix *ja-* could be intended, viz. "*I have something to grand.*" Grīse (1958a <[Грисне, 1958]>: 18) points to an example in Adolphi (Ad, 257) and suggests that there may be parallel cases in Rehehusen (presumably Manud, 26–27; FLA G <[Fennell, 1982]>, 58–61), but does not refer to Langius, although his German matches Rehehusen's *ich habe zu essen*. The question remains unresolved, perhaps unresolvable..." [Fennell, 1987, 290].

"Langijs nav spējis atšķirt divdabi ar izskaņu *-dams* no divdabja ar *-ams*, kuru viņš nemaz nepiemin. Izstāstījis, ka latviešu valodā ir divi aktīvie divdabji – tagadnē ar *-dams* (*Redsāhdams* 415. <numerācija pēc E.Bleses izdevuma [Blese, 1939] = [L, 210]>), pagātnē ar *-ējis* // (*Redsāhjis* 415.), bet pasīvā tikai pagātnes divdabis (*Redsāhts* 415.), viņš dod deklinēšanas paraugu *Teitzama Gaspascha* 415. Kā gramatikā, tā vārdnīcā formas ar *-ams* ir sastopamas bieži..." [Grabis, 1955, 255–256]. "The remaining example is *Teitzama Gaspascha praiseworthy lady*. We observe that Langius has thus failed to take up the participle in *-dams* listed just a few lines earlier, and has simultaneously introduced a participle in *-ams*, which nowhere explicitly recognizes. Given the fact that, throughout his paradigms, he consistently refers to the participle in *-dams* as a participle in *-ams*, there are grounds for asking whether he was in fact aware of the distinction! While nothing in the grammar indicates any such awareness, his familiarity with Rehehusen must surely mean that he had read this latter's treatment (Manud, 12–13; FLA G <[Fennell, 1982a]>, 24–27), in which the two participles, one labelled active and the other labelled passive, are set out in separate, but consecutive, paragraphs. Surely he cannot deliberately have rejected Rehehusen's eminently reasonable distinction" [Fennell, 1987, 296]. 208a lpp., sniegdams dažādus izteicienus, Langijs min arī divdabi ar *-ams* vajadzības nozīmē: "*der muß*

*unterrichtet werden, Tas ir peemahzams*³²

"Savā teorētiskā apercerē L <angijs> neko neraksta par divdabi ar **-tins** (ar dēbitīvi-pasīvu latīņu valodas ģerundīvam līdzīgu nozīmi), kurpretī tekstā šo formu ir diezgan daudz (kaut arī ne visas tās ir pareizi darinātas), piem.: *tas ir atmettins* 165²⁸ <resp. [L, 84, 28.rinda]> *das ist zuverwerffen* (= *atmettins*)... [Blese, 1936, 529]. Varbūt to var skaidrot ar šā deverbāla adjektīva relatīvu neproduktivitāti jau XVII gs. (sal. [Šmits, 1908, 36]), kas lika to uzskatīt par atsevišķu vārdu, bet nevis par verba formu.

Tomēr konstrukcijai **būs** + infinitīvs tiek pievērsts daudz uzmanības. Tāpat kā Adolfiga un Dreseļa gramatikās (sk. 162. un 165. lpp.) šī konstrukcija parādās divās vietās: kā nākotnes imperatīvs (piem., "**Tōw buhs buht du solt seyn**" [L, 193]³³ un kā bezpersonas verba **būt** vajadzības nozīmes realizācija [L, 206 utt.]. "Langijs ir gribējis dot vācu vārdam *müssen* atbilstošu izteiksmi latviešu valodā un tāpēc izveidojis pats veselu formu sistemu ar darbības vārdu **būt** pamatā" [Grabis, 1955, 256]: Praes. *Man buhs ich muß*, Impf. *Man by ich muste*, Perf. *Man byjis buht ich habe gemust*, Pqpf. *Man by buht ich hatte gemust*, "Futurum!"³⁴ *Man buhs buht ich werde müssen*, "Imperativo caret", Conj. "Das Præsens ist wie das Præsens Indicatīvi Modi", Impf. *Man buhtu ich müste*, Infinitivus Praes. un Impf. *Buhs*

³²Verba **tapt** paradigmā Langijs sniedz kā nākotnes pasīvo divdabi aprakstošu vārdu savienojumu: "*kam buhs mihletam tapt, der da soll oder muß geliebet werden*" [L, 197], "which seems to result from confusion with the future imperative" [Fennell, 1987, 264]. Domājams, ka šādā veidā Langijs gribējis atspoguļot vajadzības nozīmi, kas piemīt latīņu valodas nākotnes pasīvajam divdabim, resp. ģerundīvam. Ar aprakstošām konstrukcijām Langijs tulko arī dažus citus divdabjus, sk. [L, 193a, 195a, 197], kas tāpat var tikt skaidrots ar to, ka autors cenšas atrast formas, atbilstošas latīņu valodas formām [Гричне, 1958, 20; Fennell, 1987, 256].

³³Atšķirībā no citām tā laika gramatikām, kas apraksta konstrukcijas ar **lai**, Langijs neievieto tās imperatīva paradigmās. Viņš piemin tās tikai nodaļā "Formulæ loquendi" 8. nodaļījumā, līdzīgi kā Adolfigs (sk. 23. parindi), kritizēdams šajā gadījumā burtisko tulkojumu no vācu valodas: "*Lasset uns gehen. Lasset uns danck sagen. Gelobet sey des Herrn Nahme*, etc: sprechen die Letten nicht aus mit diesen Worten: *Laideet mums eet. Laideet mums pateizib' šatziht. Šlawāhts laid buht ta kungā Wahrds*, sondern sie gebrauchen bey solchen Phrasibus das sonderliche Wörtlein *Lai*, also: *Lai māhs eefam. Lai māhs Pateizib' sackam. Lai kungā Wahrds essi šlawāhts*" [L, 209a], sk. T.G. Fennela komentāru [Fennell, 1987, 293-294].

³⁴Jāievēro E. Bleses piezīme: "Izsaucamā, resp. jautājamā zīme aiz Futurum laikam raksturo autora šaubas, vai šis laiks tiešām par Futurum atzīstams" [Blese, 1936, 464].

buht müssen, "Die andern mangeln" [L, 206–206a] (šīm formām pievienojama pilnnozīmīgā verba nenoteikums). Kā pareizi atzīmē T.G.Fennels, šajā mākslīgi veidotajā paradigmā "the tense correlations of the impersonal verb defy logical analysis. Why have we the imperfect form **by** in the imperfect, the perfect form **byjis** in the perfect, the conditional form **buhtu** in the imperfect conjunctive, when the present tense does not contain the present of the auxiliary, but the future? If the perfect contains **byjis**, for which we may logically substitute the fuller **ir byjis** why is the pluperfect not formed with the analogous **by byjis**? Why is the infinitive **buht** added to the two perfect tenses, and to the future (which is otherwise the same as the present!) when it is missing from the present and imperfect? How can the form **Buhs buht** be an infinitive, when it contains the finite element **Buhs**? Why is there no past participle active, when the perfect, which depends upon such a participle, is spelt out in detail?" [Fennell, 1987, 287].

Bez vajadzības nozīmes bezpersoniskā lietojumā verbam **būt** Langijs norāda arī piederības nozīmi līdzīgu vācu verba *haben* nozīmei un sniedz tā pilnu paradigmu, kur mainās verbi **būt** un **turēt**³⁵: Praes. **Man ir ich habe**, Impf. **Man by ich hatte**, Perf. **Man ir byjis ich hab gehabt**, Pqpf. **Es by turrāhjis ich hatte gehabt**, Fut. **Man buhs ich werde haben** utt. [L, 206a utt.]. Tomēr konstrukcijai ar atgriezenisko verbu **turēties** piemīt vajadzības nozīme: "Jn achzunehmen sind die Infinitivi: **Turrāht** und **Turrāhtees**, welche von den Letten unterschiedl: und oft gebraucht werden, denn **Turrāht** heist *halten* oder *haben*; ...**Turrāhtees** aber *müssen*, oder *gehalten* werden. E.g. **wings turr Naud'** er hat oder hält Geld, // **wings turras maxat**, er wird gehalten zu zahlen, oder er muß zahlen. **Māhs turrimees eet**. wir müssen gehen" [L, 208–208a]³⁶ Langija gramatika ir vienīgā latviešu valodas gramatika, kur tiek aprakstīta šī konstrukcija, sk. T.G.Fennela komentāru: "In the paradigm of **Dsiht**, Langius introduces the variant **Tu turras dsiht** (for **tu turies dzīt**), which is said to be an acceptable formation for all verbs (Langius, 202a; Blese 1936: 400). Further ex-

³⁵ "Šo abu dar-//bības vārdu jaukšana Langija izveidotajā "konjugācijā" rāda, ka Nicā un Bārtā un, jādodomā, arī citur Kursas dienvidrietumos nozīmi "*ich habe*" varēja izteikt gan ar "**man ir**", gan arī ar verbu "**turēt**", kam dzīva vēl bijusi vecā nozīme "*haben*", bet tai blakus arī nozīme "*halten*", ko Langijs pats apliecina" [Grabis, 1955, 256–257].

³⁶ "Although Langius nowhere discusses reflexive verbs, he is at pains to distinguish possessive **Turrāht** from obligatory **Tur-rāhtees**" [Fennell, 1987, 289].

amples of this construction appear later in the grammar (Langius, 208a; Blese 1936: 412), where we read **wings turras maxat** and **Māhs turrimees eet**, glossed by Langius as “*er wird gehalten zu zahlen, oder er muß zahlen*” [“he is obliged to pay or he must pay”] and “*wir müssen gehen*” [“we must go”] respectively. All other examples of the future imperative are glossed as “*du sollt*” [“you shall/thou shalt”] plus infinitive, and the question arises whether **Tu turras dsiht** is intended to carry the same nuance of meaning as **Tōw buhs mihlāht**, etc. Whatever specialists may determine with regard to German, the sense of the Latvian is difficult in its own right. There is no mention of the structure **turēties** plus infinitive in ME or EH, although the latter (II, 704) // lists the non-reflexive **turēt** with the gloss “*müssen*” [“have to”] from Nida (in the Kurland Dunes), and considers it a definite Lithuanianism” [Fennell, 1987, 272–273].

Nodaļā “Formulæ loquendi” Langijs komentē arī konstrukcijas ar verbu **vajadzēt** “Nota. In der Lettischen Sprachen kann mann viel verba nicht so gebrauchen, als in der Deutschen... Wenn wir sagen... *Ich bedarff dessen*. So sprechen es die Letten also aus... **Tas man waiag**” [L, 218]. “The fourth example (“I need it”) contrasts the German *Ich bedarff dessen* with the Latvian **Tas man waiag**. Modern grammars require a genitive (i.e., **Tā**) where Langius has a nominative: cf. (ME IV, 445) “mit dem Dat. der Person, die nötig hat, und dem Gen. dessen, das nötig ist” [“with the dative of the person, who needs, and the genitive of what is needed”]. The accusative may also be heard (GML I <[Fennell, 1980]>, 216), but Langius’ nominative would appear to be something of a rarity: we can find no reference to it in the standard literature, and the question of its authenticity thus remains open. The Lexicon (Langius, 168a; Blese, 1936: 334), while confirming the dative of the person, gives no examples of a complement” [Fennell, 1987, 334]. Langija sniegto piemēru varbūt var skaidrot ar divu konstrukciju sajukumu (ar verbu **vajadzēt** un ar adverbu **vajag(a)**), sal. arī Vaigela gramatikas verbu sintakses nodaļā piedāvātu skaidrojumu: “**Waijagā irr, ich habe vonnothen** erfordert einen genitium rei und einen datium persōnæ, als: **man tewis irr waijagā**. *Ich habe dich nöthig*. Das steht auch die Sache, so man nöthig hat, im nominatiuo, als: **nauda man irr waijagā**. *Geld habe ich von nöthen*” [W, 156].

G. ŠPUNGJANSKA GRAMATIKĀ (“DISPOSITIO IMPERFECTI...”, 1732. g.) (turp-

māk – Š) debitīva formas vispār nav sastopamas (tā ir vienīgā tāda latviešu valodas gramatika)³⁷ Par ģerundiju vienu reizi tiek nosaukts divdabīs ar **-dams**: "**Celdamis. Levando se, seu surgendo**" [Š, 28]³⁸ – citās vietās tas devēts par "Participium praesentis temporis. Mascul: **Cældams**. Fæm: **Cældama**. Levās [Š, 25], sk. arī [Š, 30, 36, 38]. Gramatikā nav pieminēts arī divdabīs ar **-ams** un deverbālais adjektīvs ar **-tins**. No formām un konstrukcijām ar vajadzības nozīmi aprakstīts tikai "nākotnes imperatīvs": "**Celtis** vel **Pasacelt**. Ex hoc conficitur Futurum Imperativi, seu Modus Mandativus, addito verbo **Būs** h.e. *erit*, cum dativo communi. Quasi dicas: *Tibi necesse erit surgere &c.* Ut patet in exemplis" [Š, 28], "Futurum <imperativi>, sive Modus Mandativus. Fit ex Infinitivo cum verbo *erit* & dativo. Sing: **Tew būs Cēit**, v. **Pacelt. Winiam būs Celt** &c." [Š, 23]³⁹

H.MĒDEMS ("LOTAVICA GRAMMATICA... 1737.g.) (turpmāk – M), šķiet, ievietojis debitīva formas šķirkļi par infinitīvu un dod blakus divdabju konstrukcijām ar **-ot** (dativus absolutus): "**Man, tew, winiam ja tohp. Ego, tu, ille, debemus fieri. Man, tew, winiam tohpocht. Cušm ego, tu, ille, fiamus v. fieremus**" [M, 53]⁴⁰, bet vēlāk viņš aplūko tos šķirkļi par tagadnes divdabjiem: "**Barlodamees. Karmiaç šię. Ja barlojahs. Opus se alere**" [M, 84]. Tomēr, komentējot verba **sargāt** konjugēšanu, Mēdems raksta tā: "Participale in dum: *mihi custodiendum*, Lotaviceš redditur: **man ja Sarga**" [M, 72], "Participiale **man ja Sarga**, nihil est aliud, quam tertia persona praesentis modi indicativi addito **ja**, vg. **Winsz Sarga, ille custodit, man ja Sarga, mihi custodiendum**" [M, 73]. Pielikumā par sintaksi ("Appendix de Syntaxi et alijs non nullis")

³⁷ Vispār vecajās gramatikās, kas balstās uz augšzemnieku dialektu, debitīva formas tiek vāji aprakstītas – sk. tālāk par Akeleviča un Kosovska gramatikām. Domājams, tas liecina par to, ka debitīva formas bija mazāk izplatītas augšzemnieku apgabalā, kas vērojams vēl arī mūsdienās: "...jāteic, ka debitīvu ar **jā**- Krāslavas apkaimē parasti lieto, apzināti vai neapzināti savu izteiksmi literarizējot. Vispārlietojamās formas vajadzības izteikšanai tiek veidotas analītiski – no modālā verba **vajadzēt** laiku formām un infinitīva" [Leikuma, 1993, 124].

³⁸ Oriģinālā lappuses nav numurētas.

³⁹ Špungjanskim pazīstama ir arī konstrukcija **lai** + indikatīvs, bet atšķirībā no iepriekšējām gramatikām šīs konstrukcijas tiek lietotas tikai 3. personas formā un dotas nevis nākotnes, bet tagadnes imperatīva paradigmā: "Imperativi Praesens... Formativ a praeterito lmo abjecto u, vel etia) pluribus vocalibus, si ibi accesserint. Sing: **Cel. Læy Wiñs Cel**. Plur: **Celim. Celit. Læy Wini Cel**" [Š, 23].

⁴⁰ Oriģinālā lappuses nav numurētas.

Mēdems norāda debitīva formai arī citu – piederības – nozīmi: “Etiam in alio sensu usurpatur eadem persona addito *ly*⁴¹, **ja**. **Man newaid, ko ja aed, non habeo quod manducem, vel non habeo quidquam ad manducandum. Man newaid ko doht, non habeo quod dem**” [M, 150]. “Izteiciens **man nevaaid kuo jāēd** (ko sniedz Lotavica grammatica) ir **man nevaaid kuo ēst jeb ēd un man nevaaid (kas)* jāēd** kontāmīnējums” [Endzelīns, 1951, 973].

Divdabīs ar **-ams** Mēdema gramatikā tiek minēts vairākās vietās. Locīšanas paradigmās tas parādās reti un vienmēr blakus divdabim ar **-dams**, ar kuru kopā tiek nosaukts par participium præsentis (“**tohpams**” [M, 53], “**Redzams, quod videtur, vel visibile**” [M, 79])⁴² Tāpat pielikumā par sintaksi divdabji ar **-dams** un ar **-ams** parādās blakus kā divi varianti, kas atšķiras ar kārtu: “Participia in **ams** sunt duplicia. Alia activæ significationis, alia passivæ, quæ non tantum ab activis proveniunt, sed etiam à neutris. Ab activis **sisdams percutiens, sittams percutiendus**. A neutris: **gulledams dormiens, gullams, quasi dormiendus**, ut // ita dicam” [M, 150–151]⁴³ Tomēr, aprakstot divdabja ar **-ams** veidošanu, Mēdems sauc to par participium futuri (“**luhdzams, petendus**” [M, 130]). “Divdabjos nav minēti Adolfija gramatikā uzrādītie atvasinājumi ar izskaņu **-tins (sargatins)**, kas var būt bijuši jau tik reti sastopami runā, ka šķītuši nepieminami” [Grabis, 1984, 99] (sal. par šo deverbālo adjektīvu Langija gramatikā – 167 lpp.).

Konstrukcija **būs** + infinitīvs tiek nosaukta par Futurum Imperatīvi, un locīšanas paradigmās tai divreiz tiek pievienota konstrukcija **lai** + indikatīva 3. pers. [M, 46, 51]⁴⁴ bet vēlāk tās tiek šķirtas: pirmā

⁴¹ Mēdems trīs reizes atkārtoti debitīva formas veidošanas likumu – bez minētas vietas, vēl: “Apponitur tertiæ personæ præsentis Indicativi **ly, ja**” [M, 61] un “Participiale in **dum**, ut exprimat, accipitur 3tia præsentis Indicativi, cui additur **ly, ja**” [M, 150], kur formantam **ja** tiek pievienots neskaids vārdiņš **ly** (it kā tulkojums?). Formantu **ja** Mēdems raksta atsevišķi.

* Nenoteiktais vietniekvārds. <J.Endzelīna parinde>

⁴² Sal. arī: “Participium <bez laika norādījuma>, **Eedams**. Aliud in **ams** etiam, est passivæ significationis **Eijams** vg. **ejams celsz, via, quæ eundum, vel via tenenda**” [M, 61].

⁴³ Šo atšķirību Mēdems rāda arī komentējot divdabja ar **-ams** lietošanu konstrukcijā accusativus duplex: “Si vis dicere **morientem vidi Matrem**, non bene dices **redzeju mahti mirdamu**, sed debes dicere **mirstamu** per participium passivum” [M, 151]. (Sal. arī “**Dzird kleniniu essam Leiszóhs, bet gribbam driz buht kurzemē**” [M, 49].)

⁴⁴ Bezpersonas verbiem kā imperatīva formas tiek dotas tikai konstrukcijas ar **lay** (“**Laid klahjas**” [M, 129]).

nosaukta par Modus mandativus: "Modum mandativum exprimunt Lotavi per *debeo* vel *oportet*. vg. *custodito tu, Tew buhs sargaht, Winniam buhs sargaht*. In plurali. *Juhms buhs sargaht, winneem buhs sargaht*" [M, 70], bet pēdējā – par Modus permissivus: "Permissivum exprimunt Lotavi per *lay*. vg. *Sim. Lay es esmu* vel *essus. Essem. lay es buhtu, fuerim lay es essus bijis, fuissem lay es buhtu bijis. fuero lai es buhszu bijis*" [M, 67]. Kā redzams, veidojot "Modus permissivus", *lay* var savienoties ar galvenā verba dažādu laiku un izteiksmju formām⁴⁵

G.F.Stendera debitīva apraksts

Jaunu uzskatu par debitīva formu devis G.F.STENDERS (NEUE VOLLSTÄNDIGERE LETTISCHE GRAMMATIK..., 1761 (turpmāk – S₁); LETTISCHE GRAMMATIK..., 1783 (turpmāk – S₂))⁴⁶, runājot par to jau gramatikas ievadvārdos: "Ein aufmerksamer Leser wird in meiner Grammatik ein Tempus mehr und neue Modos finden. Niemand lasse es sich befremden: denn ich habe diese Grammatik nicht nach dem Leisten der Lateinischen, sondern ohne Rücksicht auf Grammatiken in andern Sprachen eingerichtet. <...> Zu dem ganz neuen rechne ich folgende Titel: <...> 6) Vom Modo Consessivo und Necessitatis" Par "modus necessitatis" ("primus" un "secundus") viņš nosauc konstrukcijas *būt* + debitīvs un *būt* + infinitīvs, kuras apraksta nodaļā par bezpersonas verbiem⁴⁷: "Der Modus Necessitatis kan auch zu den Verbis impersonalibus gerechnet werden, und ist zweyerley:

I. Wenn bey dem Verbo substantivo impersonali... das Wörtlein **JA**⁴⁸ mit der 3 pers. Praes. Ind. sowol aus dem Activo als Reciproco stehet⁴⁹ Als: *Man irr ja raksta, mihi scribendum est. Man bij ja raksta mihi scribendum erat. Man buhs ja raksta, mihi scribendum erit*. Also auch: *Man irr ja bihstahs, mihi timendum est. Man bij ja bihstahs, mihi timendum erat. Man buhs jabihstahs, mihi timendum erit*. [Im Praesenti kan man auch das *irr* weglassen, als:

⁴⁵Interesanti, ka Mēdemis, pievienojoties Adolffijam (sk. 23. parindī), atzīst tādas konstrukcijas kā *laidiet mums luhgt* par nepareizām [M, 67], bet viena līdzīga konstrukcija tomēr parādās verba *būt* paradigmā: "*Laid mums buht, vel Laid mehs essam, simus*" [M, 46].

⁴⁶Abas G.F.Stendera gramatikas aplūkosis kopā, pievēršot uzmanību dažām atšķirībām.

⁴⁷Tādējādi Stenderam paliek tikai viens ģerundijs (ar *-ot*), ko viņš apraksta šķirkļi par infinitīvu [S₁, 52 u.c.; S₂, 65 u.c.].

⁴⁸Stenders savās gramatikās raksta šo "vārdu" *ja* atsevišķi no verba.

⁴⁹Tādas formas kā *ir jātiek sargātam*, acīmredzot, Stenderam nav pazīstamas:

man ja raksta, man ja bihstahs.]

II. Wenn folgende Tempora aus dem Verbo substantivo: **buhs, bija, buhšchoht, buhšcham** und **buhtu** mit einem Infinitivo absoluto zusammen gesetzt werden, als: **Man buhs buht ich muß seyn, tew buhs buht du must (sollt) seyn, wiņņam (f. wiņņai) buhs buht** <izlaists er – sk. iespiedklūdu sarakstu pirmās loksnes beigās> **sie muß (soll) seyn. Man bija buht ich muste (sollte) seyn, ich habe seyn sollen. Man buhšchoht oder buhšcham buht ich sollte seyn. Man buhtu buht ich sollte seyn.** Also auch: **Man buhs šargaht ich muß hüten etc. Man buhs sargatees ich muß mich hüten etc. Man buhs šargatam (f. šargatai) tapt, ich muß gehütet werden, etc.** [S₁, 57].

(sal. S₂, 126–127 – ar Modus necessitatis primus formu tulkojumu nevis latīņu, bet vācu valodā)⁵⁰ Tālāk seko plaša verba **sargāt** locīšanas formu tabula, kur ievietotas abu “vajadzības izteiksmju” formas, kā arī dažas “perifrastiskas” pasīva formas⁵¹ [S₁, 60–67]. Tomēr otrajā gramatikā šī tabula ir daudz mazāka – tajā nav ne tikai perifrastisko pasīva formu, bet arī netiek minētas “vajadzības izteiksmes” [S₂, 104–108].

Par šo izteiksmju lietošanu tiek runāts sintakses nodaļā. Šķirkļī par locījumiem daudz uzmanības veltīts datīvam: “Unsonderheit aber wird der Dativus personae gebraucht (1) Bey dem Verbo substantivo... **Man irr ich habe...**, (2) Bey allen Verbis impersonalibus... **Kā wiņņam klahjahs wie geht es ihm...**, (3) Bey beyden Modis necessitatis... **Waktineekam ja eet oder eet buhs der Wachtkerl soll gehen. //** (4) Bey den Gerundiis... **Saulītei lezzoht...** [S₁, 103–104; sal. S₂, 172–173]. Runājot par nominatīva lietošanu konstrukcijā ar debitīvu, Stenders dod latīņu valodas paralēli: “Bey dem Modo necessitatis primo... stehet auch ein Nominativus rei, als: **Deewa wahrdi tew labbi ja pahrdohma, verba Dei tibi probe meditanda**” [S₁, 100; S₂, 168]. Pirmā vajadzības izteiksme tiek salīdzināta ar latīņu valodas

⁵⁰“Modvs Necess. I. ist im Passivo nicht” [S₁, 64].

⁵⁰ Tomēr runājot par izteiksmēm vispār, Stenders min tikai trīs: “Modi, die ihre eigene und besondere Endungen haben, sind nur drey zu merken: Indicativus, Conjunctivus und Infinitivus, wozu noch die Participia gehören” [S₁, 33]. Otrajā gramatikā Stenders paliek tikai pie vienas izteiksmes latviešu valodā: “Es ist nur ein einziger Modus im Lettischen, der mit eigenen Endungen durch alle Tempora und Personen conjugirt wird, nemlich der Indicativus...” [S₂, 64].

⁵¹Passivum: “**es tohpu šargats... ich werde gehütet**” [S₁, 63], Periphrasticum I: “**es esmu šargats... ich bin behütet**” [S₁, 65], Periphrasticum II: “**es esmu šargams... ich bin zu hüten, ich muß gehütet werden**” [S₁, 66], Periphrasticum III: “**es tohpu šargajis ich behüte,**

ģerundīva konstrukciju: "Der Modus Necessitatis Primus wird gebraucht wie das Gerundium Necessitatis, als: **Tew ja eet, tibi eundum. Deewa wahrđi labbi ja apdohma, verba Dei probe meditanda...**" [S₁, 114; sal. S₂, 193]. "Der Modus Necessitatis Secundus wird gebraucht, wo im Deutschen *sollen* und *müssen* gebraucht werden kan, als: **Tew buhs eet du soilt und must gehen. Tew ne buhs melkulim buht du sollt (und must) kein Lügner seyn. Man bij grahmatu rakstiht ich muste einen Brief schreiben.** [cf. die Lettischen Zehen Gebote.]" [S₁, 114; sal. S₂, 193–194].

Pirmajā gramatikā divdabji ar **-ams** un deverbālie adjektīvi ar **-tins** dažreiz tiek minēti blakus: "Das Particip. futur. in **ams**, wird vom Infin. secundo Act. gemacht⁵²,... als: **dohmajam, dohmajams...**" [S₁, 53; sal. S₂, 103⁵³], "Das andere Particip. fut. in **tins**, welches seltener vorkommt, wird vom Infin. primo Activi gemacht, als: **šargaht, šargatins...** [S₁, 53], bet otrajā gramatikā adjektīvi ar **-tins** netiek minēti⁵⁴ Sintakses nodaļā plaši komentēts divdabju ar **-ams** lietojums. Citu starpā tiek doti piemēri arī ar vajadzības nozīmi, sal.: "**Deews šlawejams in teizams, Deus laudandus (sc. est.)... Šeens pļaujams das Heu ist zu mähen...**" [S₁, 122] (sal. [S₂, 188], kur eksplicīti atzīts, ka "Das Participium futurum in **ams**, wird wie das lateinische in *du*, gebraucht"), "**Arrami lauki Pflügfelder, (Felder, die gepflügt werden müssen.)**" [S₁, 123; sal. S₂, 189]. Deverbālo darinājumu ar **-tins** lietošana tiek raksturota ar līdzīgiem piemēriem (tikai pirmajā gramatikā): "**Šeens pļautins das Heu ist zu mähen, oder muß gemähet werden**" [S₁, 123].

Nodaļā par sintaktiskām variācijām ("Von der Variatione Syntactica") Stenders dod blakus visas iespējamās konstrukcijas ar vajadzības nozīmi (izņemot formas ar **-tins**): "**Du must deine Arbeit ich bekomme zu hüten**" [S₁, 67], sal.perifrastiskās konjugācijas aprakstu [S₁, 38–39].

⁵² Par Infinitivus secundus activi [S₁, 51] (jeb, otrajā gramatikā, Supinum activi [S₂, 65 u.c.]) Stenders sauc tādas formas ka **dohmajam**: "**Jch sehe ihn denken, es redsu viņņu dohmajam**"

⁵³ Šeit Stenders raksta arī par iespēju veidot šo pasīva divdabi no nepārejošiem verbiem: "Auch die Neutra, ob sie gleich kein Passivum haben, haben doch öfters dieses Participium. Als: **Nahkt kommen**, Sup. **nahkam**, Partic. praet. <"futura" (?)> pass. **nahkams der kommen soll oder künftig**, z.E. **Tas nahkams Šohģis der zukünftige Richter**" [S₂, 103].

⁵⁴ To vietā parādās otrs infinitīvs ar piedēkli **-in**: "Der an-dere Infinitivus, der sich auf **in** endiget, hat nicht allein ei-ner besondern Gebrauch,... son//dern auch eine besondere Formation, welches das Sternlein im Typo anzeigt" [S₂, 99–100], piem.: "...**Meschi šahk šchalzin der Wald fängt an zu rauschen... Behđsin behđt eilend fliehen...**" [S₂, 182], sal.[Endzelīns, 1951, 305–312].

thun. Tew taws darbs ja darra. Tew buhs tawu (šawu) darbu darriht. Tew waijag tawu darbu darriht. Tew taws darbs darrams" [S₁, 137; sal. S₂, 206].

Vispārīnot var teikt, ka, apvienojot divas konstrukcijas ar līdzīgu nozīmi (**būt** + debitīvs un **būt** + infinitīvs) un nosaucot tās par Modus necessitatis, Stenders balstās uz tīri semantiska pamata un mazāk domā par šo formu statusu teorētiskā skatījumā. Vārdam "modus" šeit, domājams, pat nav stingras terminoloģiskas nozīmes, un ne velti Stenders nemin šīs vajadzības izteiksmes, runājot par izteiksmēm vispār (sk. 50. parindi) un neievieto tās formas paradigmā otrajā gramatikā (sk. 173. lpp.).

Avoti

- A – Erster Versuch / Einer kurtz=verfasseten Anleitung / Zur Lettischen Sprache/ überreicht von Henrico Adolphi, Der Hertzogthümer Curland und Semgallen Superintendente, auch Ober=Pastoren der Christlichen Teutschen Gemeine in der Fürstl: Residentz Mitau. Gedruckt / in Mitau / durch Jhro Hoch=Fürstl: Durchl: Hof=Buchdrucker George Radetzky / 1685. – sal. [Fennell, 1993].
- B – t.s. "Mārtiņa Bihnera gramatika" (ap 1667.–1677. g.) – rokraksts glabājas Krievijas Zinātņu Akadēmijas bibliotēkā Sanktpēterburgā Rokrakstu nodaļā: šifra O N°136⁵⁵ – sal. [Arbuzovs, 192; Draviņš, 1960; Fennell,

⁵⁵ L.Arbuzovs savā šīs gramatikas izdevumā sniedz veco šifru: "Gramatika ir uzglabājusies tikai rokrakstā, aptver 18 lpp. un stāv kādā 17. g.s. albumā (Stammbuch), kas tagad atrodas Pēterpils zinātņu akadēmijas bibliotēkā zem Nr 136 (= MSS. philol.) n. 27 vai 37, in 8° min. (15,5 × 9 cm)" [Arbuzovs, 1925, 106]. Šī šifra vairs nav derīga. Grāmata pieder bijušajai Kurzemes hercogu bibliotēkai. Tās XVIII gs. vāciski sarakstītajā aprakstā (kas glabājas Krievijas ZA Arhīva Sanktpēterburgas nodaļā (фонд 158, опись 1, №210) un ir publicēts grāmatā Описание рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. Том 6. Рукописи латинского алфавита XVI-XVII вв. Составитель И. Н. Лебедева. Ленинград, 1979. – с. 246–248) nodaļā "Libri manuscripti ex Bibliotheca Ducis Curlandiae" (62.–63. lapā) ir uzskaitīti 69 rokraksti, grupēti pēc formāta. Albums, kurā ir Bihnera gramatika, šajā sarakstā figurē nodaļā in-octavo ar numuru 11 un nosaukumu "Miscellanea" Isu biblio-grāfisku rokraksta aprakstu devusi I. Lebedeva: "29. Записная книжка (частично альбом автографов) пастора Генриха Гартмана из Мариенбурга (O N-136, старый шифр ххМ/1_{мин} по описи N-11 in-octavo). Немецкий язык. В качестве альбома автографов книжка служила с 1637 по 1641 г. Записи сделаны в Данциге, Риге, Гольдингене, Копенгагене. Собственные записи владельца датированы 1667 г. Это краткая грамматика латышского языка, записи по медицине и алхимии. - [Лебедева И.Н. Обзор рукописных книг Курляндского собрания Библиотеки АН СССР. / / Рукописные и редкие печатные книги в фондах Библиотеки АН СССР. Ленинград, 1976. – с. 5–26. – 19. lpp.]

- 1982b].
- D – Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache / Ans Tages Licht gegeben Von Georgio **Dreßell** / Past. Pinck. Rjga In Verlegung Georg Matth. Nöllers Im Jahr Christi 1685.– sal. [Fennell, 1984].
- L – Lettisch=Deutsches Lexicon worinnen Der Lettischen Sprachen Gründe, Wörter, Bedeutung vnd Gebrauch in deutscher Sprachen gezeigt vnd erklärt werden. Sampt einer kurtzen Grammatica, wodurch Den Außländern ein richtiger Weg gewiesen wird zur Erlernung der Lettischen Sprachen leichtlich zukommen. gestellet vnd außgegeben von Johanne **Langio**, Pastoren zur Ober und Nieder=Bartaw in Curland. <1685.g.> – pēc [Blese, 1936; Fennell, 1987].
- M – Lotavica Grammatica, In gratiam illorum Qui Lumen doctrinæ Christianæ Seditibus in tenebris Et umbra mortis afferre student; Edita. Anno ab ortu Solis Justitiæ In Carne humana 1737 Vilnæ Typis Academicis Societatis Jesu. <Heinrich **Medem**>
- R – Manvductio Ad Lingvam Lettonicam facilis & certa, monstrata. à Joanne Georgo **Rehehusen** Ascheradensium Pastore & Consistorii Kokenhusensis Regii Assessore. Excusa à Gerhardo Schrödero Typothetâ Rigensi Sumptibus Authoris. Anno M DC XLIV.– sal. [Bielenstein, 1901; Fennell, 1982a].
- S₁ – Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen Lexico, wie auch einigen Gedichten, verfasst von Gotthard Friederich **Stender**. Braunschweig, gedruckt im Fürstl. großen Waisenhause, 1761⁵⁶
- S₂ – Lettische Grammatik, verfasst von Gotthard Friedrich **Stender**, Probst des Selburglichen Kirchenkreises, Pastor senior zu Selburg und Sonnaxt, und der Königl. deutschen Gesellschaft zu Göttingen Mitgließe. Zweyte Auflage, von dem Verfasser selbst verbessert, vermehret und von neuen umgearbeitet. Mitau, gedruckt und zu haben bey Johann Fried. Steffenhagen Hochfürstl. Hofbuchdrucker. 1783.
- Š Dispositio Imperfecti ad Optimum Seu Rudimenta Grammatices Lotavicæ, Ab imperfecto Authore Imperfecti pariter Idiomatis Explanatore Ad salutem & Perfectionem rudium Animarum Cum Adjuncta Catechesi Apostolico Missionariorum Zelo Suppeditata Permissu Superiorum. Anno Loquentis Nobis in Verbo Infante Dei, 1732. Vilnæ Typis Collegii Academici Societatis Jesu. <Georgius **Szpungianski**> – sal. [Bezenberger, 1887].
- W – Anleitung zur Lettischen oder sogenannten undeutschen Sprache, ausgefertigt und herausgegeben von F.P.W. <Franz Philipp **Weigel**> S.C.R. SC R. (pirms 1748.g.) – rokraksts glabājas Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu sektorā: Fonds L. Dr. b-ba, Šifra

⁵⁶ 1763. gadā Braunšveigā iznāca otrs – pārlabots – šis grāmatas izdevums, kas atšķiras tikai ar pirmo loksni. Šajā darbā tika izmantots pirmais, vieglāk pieejams izdevums.

5491, Rokraksta nosaukums: Veigeļa Anleitung zur lett.... Sprache, 1748.

Literatūra

- Arbuzovs, 1925 – L. Arbuzovs. 17.g.s. latviešu gramatika bij. Kurzemes hercogu bibliotēkā Pēterpili. // FBR, V, 1925. – 106.–125. lpp.
- Bezenberger, 1887 – Dispositio Imperfecti ad Optimum herausgegeben von Adalbert Bezenberger. // Königsberger Studien. Historisch-Philologische Untersuchungen. Erstes Heft. Königsberg, 1887 – S. 181–212.
- Bielenstein, 1901 “Manuductio ad Linguam Lettonicam... a J.G.Rehehusen... Riga, 1644.” Neu heraus-gegeben von Pastor Dr. A.Bielenstein – Doblen. // Magazin, 1901, Bd. XX, St. 2 – S.1–59.
- Blese, 1936 – E. Blese. Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar isu latviešu gramatiku. // LU Raksti. III Sējuma papildinājums N°1. Rīgā, 1936.
- Endzelīns, 1951 – J. Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
- Draviņš, 1960 – K. Draviņš. Latviešu gramatikas materiāli Mārtiņa Bichnera albumā. // In honorem Endzelīni. Chicago, 1960. – p. 107–113.
- Fennell, 1981 – T. G. Fennell. The First Description of the Latvian Debitive Mood. // Lituanus, 1981, 27 – p. 30–34.
- Fennell, 1980 – T. G. Fennell, H.A.Gelsen. A Grammar of Modern Latvian. The Hague, 1980.
- Fennell, 1982a – T. G. Fennell. The First Latvian Grammar. A fac-simile Text with annotated translation & commentary Melbuorne, 1982.
- Fennell, 1982b – T.G.Fennell. Seventeenth Century Latvian Grammatical Fragments. Text. Translation and Commentary. Melbourne, 1982.
- Fennell, 1984 – T.G.Fennell. Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache. Text. Translation, Commentary. Concordance. Melbourne, 1984.
- Fennell, 1987 – T.G.Fennell. The Grammatical Appendix to Johannes Langius' Latvian-German Lexicon. Melbourne, 1987
- Fennell, 1993 – T. G. Fennell. Adolphi's Latvian Grammar. 3 vol. Vol. 1. Adolphi's text with annotated English translation. Melbourne, 1993.
- Grabis, 1955 – R. Grabis. Pārskats par 17.gadsimta latviešu valodas gramatikām. // Valodas un literatūras instituta raksti, V, Rīga, 1955. – 205.–266.lpp.
- Grabis, 1984 – R. Grabis. Latviešu valodas gramatikas 18.gs. pirmajā

- pusē. // LPSR ZA Vēstis, 1984, N°9. – 89–97.lpp.
- Grisle, 1957 R. Grisle. Konjugācija Adolfi gramatikā. // Rīgas pedagoģiskais institūts. Raksti, V Rīga, 1957. – 39.–59.lpp.
- Grisle, 1959 – R. Grisle. Rēhehūzena gramatika un pret to vērstais Einhorna raksts. // Rakstu krājums. Veltījums Akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam... Rīga, 1959. – 479.–526.lpp.
- Holvoet, 1997 – A. Holvoet. Notes on the Latvian debitive. // Res Balticae. Miscellanea Italiana di Studi Baltistici a cura di P. U. Dini & N. Mikhailov. Pisa, 1997. – p.141–152.
- Leikuma, 1993 – L. Leikuma. Darbības vārds Krāslavas, Aulejas, Skaistas un Izvaltas izloksnē. Disertācija filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga, 1993.
- Marvan, 1967 J.Marvans. Par verbu izteiksmes kategoriju mūsdienu latviešu valodā. // Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie Raksti. LX Sējums, 9.A laidniens. Latviešu valodas apcerējumi. Rīga, 1967 – 127.–133.lpp.
- Mathiassen, 1996 – T.Mathiassen. Tense, Mood and Aspect in Lithuanian and Latvian. Universitetet i Oslo, Slavisk-baltisk afdeling, Meddelelser, 75. 1996.
- Ozols, 1993 – A.Ozols. Latviešu tautasdziesmu valoda. Rīga, 1993.
- Šmits, 1908 – P.Šmits. Glūka bihbeles valoda. // Rakstu krājums. Rīgas Latvešu Beedribas Zinību Komisijas izdots. 14. krājums. Rīga, 1908. – 21.–100.lpp.
- Zēvers, 1927 – J.Zēvers. Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats. // Izglītības Ministrijas Mēnešraksts. Rīgā, 1927 Sēj. 2. (N°11.) – 389.–397.lpp.
- Грисле, 1958 P.Грисле. Грамматики XVII века как источник истории латышского языка. Автореф. канд. дисс. Рига, 1958.
- Стафееца, 1990 A.Стафееца. Особенности морфологической системы латгальского письменного языка. Диссертация на соискание уч. ст. кандидата филологических наук. Рига, 1990.

Marta RUDŽĪTE

VALODNICĪBAS PĒTĪJUMI LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ*

Valodniecības nozīmi var saprast tikai tad, ja saprot, ko nozīmē valoda katra cilvēka un visas sabiedrības dzīvē. Šā rudens dzejas dienās Astrīde Ivaska atgādināja: "Valoda ir elpa, un elpa ir dzīvība. Kad mūs atstāj elpa, mūs atstāj arī dzīvība..."

Latvijas Universitātes dibinātājiem valodniecības nozīme ir bijusi skaidra, jo tūlīt pēc nodibināšanas darbu uzsāk Filoloģijas un filozofijas fakultāte. 1919. gada 30. septembrī tanī sāk lasīt ievadu valodniecībā, 1. oktobrī – latviešu valodas propedeitikas kursu.

Darbu valodniecībā Latvijas Universitāte sāka ar labu izglītību guvušiem, pieredzējušiem speciālistiem, kas atgriezās Latvijā no dažādiem zinātnes centriem. Pārradās Ernests Blese, Juris Plāķis, Jānis Kauliņš, Alīse Karlsona, Anna Ābele, Pēteris Šmits un pasaulē pazīstamais indoeiropēists Jānis Endzelīns. Beidzot viņi varēja strādāt savā dzimtenē, docēt dzimtajā valodā un gatavot par prasmīgiem speciālistiem savas tautas jaunatni.

Zīmīgi ir vārdi, ko universitātes gada jubilejā – 1920. gada 28. septembrī "Latvijas Vēstnesī" raksta tā laika docētāji. Jānis Endzelīns: "Kādus mērķus tad lai nu spraužamies mēs, augstskolas darbinieki? Tas ir, bez stingri zinātniskiem, jo, ka tādiem vajaga būt, tas saprotams pats par sevi, un kas necenšas zinātnei kauču drusku uz priekšu pavirzīt, tas mūsu vidū neder. Bet neder mums arī aprobežoties un apmierināties vienīgi ar savu zinātnisko darbību. Mūsu augstskola dos turpmāk mazākais lieiāko daļu atklātības darbinieku. Un tos mums vajaga ne tikai mācīt, bet arī audzināt."

Ernests Blese: "Ik kurss, ko izdodas sekmīgi nolasīt mūsu zinātniekiem, ir jau ļoti ievērojams panākums, jo sistemātisku, veselu gadu ilgstošu kursu par augstskolā studējamiem priekšmetiem mēs bijām paraduši klausīties tikai svešās valodās. Un ikviena mācību grāmata, kuŗu izdodas sarakstīt mūsu augstskolas latviešu mācības spēkiem, ir stiprs akmens mūsu jaunās garīgās patstāvības ēkas pamatos."

Pirmajos piecos darbības gados Filoloģijas fakultātē nolasīti

---

* Raksta pamatā referāts, kas nolasīts LU 75 gadu jubilejas konferencē 1994. gada 26. septembrī. Iesniegts publicēšanai 1994. gada 7. novembrī universitātes rakstu krājumam, bet tā arī nav ticis iespiests.

apmēram 35 teorētiski kursi. Mācību grāmatas top jau divdesmitajos gados: P. Šmita "Ievads valodniecībā" (1921), P. Šmita "Ievads baltu filoloģijā" (1921), E. Bleses "Ievads valodniecībā" (1922), E. Bleses "Latīņu gramatika" (1923), P. Ķīkaukas "Grieķu gramatika" (1926), J. Plāķa "Leišu valodas rokasgrāmata" (1926) u. c. Pētniecības darbs atspoguļojās rakstos un monogrāfijās. "Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā", "Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājumā", "Filologu biedrības Rakstos" un citos izdevumos universitātes docētāju publikācijas ir kuplā skaitā. Par latviešu valodas izlokšņu fonētikas jautājumiem raksta A. Ābele, arī J. Kauliņš, par veco rakstu un tautasdziesmu valodu P. Šmits, daudz dažāda satura rakstu ir E. Blesem. Ievērojamākās šo autoru publikācijas: E. Blese. "Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas. I: Vecākie personu vārdi un uzvārdi (XIII – XVI g.s.)" (1929); E. Blese. "Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski- vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku" (1936); J. Plāķis. "Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi" (1 – 2, 1936, 1939), J. Plāķis "Indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika" (1938), P. Šmits. "Ievads valodniecībā" (1934), P. Šmits. "Ievads baltu filoloģijā" (1936).

Centrālā vieta latviešu valodnieku vidū ir Jānim Endzelīnam. Viņš darbojas visos valodniecības novados un veic vai visus uzdevumus, ko tolaik izvirza dzīve. Endzelīns strādā terminoloģijā, rūpējas par runas un rakstu kultūru, gādā skolu gramatiku. Lai varētu izveidot Latvijas karti ar pareiziem vietu nosaukumiem, viņš kopā ar Ābeli, Šmitu, Plāķi un citiem sagatavo divos sējumos "Latvijas vietu vārdus" (1922, 1925). 1922. gadā nāk klajā "Lettisches Lesebuch" Vislielākā nozīme ir J. Endzelīna darbam "Lettische Grammatik", kas arī izdots 1922. gadā. Pasaules valodnieku rīcībā ar to tika nodota latviešu valodas zinātniska izpēte kā vēstures, tā mūsdienu plāksnē plašā salīdzinājumā ar citām baltu un indoeiropiešu valodām. Franču indoeiropieists A. Meijē atzina, ka ar šo darbu Endzelīns ir uzcēlis pieminekli savai valodai.

Neatlaidīgi J. Endzelīns veidoja un kopa mūsu literāro valodu, bez kuŗas nevar iztikt neviena kultūras tauta. Literāro valodu Endzelīns uzskatīja par obligātu katram sabiedriskam darbiniekam. Viņš ir teicis: "Mums jācenšas ne tikai pareizi rakstīt, bet arī pareizi runāt; kas savu tēvu valodu necienī un nerūpējas par viņas tīrību, tas nevar arī krietns patriots būt."

Otra valodnieciska darba virsotne ir J. Endzelīna papildinātā, rediģētā un klajā laistā "Kārļa Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīca"

četros sējumos (I–IV, 1923 – 1932) un tās “Papildinājumi..” divos sējumos (I–II, 1934 – 1946), kur viņam palīdzējusi E. Hauzenberga-Šturma. Tā vēl aizvien ir bagātākā latviešu valodas vārdnīca.

Latvijas Universitāte izveidojās par visas baltistikas centru, uz kuŗu brauca papildināties ievērojami ārzemju valodnieki. Universitāti beidza labi sagatavoti filologi. Lielākā daļa kļuva par skolotājiem, sabiedriskiem darbiniekiem, vairāki absolventi ar labām sekmēm strādāja arī valodniecībā, piem., Alvis Augstkalns, Edīte Hauzenberga-Šturma, Kārlis Draviņš, Elfrīda Šmite, Velta Rūķe-Draviņa, tagadējā mūsu universitātes goda doktore. Darbojās Valodas krātuve, Filologu biedrība, Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisija, akadēmiskā organizācija “Ramave” Vārdu sakot, darbs valodniecībā bija vispusīgs, intensīvs un rezultatīvs, pie tam tieši baltistikā.

Šo valodniecības posmu pārtrauca 1940. gads un kaŗš. 1940. gadā beidza iznākt “Filologu biedrības Raksti” un citi izdevumi, darbu pārtrauca zinātniskās biedrības. Kaŗa laikā nāca klajā Endzelīna darbi par senprūšu valodu.

Vislielāko zaudējumu latviešu valodniecība piedzīvoja Otrā pasaules kaŗa beigās, kad trimdā devās Ābele, Blese, Draviņš, Hauzenberga-Šturma, Metjūss, Rūķe-Draviņa un citi. Izsūtījumā bojā bija gājis Plāķis, traģiski beidzies Augstkalna mūžs. Valodniecības darbinieku universitātē bija palicis ļoti maz – ģermāniste Alīse Karlsonē, klasiķi Pāvils Zicāns un Jānis Lezdiņš, un bija palicis arī Jānis Endzelīns.

J. Endzelīns Latviešu valodas katedrā aicināja strādāt savus labākos skolniekus. Taču latviešu valodniecības ceļā tika nolikts tāds akmens, kam nevar ne pāri pārkāpt, ne apkārt apiet. Tā bija N. Marra mācība, ko prasīja ievērot. Tikai Endzelīna starptautiskā autoritāte ļāva nākt klajā viņa darbiem – “Ievads baltu filoloģijā” (1945) un “Baltu valodu skaņas un formas” (1948). Apsūdzēts par Marra mācības ignorēšanu, 1950. gada otra semestra vidū, J. Endzelīns spiests no universitātes aiziet. (Mēnesi vēlāk – maijā – Maskavā sākās diskusija par Marra mācību un no tās atsacījās!) Pamazām universitāte atbrīvojās arī no Endzelīna izraudzītajiem darbiniekiem. Baltistikas centrs Latvijas Universitātē bija sagrāuts. Šāds centrs ar laiku izveidojās Viļņas universitātē, kur strādā arī tagadējie mūsu universitātes goda doktori prof. Z. Zinkevičs (Zinkevičius) un prof. V. Mažulis (Mažiulis), kā arī citi pasaulē pazīstami baltisti.

Par Latviešu valodas katedras vadītāju uzaicināja plaša profila filologu Arturu Ozolu. Manevrējot starp Skillu un Haribdu, Ozols

organizēja jaunu docētāju gatavošanu. Šai darbā neatsverams palīgs bija Tērbatas universitātes profesors Pauls Ariste, kuram tikai īsi priekš viņa nāves Latvijas Universitāte varēja piešķirt goda doktora nosaukumu. Arī A. Ozols prasīja to pašu, ko universitātes dibinātāji – ikvienam teorētisku kursu docētājam jābūt arī zinātniekam. Piecdesmito gadu vidū bija gatavas pirmās zinātņu kandidāta disertācijas, pats A. Ozols 1961. gadā aizstāvēja doktora disertāciju.

Katedras kolektīvs pievērsās (1) mūsdienu latviešu literārās valodas sistēmas pētīšanai, (2) latviešu dialektoloģijas, valodas vēstures un toponīmas pētīšanai, (3) latviešu literārās valodas vēstures un valodas kultūras pētīšanai, (4) mācību grāmatu (un skolu gramatiku) rakstīšanai. Katedras locekļi darbojās arī dažādās komisijās, redakcijās un tml.

Strādājot minētajos virzienos, virzot uz priekšu savas zinātnes nozari, bija iespējams sagatavot docējamos kursus un gādāt darbiniekus skolai un Zinātņu akadēmijai. (Kaut gan, protestējot pret Endzelīna nestrādāšanu universitātē, bija laiks, kad Zinātņu akadēmija neņēma darbā universitātes absolventus.)

Kādi ir ievērojamākie sasniegumi katedras darbā?

Mūsdienu latviešu literārās valodas **fonētikā** trīs reizes laists klajā doc. Alīses Lauas pētījums "Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētika" (1980). Viņas eksperimentos balstītais darbs iestrādāts arī LPSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta izdotajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" (I, 1959). Speciāls pētījums ir Elmāra Liepas "Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā" (1979).

Morfoloģijā un vārddarināšanā minams doc. Emīlijas Soidas veikums. Viņas raksti šai nozarē atzīti par hrestomātiskiem (skat. A. Vulānes sastādīto krājumu "Hrestomātija mūsdienu latviešu literārās valodas vārddarināšanā", LU 1992).

Sintaksē daudz jaunu nostādņu ieviesa prof. A. Ozols. Viņa uzskati sintakses teorētiskajos jautājumos atspoguļojas viņa grāmatā "Latviešu tautasdziesmu valoda" (1961) un izdevumā – A. Ozols. "Raksti valodniecībā" (1967). A. Ozola uzskati sintaksē atspoguļojas jau minētajā "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā"

Daudz rakstu par sintakses problēmām ir doc. J. Kārklīnam. Viņa idejas nesuši tālāk mūsu fakultātes absolventi.

Leksikoloģijā pirmais teorētiskais latviešu leksikas apskats ir doc. A. Lauas "Latviešu leksikoloģija" (1981). (Par pētījumiem fonētikā un

* 1997. gadā iznācis 4. izdevums.

leksikoloģijā doc. A. Laua 1970. gadā kļuva par pirmo J. Endzelīna prēmijas laureāti.)

Doc. E. Soidas un S. Kļaviņas sastādītā "Latviešu valodas inversā vārdnīca" (1970) ir pirmā šāda tipa vārdnīca latviešu **leksikogrāfijā**.

Frazeoloģijas pamatus iedibināja A. Ozols, bet tālāk to teorētiski un praktiski ir izveidojusi doc. A. Laua. Jau pensionējusies, viņa sagatavoja "Latviešu frazeoloģiju" (1992). Un apgādā "Avots" klajā nākšanu gaida viņas izstrādātā "Latviešu frazeoloģijas vārdnīca" Aīse Laua ir mūsu universitātes goda doktore.

Stilistikā darbojies A. Ozols un J. Rozenbergs, kuŗš gādājis par dažādiem izdevumiem latviešu stilistikā.

Latviešu **dialektoloģijā**, izvēŗot aktīvu studentu darbu kopš 1950. gada, ir iegūti jauni bagāti materiāli no vairāk nekā 150 latviešu izloksnēm. Tie doti arī ZA Valodas un literatūras institūtam latviešu valodas dialektu atlanta un Eiropas valodu atlanta vajadzībām. Katedrā ir bagāta fonotēka ar latviešu izlokšņu un lībiešu valodas paraugiem. Katedra pirmā uzsāka latviešu izlokšņu pētīšanu ārpus Latvijas. M. Rudzītes "Latviešu dialektoloģija" (1964) ir pirmais sistemātiskais pārskats par fonētikas un morfoloģijas parādībām latviešu valodas izloksnēs.

Toponīmikā kopš 1950. gada ir vākti jauni materiāli. Tie nodoti arī ZA Valodas un literatūras institūtam vietvārdu vārdnīcas vajadzībām.

Dialektoloģijā un toponīmikā aktīvi strādā arī jaunāku paaudžu darbinieki – J. Kuŗķis, S. Veinberga, L. Leikuma. L. Leikuma, piemēram, par doktora darbu aizstāvējusi novatorisku pētījumu par verba formām vairākās dienvidu Latgales izloksnēs.

Latvijas Universitāte ir sagatavojusi dialektoloģijas speciālistus, kas tagad strādā Zinātņu akadēmijā, LU Pedagoģijas fakultātē, Rēzeknes, Liepājas un Daugavpils augstskolā, piem., habil. filoloģijas doktors Antons Breidaks, habil. filoloģijas doktore Dace Markus, filol. doktores B. Reidzāne, A. Vulāne, A. Stafecka u. c. Visi viņi devuŗi vērtīgus darbus latviešu dialektoloģijā.

Valodas vēsture bija valodniecības virziens, ko marrisms centās iznīcināt. Tas gan ir kavējis šā virziena attīstību Latvijā, bet to iznīcināt nav spējis. Lielākais darbs, kas nesen nācis klajā šai nozarē, ir M. Rudzītes "Latviešu valodas vēsturiskā fonētika" (1993). Šai virzienā strādā arī doc. P. Vanags.

---

* Iznākusi 1996. gada nogalē.

Latviešu literārās valodas vēsturi par patstāvīgu valodniecības nozari izveidoja Arturs Ozols. Viņš deva savdabīgu literārās valodas koncepciju un ievērojamus pētījumus. Bez minētās "Latviešu tautasdziesmu valodas" pamatdarbs šai valodniecības virzienā ir viņa "Veclatviešu rakstu valoda" (1965). Tālāk šo nozari kopj prof. D. Ntiņa un J. Kušķis.

Valodas kultūrā strādājuši visi docētāji, sevišķi Dz. Paegle, J. Kušķis, A. Laua, J. Rozenbergs. Taču vislielākais sasniegums ir 1993. gadā klajā nākušais prof. Intas Freimanis pētījums "Valodas kultūra teorētiskā skatījumā", pirmais šāds darbs Latvijā un visā Baltijā.

Ar laiku katedrā nākuši klāt jauni kursi un jauni pētniecības virzieni. **Datorlingvistikā un kvantitatīvajā lingvistikā** strādā doc. S. Kļaviņa, kurš vadībā tiek strādāts gar tēmu "Mūsdienu latviešu valodas vārdu krājuma datu bāze kā datorfonda sastāvdaļa" S. Kļaviņa sadarbojas ar ārzemju universitātēm un ir Kvantitatīvās lingvistikas starptautiskās asociācijas locekle.

Katedra sākusi pētīt arī otru latviešu rakstu valodu – **latgaliešu rakstu valodu**. L. Leikuma sagatavojusi rokasgrāmatu skolotājiem, kas faktiski ir ievads baltu filoloģijā latgaliskā aspektā.

Nav iespējams aplūkot visus kursus un darbus, ko veikusi vai veic tagadējā Baltu valodu katedra (agrāk – Latviešu valodas katedra), uz kuru atkal brauc mācīties ārzemju studenti un docētāji. Nav pareizi domāt, ka latviešu valodniecībā pēckaŗa posmā nekas nebūtu darīts, ka te valda vakuums. Ir atjaunots darbs baltu filologu gatavošanā. Tiek lasīti kādreiz no programmas svītroti kursi – baltu valodu salīdzināmā gramatika, senprūšu valoda, sanskrits u. c. Baltu valodu katedra gatavo speciālistus izglītībai, zinātnei un kultūrai. Dāņu ekspertu grupa katedras darbam deva augstu vērtējumu.*

Klasiskās filoloģijas katedra ir centusies gatavot speciālistus, kam būtu nepieciešamās zināšanas latīņu vai grieķu valodā, gādājot dažādus mācību līdzekļus. Oriģināli ir Annas Rātas darbi "Īss sengrieķu valodas kurss" (1983) un "Latīņu valoda juristiem" (1991).

Krievu valodas katedrā blakus mācību grāmatām, piem., M. Semjonovas darbam "Senkrievu valoda" (1962) vai "Krievu un latviešu valodas sastatāmā gramatika" (krievu valodā, 1966**) strādāts arī slāvu valodu teorētiskā izpētē. Pētītas baltu un slāvu valodu

* 1998.gada septembrī baltu filoloģijas studiju programmas akreditējusi starptautiska akreditācijas komisija, 1998. gada novembrī – Latvijas Augstākās izglītības un zinātnes departaments.

**1994. gadā izdota atkārtoti.

attieksmes, krievu valodas vēsture (N. Bogolubova, L. Nemceva, V. Krisjko), krievu rakstnieku daiļrades stilistikas jautājumi (N. Gusarova, N. Kozina), poļu un krievu izloksnes Latvijā (J. Paršuta u.c.). Katedra dod materiālus Slāvu valodu atlantam, kas ir liels visu slāvu zemju pasākums.

Darbs valodniecībā notiek arī Pedagoģijas un Svešvalodu fakultātē.

Pedagoģijas fakultātē par eksperimentālās fonētikas speciālisti ir kļuvusi Dace Markus, kas pētī augšzemnieku dialekta intonācijas. Plašākais darbs – "Zilbes intonācija latviešu valodas skaņu mācībā: Augšzemnieku dialekta zilbes intonāciju sistēma" (1993). Par augšzemnieku dialekta fonētikas un fonoloģijas, par valodas vēstures un toponīmikas jautājumiem ļoti daudz raksta (arī ārzemju izdevumos) Antons Breidaks.

Svešvalodu fakultātes docētāji daudz darījuši leksikogrāfijā. Kā ievērojami leksikogrāfi pēckara posmā ir pazīstami E. Pampe, I. Celmrauga, K. Karpova, J. Raškevics, A. Veisbergs u. c. Atzīstami pētījumi veikti sastatāmajā valodniecībā. Fonētikā un fonoloģijā tādus ir devušas M. Vecozola, M. Neilande, V. Broka, M. Brēde u. c., frazeoloģijā – Ļ. Orlovska, A. Veisbergs, leksikoloģijā un semantikā – V. Agamdžanova, A. Bankavs, O. Ozoliņa, M. Smiltēna, I. Brigzna u. c. Vācu valodas sintaksē oriģinālus darbus devis V. Bisenieks. Vācu valodas vēsturi Baltijā, sadarbojoties ar Rostokas universitāti, sākušas pētīt Dz. Lele, S. Pavīde, S. Pužule u. c. Katedrām izveidojušies sakari ar vairākām ārzemju augstskolām. Tulkošanas teorijas problēmas risinājušas V. Beitāne, T. Zāfīte, I. Zauberga un M. Treilona.

LU Matemātikas un informātikas institūtā izveidota Mākslīgā intelekta laboratorija. Tās rīcībā ir moderni aparāti valodas datu bāzes radīšanai.

Domāju, ka Latvijas Universitātes valodnieku saime ir strādājusi tā, lai apmierināti būtu studenti un katra darbinieka sirdsapziņa.*

---

* Pirmvariantā beidzamās rindkopas vietā ir divas, un tās skan šādi:

"Nobeigumā gribu teikt, ka Latvijas Universitātē valodnieku saime pēckara posmā ir paveikusi nopietnu darbu visai grūtos apstākļos. Mums nav bijis iespēju to vizuāli spoži izrādīt, bet, būdami savas iestādes patrioti, valodnieki ikviens dara savu darbu, lai apmierināti būtu studenti un pašu sirdsapziņa.

Atļaujiet izteikt pārliecību, ka, virzot referātu par valodniecību konferencē pašā **pēdējā** vietā, mūsu vadība ir gribējusi uzsvērt, ka nacionālajām zinātnēm Latvijas Universitātē vienmēr jābūt **pirmajā** vietā un ka to vidū mums vissvaīgākā ir savas valodas studēšana un pētīšana."

Marta RUDŽĪTE

SĒĻU MĀJAS UN PIEBILDES PAR TĀM

Teicēja Ilze Štrauha.

Man māja ir *Dāzinc* (-ns) (js).

Ruōzina – tas i sēlic (-tis). viņč (-ņš) tādā smukā vietā, meža malīnā. meš (-žs) tūlin i dūksnainč (-ņš), slapš un meļlc, un cinainč. nevar zifgs ne-kad tikt iēkšā. māja pate i smukā vietā, smīšū kaļnc. kur tā māja, tur i kaļninc. uotrā pusē pļava.

Blusa. *Blusā* nau labs apvidus. tāda puŗvaina, kaļnaina (vieta). tur, ku ganiba, tur i mīkc (-sts).

Pakuŗdzis. Pakuŗdža meŗtu Ŷŗreņc iēpreceja. tas i piē Meļlupes grāva. tas i briēmīgi straūš. un ne-kad nau tukš (-šs). viņč pavasaruōs uzplūst. viņč iēt visa Sēja ruōbežā caūri, šķir sēliēšus nuō kuōškeliešim. tā i tā kā ruōbeža. viņč i dziļč (-ļš) un šaūrs. Meļlupes grāvis iēteķ Rūjā.

Uōzuōlinc (-ns). viņč bi vēcsaĩmieks. tāt (-ds) kriētnis bi.

Vāle, tam i laba zeme. Smuka apkārtne. pļavas i tālumā.

Muŗžnieki, tiē mijās ar Oļļu. tur ne-kas nau, skaŗdris tŗrums un kāda bŗrtalina. ritigais Muŗžnieks, tas nuōsitās apuŗ zifga. ta nu tā paaŗdze ir iznŗkusi.

Divi **lŗnus** – tiē akal (-tk-) tādā kaļna malā. viēnam lŗnum pļava lŗdzās, ku kustuoņi iēt. smuka dzīve. vējturbinc priēkš maļšanas. vēcais lŗnus vel tagad iēkšā.

gaŗ Rūjas mali tur ta i šķūņi, pļavas. Rūja iēteķ Buŗtniēķzarā.

ta nu nāķ divi **Duŗģuļi.** tiē nu akal, jāsaka tā, kā es tur vaŗ sacīt, viēnam i tŗrums viē, uōtram tāda meža malīna klā.

Garuōzis – tas i preŗi Ruōzinam. laba zeme ir. pļavas mājā nau. viņč tik slikti mira: kājas tūka un pŗsa. Garuōzis – kulaks! viņam ne-kas nau bŗŗ turēt, ne cāļa bēra. Garuōzene pate sapelņi maļzi.

Divi **Kaņķši.** tam viēnam Kaņķsam tāda pate biŗze kā Vēcam lŗnum. viņi saiēt a Vēcuō lŗnu kuōpā.

ta nāķ divas **Galinas.** Jaūngalĩnu nu-pat rudenĩ nuōbeda. viņam bi diūpacmit (-ds-) slaucamas guōvis. drēbes, kas nu vis (-ss) palika, ēsuōt lics uz ruōku un pārdevis nuōsfĩ maļzes pēc.

liēlceļč iēt lŗdz pagastnamam.

uotrā pusē – **Uŗbis, Suļļēnc.** tur es ne-kādas teikas nezĩn sacīt.

Dreĩmanis. vai cik tiē jaūni dzĩvuoja ab divi. tiēm jau mira tiē bēri. māja dedza taĩsni krustubu diēnā.

Jēkus pusmuŗza.

Dabris. Dabŗĩ stāvēja kaļpi. kaļpi gā a vēstĩm uz muŗžu strādāt. vēl tas kaŗstais Aūnc bi. ziēmā viņč vestēs gulēja uz vēzmu. galva piļ.

viņč nuōdzīvuoja Dabrī viēnu gadu. pēdigā laikā viņč ārstēja ruōžu vārdus. ka viņam dēvuši naūdu, ta teicis: "pa naūdu diēvārdi (-vv-) nau jāpīrk." ka nu kādu dāņu atnesuši, ta.

"Latvijas vietu vārdu" I daļā publicētie sēliesu mājvārdi vairākos gadījumos atšķiras. (Sal. Darbu izlase, IV/1, 114. lpp.)

SKAŅKALNES MĀJVĀRDI

Jaunates un Skulbergu, tagad – Skaņkalnes pagasta mājvārdi.
Teicēja Helēna Ludviga.

^ 2

Daмба kruōgus, Mēstrus, Jāūnķīsis, Lejaskķīsis, Kaīnaķīsis, Puņķša dziņnavas, Jāūnais Laņģis, Večais Laņģis, Gudzuōnc (-ns), Kriķīts (-tis), Jāūnvīksēnc, Večvīksēnc, Gruōbis, Cīrulis; Keīnas pagasc (-sts) /iesauka/ Keīna: /vairs neesot/, Mežkeīna, Lipas Keīna, Lāninc, Skudra, Jāūnkeīna, Liēlkeīna, Nuōrina; Bada Rīga: Jāūntāūzis, Večtāūzis, Kuŗbēnc, Lejas Paja (Kukulpaja), Kaīna Paja (Piņpulpaja), Suōlis, Vešaris, Zarinc; Mežtāūzis, Jāūnvenelis, Večvenelis, Mīlēnc, Buša, Kīllis, Večsūņēnc, Jāūnsūņēnc, Spricis, Demokrac (-ts) un Mugarina uz Spriča zemes, Muļčika, Večupes, Uōzuōlinc, Pūša, Vacis, Mežmuīža, tagad Mežsēta, Jāūnsil(!)aņģis, Večsillaņģis (runā:si-laņģis), Jāūnreīnāc (-ts), ko saucot arī – Duŗbina, Večreīnāc (-ts), Kaīnreīna, Lejasreīna, Vidusreīna, Dadzis, Sīlzemnieks, Kāvis, Peņka, Jāūnutēnc, Večutēnc, Raņtinc, Bīrzic (-tis), Priēde, Jeņderc (-ts), Skulbēgmuīža.

Strēķis: Strēīķis, divi Buōmi (vsk. Buōmis), Sniēdzēnc, Lapis, divi Meīrēni, Večlīcis, Jāūnlīcis, Sāūlīte (saukājot par Sūdsāūlīti), Keīķis, Zvērs, Tuōmēnc, pusmuīža, Rūķelis, Reņmbāūska, Kaīnjēnis (saukājot - Bollājēnis), Lejsjēnis (saukājot - Leīdājēnis), Ūzēnc, Bašķis, Mekša, Cēlēnc, Runa (Rūnas mājā več (-cs) akminc – cilvēki vēsti un kuļti), Egļu Rūna, Baltais kruōgūs.

(Dīemžēl te nav visu vārdu, un citu pierakstu nevaru atrast.)

Kopija sagatavota 1996. g. 10. martā

MARTAS RUDŽĪTES PUBLIKĀCIJAS (1985 – 1994)*

- 100 a. Lātipārast liivi morfologias. Congressus Quintus Internationalis Fenno– Ugristarum. Turku, 20. – 27 VIII 1980. Pars Vi., Turku, 1981, lk. 231 – 236., T. Karma
117. Mazliet par izloksni literatūrā. "Literatūra un Māksla" – 1985. 12. jūl., 0,3 aut. l.
118. Lībiskais dialekts. Latvijas padomju enciklopēdija. 6. – R.: GER, 1985, 82. lpp., 0,025 aut. l.
119. Lībiskās izloksnes. Latvijas padomju enciklopēdija. 6. – R.: GER, 1985, 82. lpp., 0,02 aut. l.
120. Mūsu valodas klēts: Jauni darbi latviešu dialektoloģijā. "Cīņa". – 1986. – 6. febr., 0,4 aut. l.
121. Pieminekļi un parodijas. "Literatūra un Māksla" – 1986. – 20. jūn., 0,3 aut. l.
122. 1586. gada katehisms kā latviešu valodas vēstures avots. Valodas aktualitātes 1985. – :Zinātne, 1986. – 17.- 23. lpp., 0,25 aut. l.
123. Nieminens Eino. Latvijas padomju enciklopēdija. 7 – R.: GER, 1986. – 183. lpp., 0, 0125 aut. l.
124. Neselmanis Ferdinands. Turpat. – 166. lpp., 0,025 aut. l.
125. Nīdermanis Makss. Turpat. – 183. lpp., 0,0125 aut. l.
126. Pirmvaloda. Turpat. – 721. lpp., 0,015 aut. l.
127. Prūšu (senprūšu) valoda. Latvijas padomju enciklopēdija. 8.– R.: GER, 1986. – 175. lpp., 0,045 aut. l.
128. Rūķe-Draviņa Velta. Turpat. – 481. lpp., 0,015 aut. l.
129. Saīdzināmi vēsturiskā valodniecība. Turpat. – 533. lpp., 0,05 aut. l.
130. Sēliskās izloksnes. Turpat. – 646. lpp., 0, 015 aut. l.
131. Диалекты языков. Историко-этнографический атлас Прибалтики: Одежда. – R.: Zinātne, 1986. – Karte IV., A. S. Rapova, A. O. Viires, K. F. Morkūnas.
132. Vēlreiz par dialektu literatūrā. "Literatūra un Māksla" – 1987 13. martā, 0,5 aut. l.
133. Artura Ozola dienā. Turpat – 20. martā, 0,3 aut. l.

---

* M. Rudžītes sagatavots pārskats par publikācijām laikā pēc personālā bibliogrāfiskā rādītāja (Profesore Marta Rudžīte. - R., 1984.) iznākšanas, turpinot tā numerāciju. Rādītājs nav pabeigts.

134. Reinis Bērtulis. "Dzimtenes Balss" – 1987. – 7. maijā, 0,25 aut. l.
135. Monogrāfija par XVI gadsimta latviešu literātu. "Karogs" 1987. – 11. nr. – 175.–178. lpp. (Recenzija par grāmatu: Karulis K. Jānis Reiters un viņa tulkojums. R., 1986. – 144 lpp.), 0,5 aut. l.
136. Skaņu likumi. Latvijas padomju enciklopēdija. 9. – R.: GER, 1987 – 49. lpp., 0,02 aut. l.
137. Stangs Kristiāns. Turpat. – 220. lpp., 0,02 aut. l.
138. Supīns. Turpat. – 353. lpp., 0,0075 aut. l.
139. Šmids Volfgangs. Turpat. – 422. lpp., 0,0125 aut. l.
140. Špehts Francis. Turpat. – 429. lpp., 0,0125 aut. l.
141. Tārnīeku izloksnes. Turpat. – 498. lpp., 0,015 aut. l.
142. Trautmanis Reinholds. Turpat. – 498. lpp., 0,0125 aut. l.
143. Vidus dialekts. Latvijas padomju enciklopēdija. 10., – R.: GER, 1987 – 408. lpp., 0,02 aut. l.
144. van Veiks Nikolajs. Turpat, 330. lpp., 0,0125 aut. l.
145. "Вопросы языкознания" Turpat. – 520. – 521. lpp., 0,0125 aut. l.
146. Zemgaliskās izloksnes. Turpat, 592. lpp., 0,015 aut. l.
147. Zinkevičs Zīgms. Turpat. – 652. lpp., 0,0125 aut. l.
148. Jārunā skaidra valoda. "Cīņa" – 1988. – 17. janv., 0,5 aut. l.
149. Valoda ir tautas pazīme. "Skolotāju Avīze" – 1988. – 23. martā, 0,5 aut. l.
150. Dialekts daiļliteratūrā. Valodas aktualitātes. 1987. – R.: Zinātne, 1988. – 12. – 20. lpp., 0,5 aut. l.
151. Latviešu literārā valoda un tās attīstība. Latviešu valoda vidusskolām. – R.: Zvaigzne, 1988. – 275. – 292. lpp.
152. Latviešu literārās valodas izveidošanās un galvenie attīstības posmi. Turpat. – 293. – 318. lpp.
153. Latviešu valodas dialekti /karte/. Turpat. – Vāks 3. un 4. lpp. 151., 152. 153., kopā – 3 aut. l.
154. Latviešu literārās valodas izveidošanās un galvenie attīstības posmi. Latviešu literārā valoda un tās attīstība. Latviešu valodas dialekti. Latviešu valoda 9. –12. klasei. – R.: Zvaigzne, 1988. 275. – 314. lpp., 3. aut. l.
155. Latviešu literārā valoda un tās attīstība. Latviešu valodas pētnieki un kopēji. Latviešu valoda vidusskolā. – R.: Zvaigzne, 1988. – 51. – 57. lpp., 0,4 aut. l.
156. Aicinām atjaunot Latvijas Filologu biedrību! "Padomju Jaunatne". – 1989. – 3. martā, E. Knope, A. Stikāne.

157. Atjaunot Latvijas Filologu biedrību! "Skolotāju Avīze" – 1989. – 15. martā, E. Knope, A. Stikāne.
158. Jauns darbs latviešu dialektoloģijā. "Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis" – 1990. 1. nr. – 136. – 137 lpp., 0,2 aut. l.
159. Klāt graudi mūsu valodas klētī. "Cīņa" – 1990. – 2. febr. – 0,3 aut. l.
160. Latvijas vietvārdi. "Zinātne un Mēs" – 1990. – 10. nr. – 14. – 16. lpp., 0,3 aut. l.
161. Латвийские топонимы - в центре внимания. "Наука и мы." – 1990. Nr. 10 – с. 14 – 16, 0,3 aut. l.
162. Arhaisms latviešu tautasdziesmās. Symposium Balticum: A Festschrift to honour Professor Velta Rūķe-Draviņa. – Hamburg: Buske, 1990. – 411. – 421. lpp., 0,5 aut. l.
163. Lai latviski skan vārds! "Liesma" (Valmierā). – 1991. – 21. apr., 0,25 aut. l.
164. Latviešu ievērojamākai fonētiķei Annai Ābelei – 100. "Izgītība" 1991. – 3. maijā, 0,4 aut. l.
165. Anna Ābele – izcilākā fonētiķe. "Universitātes Avīze" – 1991. 30./31. nr. – 13. lpp., 0,1 aut. l.
166. Latvijas valodnieku sakari ar Tērbatas universitāti. Baltu filoloģija. 1. – R.: LU, 1991. 40. – 45. lpp., 0,2 aut. l.
167. Daži latviešu dialektologu uzdevumi. Vispasaules latviešu zinātņu kongress. Rīgā, 1991. gada 12.–17. jūlijs: Referātu tēzes. 2. sēj.– R., 1991. – 100. lpp., 0,04125 aut. l.
168. Rets, bet noderīgs vārds – *dilts*. Latviešu valodas kultūras jautājumi. 26. – R.: Avots, 1991. – 168. lpp., 0,04 aut. l.
169. Mūžībā aizgājis Pauls Ariste. Turpat.– 205.–210. lpp., 0,25 a. l.
170. Ievads baltu valodniecībā: Palīgs kursa apgūšanai. – R.: LU, 1991.– 37 lpp., 2,3 aut. l.
171. Kauguru nemierniece. "Izgītība" – 1992. – 23. janv. – 13. lpp. 0,25 aut. l.
172. Pauls Ariste: 3.02.1905 – 2.02.1990. Baltu filoloģija. 2. – R.: LU, 1992. – 84. – 85. lpp., T. Karma.
173. Ievads baltu valodniecībā: Palīgs kursa apgūšanai. Atkārtots izdevums. – R.: LU, 1993. – 37 lpp.
174. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. R.: Zvaigzne, 1993. 382 lpp., 2 kartes., 15 aut. l.
175. Inta Freimane. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – Rīgā: "Zvaigzne" 1993. – 470 lpp. (Recenzija.) Baltu filoloģija. 4. – R.: LU. – 1994. – 50. – 55. lpp., 0,25 aut. l.

176. Lidija Leikuma. Darbības vārds Krāslavas, Aulejas, Skaistas un Izvaltas izloksnē. (Recenzija.) Turpat. 56. – 60. lpp., 0,25 aut. l.

1994. gada 20. martā

LITERATŪRAS APSKATS

Sapūno ir Šulco gramatika. Compendium Grammaticae Lithvanicae / Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas; Lietuvių kalbos institutas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. 335 p.

Leišu un vispār baltu valodu gramatiku vēstures pētniekus un interesentus iepriecinājusi otra 17 gadsimta leišu valodas gramatika faksimilizdevumā. Tā ir pirmoreiz 1673. gadā Kēnigsbergā Teofila Šulca izdotā, bet jau trīsdesmit gadus agrāk Kristupa Sapūna sarakstītā "*Compendium Grammaticae Lithvanicae*" Līdz šim 1957. gadā bija jau izdotas abas Daniela Kleina (1563. un 1564. g.) gramatikas. Līdz ar to pētnieku vieglākam darbam ir pieejamas visas 17. gs. baltu valodu gramatikas. Par latviešu gramatiku izdošanu, kā zināms, parūpējies T. G. Fennells. Tagad visiem interesentiem iespējams gan atsevišķu gramatiku pētīšanas, gan jo vairāk saīdināšanas darbs. Tieši tas varbūt tagad būtu visinteresantākais, lai aplūkotu lingvistisko domu 17. gs. Baltijā kopumā. Tad, saprotams, būtu jāaptver arī tā laika igauņu valodas gramatikas.

Recenzējamo Sapūna un Šulca gramatikas izdevumu gatavojuši, pirmkārt, nesen mirušais Kazimiers Eigmins, kā arī Bonifacs Stundža. Pirmais tulkojis gramatikas tekstu no latīņu valodas, rakstījis ievadrakstu, bet otrs – priekšvārdu, kā arī sastādījis visu vārdu indeksu. Turklāt B. Stundža uzņēmies arī redaktora pienākumus. Grāmatā izmantots arī citu speciālistu veikums.

Izdevuma priekšvārdā (5.–7 lpp.) B. Stundža paskaidro šī faksimila izdevuma rašanās apstākļus, iekārtojumu un visu līdzautoru darbu sadalījumu. Te arī pateikts, ka faksimilam izmantotas mikrofilmas no abiem Krakovā esošajiem pirmizdevuma eksemplāriem. Vispār saglabājies vēl arī trešais – Pēterburgā.

No 9. līdz 32. lpp. grāmatā ievietots K. Eigmina sagatavotais ievadraksts. Te īsi raksturoti gramatikas rašanās vēsturiskie un politiskie apstākļi, ievietotas īsas abu autoru – K. Sapūna un T. Šulca – biogrāfijas. Tad raksturots gramatikas mērķis un uzdevums. Pilnīgi pamatoti sacīts, kā tā ir domāta kā mācību līdzeklis leišu valodas apgūšanai vācu tautības mācītājiem, jo rakstīta latīniski un bieži ir piemēru tulkojumi latīņu valodā. Varētu vēl piebilst, ka nereti leišu valodas gramatikas struktūra aprakstīta, izejot no latīņu valodas gramatikas, ko, piemēram, īpaši uzkrītoši var redzēt sintakses daļā supīna un ģerundija lietojuma aprakstā (231.–233. lpp.), kur faktiski skaidrots, kā latīņu valodas supīnus un ģerundijus izsaka leišu valodā.

Ievadraksta nodaļā par gramatikas leišu valodas materiāla avotiem (16.–

19. lpp.) norādīts, ka autors balstījies gan uz runātās valodas, gan uz jau publicēto rakstu valodas. Te K. Eigmins plašāk pakavējies pie izlokšņu materiāla, tā izkārtojuma un izpratnes gramatikā. Ievada autors pareizi aizrādījis, ka gramatikā izšķirtas Lielās Lietuvas (LDK) un Mazās Lietuvas (Austrumprūsijas) izlokšnes. Taču tālāk, jādodomā, autoru apmulsinājis divu terminu paralēls lietojums. Mazās Lietuvas izlokšnes gramatikā sauktas gan par Prūsijas hercogistes (*Ducalis Prussiae*), gan par Lietuvas hercogistes (*Lithvaniae Ducalis*) izlokšnēm pretstatā divām pārējām galvenajām grupām – Žemaitijas (*Samogitiae*) un Lietuvas karalistes (*Lithvaniae Regalis*) izlokšnēm. Terminu *Lithvaniae Ducalis* Sapūns īsti lieto tikai vienreiz – 66. lpp. Savukārt 70. lpp. tekstu tulkotājs pārpratis – *quod dialectus Prussiae Ducalis pura ubivis retinet* – jāsaprot laikam taču nevis “kuriā Kunigaikštiškosios Prūsijos tarmē visur išlaiko sveiką” (71. lpp.) bet gan – *kuriā grynōji Kunigaikštiškosios Prūsijos tarmē visur išlaiko*. Ja tekstu saprot šādi, tad skaidrs, ka arī sekojošais “*Ducalis*” ar apakšizlokšnēm “*Samogitizans & Curonizans*” attiecas uz Prūsijas izlokšnēm. Gramatikas autors noteikti nav izdalījis vienādas apakšizlokšnes – pusžemaitiskās, kursiskās un tīrās – gan Lietuvā, gan arī Prūsijā, kā tas varētu izrietēt no divējādā K. Eigmina skaidrojuma, bet tikai Prūsijā. 17. lpp. K. Eigmins raksta: “Apie Kunigaikštiškosios Lietuvos grynōsios tarmēs ypatybes nėra jokių užuominų. Ar tik nebus ši tarmė painiojama su Kunigaikštiškosios Prūsijos tarme... Faktiski, kā redzams no teksta, tas ir viens un tas pats, un ja vienīgais termina *Lithvaniae Ducalis* lietojums nav tikai kļūda termina *Prussiae Ducalis* vietā, tad abi nosaukumi uzskatāmi par sinonīmiem. Žēl, ka ievadraksta autors te radījis lieku neskaidrību par izlokšņu iedalījumu, kas ir bijis saprotams gan 18. gs. autoriem¹, gan arī mūsdienu pētniekiem.²”

Sapūna un Šulca, tāpat kā Kleina, dialektu izpratne lielā mērā balstās nevis uz runātās valodas atšķirībām dažādās vietās (liekas, ka nav ziņu, ka kāds no viņiem būtu apceļojis Lielo Lietuvu), bet uz dažādiem rakstiem. Tāpēc nebūtu jābrīnās, ka Sapūns, līdzīgi kā Kleins, aizrāda, ka Lietuvas karalistes izlokšnē <ai, ei> vietā lieto <ay, ey>. Tāda divskaņa rakstība taču ir parasta Austrumlietuvas tekstiem. Sal. Sirvīda *mokslay, graytay, skubiey* u.c.

Nodaļā par Sapūna un Šulca gramatikas sakaru ar Kleina gramatikām

¹ To ir pareizi izpratis P. Ruigis savos valodnieciskajos darbos. Sk. P. Ruigys. *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*. Vilnius, 1986, p. 79, 346.

² Sk. J. Palionis. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius, 1979, p. 96; J. Palionis. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Vilnius, 1995, p. 96.

(19.–22. lpp.) K. Eigmins atkārtu savus, kā arī T. Buhienes un J. Paļoņa agrāk izteiktos uzskatus, ka šī gramatika uzskatāma par pilnīgi patstāvīgu darbu, kam tikai vēlāk ir radusies kopība ar Kleina gramatikām, sagatavojot izdošanai abas gramatikas, kur ietekme bijusi abpusēja.

Safīdzinādams Sapūna un Šulca gramatiku ar citu valodu gramatikām (22.–27. lpp.), K. Eigmins nonācis pie secinājuma, ka autori izmantojuši vairāku valodu dažādas gramatikas, bet visbūtiskāko iespaidu uz šī darba struktūru būs atstājusi tai laikā ļoti populārā Jakoba Velera grieķu valodas gramatika, ar ko sakrīt gan darba struktūra, gan vietām arī skaidrojošais teksts. Kā otru konkrēto iespaida avotu uz Sapūna un Šulca darbu K. Eigmins min Nikodema Frišlina latīņu valodas gramatiku. Iespējamais iespaids no Nikolaja Folkmāra poļu valodas gramatikas liekas grūti pierādāms. Arī ievadraksta autors to sapratis, tāpēc pieļauj domu, ka zināmo līdzību varēja radīt kopīgi avoti. Tas arī liekas ticamāk.

Tālāk runāts par morfoloģijas, rakstības un akcentuācijas īpatnībām gramatikā (27.–30. lpp.). Te gan tikai tikai īsi ieskicētas galvenās īpatnības, par vienu otru parādību būtu varēts runāt arī plašāk. Nevar piekrist K. Eigmina izteikumam, ka Sapūns /j/ būtu uzskatījis par patskani (28. lpp.), jo lai gan tas ir pieminēts pie burta <i> variantiem (62. lpp.), skaņa /j/ tiek aplūkota nodaļā “*De Consonantibus*” (76. lpp.). Kā viscaur gramatikā, arī šai vietā redzams, ka Sapūns un Šulcs, tāpat kā citi tā laika autori, nešķīra, vai precīzāk, jauca grafēmas un skaņas, tā radot mums pārpratumus.

Ievadraksta noslēgumā K. Eigmins aplūko Sapūna un Šulca gramatikas ietekmi uz vēlākajām leišu gramatikām (31.–32. lpp.), norādot, ka faktiski tieša ietekme manāma tikai savdabīgajā 1791. g. izdotajā G. Ostermajera gramatikā. Taču tā neapšaubāmi ir nozīmīgs 17 gs. lietuviešu valodas vēstures un jo īpaši lingvistiskās domas piemineklis.

No 35. līdz 262. lpp. izdevumā ievietota Sapūna un Šulca gramatikas fotokopija atvēruma kreisajā pusē un teksta tulkojums leišu valodā – labajā pusē. Šāds iekārtojums gan nedaudz attālina fotokopiju no oriģināla, taču atvieglo darbu ar tekstu tam, kas neprot latīņu valodu. Teksta tulkojums turklāt bieži vien papildināts ar parindēm, kur minēti gan dažādi paskaidrojumi, gan arī norādīts uz iespieduma kļūdām.

Pārlasot gramatikas tekstu, jāpiekrīt gan K. Eigmina, gan citu pētnieku izteiktajām domām par Sapūna un Šulca, kā arī Kleina gramatiku kopīgajām un atšķirīgajām iezīmēm. Kā būtiskākā atšķirība katrā ziņā uzlūkojams dažādaļais nomenu un verbu iedalījums deklinācijās, resp. konjugācijās. Tomēr, šķiet, nav īpaši uzsverta vēl viena būtiska atšķirība nomenu aprakstā. Sapūna un Šulca gramatikā pretstatā Kleina darbiem deklinācijas paradigmā

kā pilntiesīgi locījumu varianti uzskaitīti arī visi postpozicionālie lokatīvi. Tādējādi autors saka, ka leišu valodā var saskaitīt pat desmit locījumu (90. lpp.). Savukārt Kleins kategoriski apgalvo, ka šīs formas nav uzskatāmas par patstāvīgiem locījumiem, un aplūko tos pie adverbjiem.³ Tikai Sapūna un Šulca gramatikā atrodams pārskats par visiem locīšanas tipiem klātpieliktas tabulas veidā, kurā gan diemžēl ir samērā daudz kļūdu.

Verbu aprakstā bez atšķirīgā iedalījuma konjugācijās varētu vēl pieminēt, ka Sapūna un Šulca gramatikā pretstatā Kleina darbiem ir plašāks atsevišķu verbu formu uzskaitījums, kam īpaši raksturīgs izkārtojums pārskatāmu tabulu veidā (152.–178. lpp.), kā arī atsevišķā tabulas lapa ar konjugācijas paraugu pārskatu.

Nodaļas par vietniekvārdiem, divdabjiem, apstākļa vārdiem, saikļiem un izsaukmes vārdiem gan principā atbilst attiecīgajām Kleina gramatiku nodaļām. Savukārt prievārdu un priedēkļu apraksts (198.–199. lpp.) atšķiras no Kleina gramatikas ar visu aplūkoto formu tulkojumu vācu valodā.

Sintakses aprakstā līdzīgi kā Kleina darbos apzināti norādītas tikai būtiskākās leišu valodas sintakses atšķirības no latīņu valodas, reizēm pieminot arī paralēles ar grieķu valodu. Sapūns un Šulcs vairāk nekā Kleins sintakses aprakstā arī seko latīņu valodai kā izejas punktam. Tā nelokāmā divdabja un datīva konstrukcijas *Saulei užtekan* Kleins aplūko pie datīva, bet Sapūns un Šulcs pie ablatīva apraksta (226. lpp.), jo latīņu valodā šai nozīmē lieto divkāršo ablatīvu. Sevišķi zīmīgas ir nodaļas par supīnu un ģerundijiem (230.–234. lpp.), kur faktiski aprakstītas nevis leišu valodas formas, bet tas, kā latīņu valodas supīni un ģerundiji izsakāmi leišu valodā.

Prievārdu sintakses aprakstā tāpat skaidrots to lietojums un nozīme caur latīņu valodu. Tiesa, te atrodams faktiski tas pats materiāls, kas Kleina gramatikā.

Pēc pēdējās tikai puslappusi garās prozodijai veltītās nodaļas seko pamanīto kļūdu labojums, kas, kā jau sacīts, iestrādāts arī pamatteksta tulkojuma parindēs.

Izdevuma trešo lielo daļu (265.–330. lpp.) veido visu gramatikā saņemamo leišu valodas vārdu un to formu indekss. Vārdi indeksā doti transkribētā pamatformā vai tās rekonstrukcijā, ja vārds lietots kādā citā formā. Tālāk norādīts lietojumu skaits un gramatiskā informācija, bet nozīme – tikai retāk lietojamiem vai novecojušiem vārdiem, vai arī gadījumā, ja nozīme atšķiras no mūsdienu valodā parastās. Visai šai informācijai seko vārda lietojuma piemēri no gramatikas ar lappuses norādi. Šāds vārdformu

³ Sk. *Pirmoji lietuvij kalbos gramatika*. Vilnius, 1957, p. 123-124, 230-231.

indekss, kas atrodams nu jau vairākos vecleišu tekstu izdevumos,⁴ ir ārkārtīgi noderīgs pētniekiem, kam interesē atsevišķu leksēmu, nevis visa avota vēsture. Indeks sniedz arī viegli uztveramu pārskatu par leksikas sastāvu un lietojumu.

Grāmatu noslēdz īsa ievadraksta autora un gramatikas tulkotāja Kazimiera Eigmina biogrāfija, kur raksturota viņa zinātniskā darbība un saīsināti norādītas arī būtiskākās publikācijas. Varētu tikai vēlēt, lai piemiņas rakstā būtu minēts ne tikai K. Eigmina dzimšanas, bet arī nāves datums.

Šis jaunais Sapūna un Šulca gramatikas izdevums, kā jau teikts, noslēdz visu 17. gs. baltu valodu gramatiku atkārtotu un zinātnisku publikāciju mūsu gadsimtā, tāpēc neapšaubāmi ir vērtīgs ieguldījums valodniecības vēstures izpētē un ļoti apsveicams izdevums.

Pēteris Vanags

⁴ Piem., *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*. Vilnius, 1995; *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius, 1997.

HRONIKA

APAĻAIS GALDS "BALTU FILOLOĢIJA" Sanktpēterburgas valsts universitātē, 1998. g. 10.–12. marts

1998. gada agrā pavasarī pirmo reizi Sanktpēterburgas valsts universitātes pastāvēšanas vēsturē ikgadējo konferenču ietvaros tikās baltu valodu pētnieki, lai piedalītos Baltistikas sekcijas izveidē. Konferenci organizēja Filoloģijas fakultātes Vispārīgās valodniecības katedra ar Sorosa fonda finansiālu atbalstu.

Konferences atklāšanā Universitātes galvenās ēkas "Pētera zālē" sapulcējās konferences organizatori, Pēterburgas Lingvistu biedrības viceprezidents prof. V. Kasevičs, Filoloģijas fakultātes dekāns dr. hab. S. Bogdanovs, Latvijas Republikas vicekonsule L. Rozeniece, Lietuvas Republikas konsuls E. Gružs un Sorosa Fonda pārstāve dr. N. Zaharova. Lietuviešu un latviešu delegācijas dāvināja Sanktpēterburgas valodniekiem vērtīgus jaunus baltistikas izdevumus.

Konferenci uzsāka **L. Balode (Rīga Helsinki)** ar ziņojumu "Балтийская ономастика сегодня: ситуация и перспективы", minot galvenos onomastikas pētījumu virzienus, svarīgākās pētniecības institūcijas un lielākos veikumus. Referente atzina, ka diemžēl trūkst darbu, kuros būtu pētīti visu baltu valodu toponīmi, trūkst salīdzināmās analīzes, kas skartu onomastikas kopīgās iezīmes, kā arī īpatnības.

B. Stundža (Viļņa) priekšlasījumā "Две тенденции в развитии акцентной системы имени в современном литовском языке" analizēja tradicionāli mazpētītus akcenta pārmaiņas gadījumus. Tika aplūkotas divas tendences: 1) pastiprinās saikne starp uzsvara vietu un morfēmu robežām; 2) daudzilbīgos vārdos zūd mobilā akcenta paradigma. Tas norāda, ka vārda uzsvara vietu visvairāk sāk ietekmēt vārda morfēmiskā struktūra.

A. Judžentis (Viļņa) "Структура сложного предложения в грамматиках литовского языка" savā priekšlasījumā rosināja salikta teikuma struktūru skatīt ne vien deskriptīvi sinhroniski, bet ņemt vērā arī vēsturisko aspektu — dažu teikuma tipu izcelšanos no divdabja teicieniem.

I. Greitāne (Rīga) "Preference rules for automated syntactic analysis of the Latvian language sentences" iepazīstināja ar latviešu valodas automatizētas sintaktiskās analīzes algoritmu. Tika prezentēti likumi, ko izmanto daudznozīmības novēršanas gadījumos.

A. Leskauskaites (Viļņa) referāts "Депалатализация согласных и вокализм переднего ряда в юго-западных литовских говорах" bija veltīts līdzskaņu depalatalizācijas parādībai Lietuvas dienvidrietumu izloksnēs.

Aprakstot depalatalizācijas ietekmi uz priekšējās rindas patskaņiem, autore šķir *i*-tipa un *e*-tipa vokālistu.

E. Trumpa (Viņa) "Рефлексы сочетаний *i, *ɔ и возможность дзеканья в литовском диалекте Зиетель" oponēja tradicionālajam uzskatam, ka Zietelas (Baltkrievija) lietuviešu izloksnē neesot raksturīga dzūkošana (li. dzūkavimas). Magnetofona ierakstu pētīšana un rūpīga fonoloģiskā analīze ļauj interpretēt dažādas parādības kā eksistējošas dzūkošanas refleksus un izsekot tā izžušanas gaitai.

11. marta sēdi iesāka **A. Buhārina (Rīga)** ar priekšlasījumu "Семантические отношения латышского имени прилагательного *jautrs* "весёлый" и литовского имени прилагательного *jautrus* "чувствительный", kas veltīts heterosemantiskajiem vārdiem *jautrs* un *jautrus*. Izsekojot etimoloģijas attīstībai, secināts, ka lietuviešu īpašības vārds ir saglabājis savu pirmatnējo nozīmi, kura saistāma ar ide. sakni **eu-* 'just', bet izpētais plašais vārdnīcu materiāls ļauj spriest, ka latviešu valodas īpašības vārds laika gaitā maina nozīmes. Referente latviešu valodas īpašības vārda nozīmes maiņu saista ar vācu valodas īpašības vārda *munter* nozīmju 'jautrs' un 'mundrs' ietekmi.

L. Vaba (Tallina–Helsinki) "Обособленные балтизмы в эстонском языке" skāra baltiskās cilmes aizguvumu problēmu igauņu valodā, balstoties uz līdz šim maz pētītu igauņu dialektu bāzi. Dienvidu un Centrālīgaunijā sastopami daži baltismi, kas, raugoties no fonētiskā viedokļa, uzskatāmi par ļoti seniem aizguvumiem. Senākais baltismu slānis tiek saistīts ar dravniecības nozari.

O. Bušs (Rīga) "Ещё одно свидетельство финно-угорского субстрата в латышской топонимике?" pievērsās *Sāmalas purva* (Lazdonas pagasts) etimoloģijai, saistot to ar somu un igauņu *sammal* 'sūnas'. Autors skaidroja šī leksiski semantiskā modeļa izplatību Latvijā un Somijā ar bagātīgu materiāla klāstu.

L. Leikuma (Rīga) "Коротко о латгальской письменности" iepazīstināja klātesošos ar latgaliešu rakstu tradīcijas vēsturi, skaidrojot vēsturisko situāciju, minot galvenos rakstu pieminekļus un atceroties ievērojamākos sabiedriskos darbiniekus. Referente izklāstīja latgaliešu ortogrāfijas izveidošanās gaitu.

L. Beļska (Rīga) "Проблематика написания топонимов Латгале" turpināja iepriekšējās referentes pieteikto tēmu un skaidroja vienotās rakstības trūkuma cēloņus un sekas, kā arī iepazīstināja ar galvenajiem Latgales toponīmijas transponēšanas principiem un problēmām.

I. Nikolajevs (Sanktpēterburga) ar priekšlasījumu "Малые

прибалтийско-финские народы в иноязычном окружении" saistoši un uzskatāmi runāja par mazo Baltijas somu tautu — karēļu, vepsu, ižoru, lībiešu un votu – lingvistisko situāciju. Šo tautu valodas ir ciešā kontaktā ar blakus esošām krievu, somu, igauņu vai latviešu valodām, kas nivelējoši ietekmē šo tautu valodas sistēmu visos līmeņos.

A. Holfuts (Varšava) priekšlasījumā "Функции и грамматический статус конструкций с модальной частицей *lai* в латышском языке" skatīja dažādas savienojumu ar *lai* funkcijas, īpaši analizējot mazāk pētītus gadījumus, kuros var saskatīt līdzību ar modālo verbu. Tādējādi tradicionālais uzskats par *lai* kā formveidojošu partikulu tikai daļēji atspoguļo *lai* funkcijas.

I. Klēvere (Rīga-Sombatheja) "Сложные времена латышского глагола: роскошь или необходимость?" aplūkoja salikto laiku veidošanu, īpašu uzmanību pievēršot konstrukcijām ar *būt* + *-is, -usi, -ies, -usies* un faktoriem, kas ļauj šādas konstrukcijas uzskatīt par salikto laiku formām.

L. Gercenbergs (Sanktpēterburga) ziņojumu "Velta Rūķe-Draviņa: к восьмидесятилетию" veltīja valodnieces Veltas Rūķes-Draviņas dzīvei un darbiem. Tika izteikta doma, ka būtu vērtīgi izdot valodnieces rakstu krājumu krievu valodā.

V. Trubinskis (Sanktpēterburga) ziņojumā "О взаимоотношении балтийского и восточнославянского актива-перфекта" salīdzinot lietuviešu valodas un krievu valodas izlokšņu perfekta formas, kas pēc cilmes ir vienādas, konstatē dažas atšķirības to nozīmēs un lietojumā: ziemeļrietumu pierobežas krievu izlokšnēs vērojama rezultatīva ar *-ши* ekspansija akcionālā perfekta sfērā, kas nav raksturīga baltu valodām.

P. Vujčiks (Varšava) priekšlasījumā "Acquisition of Lithuanian. State of the art. Some problems faced by a Lithuanian child while acquiring verb morphology" iepazīstināja ar interesantiem datiem, kas iegūti, fiksējot lietuviešu meitenes runu nepilna gada laikā (no 1;7 līdz 2;6 gadiem), īpašu uzmanību pievēršot verba morfoloģijai.

J. Otkupščikovs (Sanktpēterburga) priekšlasījumā "Балто-балканские ономастические изоглоссы" uzmanību pievērša izoglosām, kas atspoguļo identiskus vārddarināšanas modeļus, kas liecinot par tuvu baltu un balkānu valodu ģenētisku radniecību.

12. marta sēdī aizsāka **O. Rause (Rīga)** ar ziņojumu "Типология сложных членов предложения (СЧП)", pierādot domu, ka par saliktiem teikuma locekļiem var uzskatīt diezgan lielus daļāmus vārdu savienojumus, kuri pauž jēgu, kas ir grūti izsakāma ar vienu vārdu.

B. Vīmers (Konstance) "Полисемия vs. имплицитность: к типологическому портрету современного литовского языка" aplūkoja

dažādus noteiktas semantikas izteikšanas līdzekļus, balstoties uz plašu ģermāņu un slāvu valodu tipoloģisko materiālu.

D. Nītiņa (Rīga) "К проблеме спряжения латышских глаголов" iepazīstināja ar topošās akadēmiskās gramatikas morfoloģijas daļas sagatavošanu, piedāvājot jaunu latviešu valodas verbu konjugācijas tipu dalījumu pēc galotņu paradigmām un verbu pamatformu savstarpējo attieksmju aprakstu.

A. Andronovs (Sanktpēterburga) "К проблеме словоизменительных классов глаголов в латышском языке" uzsvēra nepieciešamību, runājot par verbu formveidošanas klasēm, šķirt būtiskas morfoloģiskās atšķirības starp verbu pamatformām no tīri morfonoloģiskām pārmaiņām. Gan A. Andronova, gan D. Nītiņas referātos tika atzīts, ka latviešu valodas esošā verbu pamatformu klasifikācija neļauj, balstoties uz vienu pamatformu un klasifikācijas pazīmi, veidot pārējās pamatformas.

A. Lachazi (Budapešta) "Заметки к выражению аспектуальных значений в литовском языке" mēģināja noskaidrot aspekta kategorijas vietu lietuviešu valodas sistēmā, pielietojot prof. Dāla piedāvāto metodiku (1987). Autore īpaši analizē iterativitātes un imperfektivitātes attieksmes tādiem lietuviešu valodas imperfektīviem kā *perraš-inė-ti*.

E. Miļčonoka (Rīga) "Употребление предлогов в тексте фрагмента "Lettische Postill" (1654) Г.Манцеля" aplūkoja prievārdu pārvaldījuma variantus, kas konstatēti vienā no seno rakstu avotiem. Te atspoguļojas kursisko un zemgalisko izlokšņu īpatnība akuzatīva formas lietojums vienskaitlī pēc "ģenitīva" prievārdiem.

V. Kazanskiene (Sanktpēterburga) "*Sula salva, alus alva* (к этимологии литовского *alus* "пиво")" aplūkoja *alus* vārda līdz galam nenoskaidroto etimoloģiju. Autore apstrīd izplatīto pieņēmumu par šī vārda aizgūšanu no ģermāņu valodām un, balstoties uz alus darīšanas tehnoloģiju, mēģina etimoloģiski saistīt to ar lietuviešu vārdu *alvėti* 'pilēt'.

J. Hramovs (Rīga) priekšlasījumā "К этимологии балтийской кинологической лексики" skaidroja baltu saknes *kurt-* izcelsmi, apstrīdot hipotēzi par aizgūvumu no slāvu valodām. Referents pievērsās arī *centum* un *satem* dubletu problēmai, analizējot vārdus *kuņa* un *suns*.

R. Petkevičs (Rīga-Viļņa) "Лексические варианты религиозных терминов *gars/dvasia* в первых переводах Нового завета на литовский и латышский языки" pievērsās reliģiskās terminoloģijas rašanās vēsturei, apskatot Bībeles tulkojumu lietuviešu valodā (J. Bretkūns) un latviešu valodā (E. Gliks).

F. Bahčņans (Alaverdi) ar priekšlasījumu "Армения в творчестве

Э.Межелайтиса" iepazīstināja konferences dalībniekus ar E. Mieželaiša daiļrades saistību ar Armēniju, tulkojumiem armēņu valodā. Vienlaikus referents informēja arī par to, kāda ir pašreizējā situācija ar tulkojumiem no latviešu un lietuviešu valodas armēņu valodā.

Pirmās baltistikas konferences pēdējo referātu "К истории одного из переводов Томаса Венцловы на французский язык" nolasiya **F. Jelojeva (Sanktpēterburga)**, kas iepazīstināja ar lietuviešu dzejnieku un krievu dzejnieka J. Brodskā "poētisko sarunbiedru" T. Venclovu, viņa darbu tulkojumiem franču valodā, kā arī jāva konferences dalībniekiem ļauties lietuviešu un krievu valodas poētiskajai burvībai.

Konferences tēžu krājumā* ir publicētas arī to autoru ziņojumu tēzes, kas nevarēja piedalīties konferencē: **P. U. Dini (Potenca)** "Jan Długosz und die baltischen Sprachen. Baltische Sprachen und Kulturen in der Renaissance", **J. Laučūte (Sanktpēterburga)** "Литовский язык в Российской империи", **N. Mihailovs (Piza-Leidene)** "Zu den slawischen "Etymologien" der baltischen Theonyme im Traktat A.Frenzels", **I. Vanaga (Rīga)** "Тенденция к унификации типов склонения имён существительных в Асунском говоре латышского языка", **P. Vanags (Rīga-Stokholma)** "Употребление форм дебитива в памятниках старолатышской письменности XVI-XVII веков"

Jāpateicas konferences organizatoriem par lielisko uzņemšanu, teicamo organizāciju, par iespēju apskatīt skaisto Pētera I nodibināto pilsētu pie Ņevas, iepazīties ar tās muzejiem un baudīt bargo Krievijas ziemu. Tā kā šī bija pirmā baltistu konference Sanktpēterburgā, tad saprotams ir tās plašais tematu lauks. Turpmāk konferences būs veltītas konkrētiem valodas pētīšanas aspektiem. Cerībā, ka šādas tikšanās taps ikgadējas, jānovēl, lai piepildās organizatoru mērķis par baltistikas attīstību Pēterburgas universitātē.

Everita Milčonoka

Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Секция баллистики. Тезисы докладов / Отв. ред. Л. Г. Герценберг, ред. А. В. Андронов. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского университета, 1998. - 40 с.

SATURS

Raksti

1997. gada A. Ozola konferences materiāli

A. KALNAČA	Funkcionālās gramatikas metodoloģiskie principi	3
I. DIMANTE	Salīdzināmi vēsturiskās metodes izmantošanas iespējas baltu un slāvu kontaktu izpētē	10
I. KOŠKINS	Strukturālisma metožu izmantošana literārās valodas vēstures pētīšanā.....	14
S. KLAVIŅA	Latviešu valoda kvantitatīvās lingvistikas spoguļi	19
B. MŪRNIECE	Lingvostatistika autora valodas pētījumos	27
J. GRIGORJEVS	Spektrogrāfijas metode un tās loma mūsdienu akustiskajā fonētikā	34
U. SARKANS	Mašīnmācīšanās metožu izmantošana latviešu valodas morfēmiskās analīzes projektā	43
I. GREITĀNE	Datortehnoloģija kā valodas pētīšanas virziens	48
A. SPEKTORS	Latviešu valodas datorlingvistikas resursi	53
T. G. FENNEL	Morphological peculiarities in the manuscripts of Füreker's Latvian-German dictionary	60
J. KUŠKIS	Dialektālā pamata atspulgs XVI un XVII gadsimta rakstu morfoloģijā	68
J. GRIGORJEVS	Patskaņu akustisko īpašību saistība ar artikulācijas procesiem	77
P. VANAGS	Kursenieki un to valoda Latvijas un latviešu pētījumos un publikācijās	117
Dz. PAEGLE	Latviešu valodas mācībgrāmatas vēstures jautājumi (1940–1950).....	137
A. BUHĀRINA	Latv. <i>jautrs</i> un liet. <i>jautrus</i> nozīmju attiecības	147
A. ANDRONOVS	“Vajadzības izteiksme” latviešu valodas gramatiskajā tradīcijā (jeb The fluctuating fortunes of the latvian debitive).....	154

Profesores M. Rudzītes piemiņai

M. RUDZĪTE	Valodniecības pētījumi Latvijas Universitātē	178
M. RUDZĪTE	Sēļu mājas un piebildes par tām	185
	<i>Martas Rudzītes publikācijas (1985–1994)</i>	187

Literatūras apskats

<i>Sapūno ir Šulco gramatika. Compendium Grammaticae Lithvanicae/ Kristupas Sapūnas, Teofilis Šulcas (P.VANAGS)</i>	191
---	-----

Hronika

Apajais galds "Baltu filoloģija" Sanktpēterburgas valsts universitātē, 1998. g. 10.–12. marts (E. MILČONOKA).....	196
--	-----